Зарубіжні авторські зібрання

Фрідріх

Ніцше

Весела наука

(«la gaya scienza»)

Харків
«ФОЛІО»
2020

УДК 141.142
Н70

Серія «Зарубіжні авторські зібрання»
заснована у 2019 році

Friedrich Nietzsche
DIE FRÖHLICHE
Wissenschaft, 1882, 1887

Переклад з німецької
Володимира Чайковського

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова-Мєшкова

Ніцше Ф.

Н70 Весела наука / Фрідріх Ніцше; пер. з нім. В. Б. Чайковського; худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мєшкова. — Харків: Фоліо, 2020. — 284 с. — (Зарубіж. авт. зібрання).

ISBN 978-966-03-9212-0.

Фрідріх Ніцше (1844—1900) — видатний німецький філософ і мислитель XIX століття, чиї твори мали вибуховий ефект і зробили його чи не найцитованішим філософом у XX сторіччі. Отримавши класичну освіту і ставши професором філології у 24 роки, Ніцше до того ж захоплювався музикою, яку вважав найвищим проявом творчого духу. Його першим філософським твором стало «Народження трагедії з духу музики» (1872). Саме в цей період Ніцше захопився філософією Шопенгауера і музикою Вагнера. Але бунтівна натура мислителя не дала йому довго зачаровуватися ідеалізмом, як не спокусив його і матеріалізм. Ніцше знайшов свій особистий шлях — він називав себе філософом неприємних істин. Зміни у світогляді сприяли тому, що він став сповідувати ірраціоналізм та «волю до влади». Вінцем його філософії стала «книга для усіх і ні для кого» — «Так говорив Заратустра» (1883—1885). А представлену в нашому виданні «Веселу науку» (1881—1882, друге видання — 1886—1887) Ніцше пізніше називав коментарем до ще не написаного «Заратустри».

Афористичність, що притаманна творам Ніцше, його неабиякий літературний хист зробили його творчість надбанням не тільки філософії, а й літератури. І саме це пояснює його популярність — творами Ніцше захоплювались і шанувальники художньої літератури.

УДК 141.142

© В. Б. Чайковський, переклад українською, 2020
© О. А. Гугалова-Мєшкова, художнє оформлення, 2020
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2019

ISBN 978-966-03-9212-0

Сам собі пан у власній хаті,
Нікого я не мавпував,
А з тих я ладний насміхати
Хто з себе сам не глузував.

У мене над вхідними дверима[1]

[1] Цей епіграф з'явився у новому, другому виданні, 1887 року; натомість перше видання, 1882 року, мало за епіграф відому цитату з Р. В. Емерсона: *To poets and wise men are all things befriended and consecrated, all experiences useful, holy every day, all divine* (в оригінальному тексті — у перекладі німецькою) — «Для поетів і мудреців усе є дружнім і освяченим, усі переживання корисні, кожен день священний, усе є божественним».

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

1

Можливо, до цієї книжки знадобиться більше, як одна передмова; та й хтозна, чи можна за допомогою передмов наблизити до авторових переживань того, хто не мав відповідного особистого досвіду. Ця книжка писалася, наче мовою талого вітру: в ній панує непокірність, неспокій, перекір і квітнева погода, що нагадують як про близькість зими, так і про перемогу над зимою — про перемогу, що станеться, що відбувається зараз, про вже, ймовірно, неминучу... Вдячність повсюдно плине з неї, наче трапилося щось геть несподіване, вдячність за одужання — бо, власне, одужання й стало цією несподіванкою. Під «Веселою наукою» розуміємо сатурналії духу, який витримував неймовірно тривалий тиск — терпляче, непохитно, холоднокровно, не піддаючись, але й не тішачи себе ілюзіями — і який нині раптом сповнився надією на зцілення, сп'янінням одужання. Не випадає дивуватися, що, за таких умов, вигулькує чимало пустотливого і нерозважливого; багато нерозважливої ніжности марнується навіть на такі проблеми, що вже обросли грубою шкурою і не піддаються на пестощі й умовляння. Ціла ця книжка насправді є не чим іншим, як потіхою після тривалої скрути й безсилля: мерехтіння віднайденої енергії, пробудженої віри у завтра й позавтра; раптове відчуття й передчуття майбутнього, близьких пригод, наново відкритих морів — і цілей, знову дозволених і знову здійсненних. А скільки всього, відтак, лишаю я позаду! Цей відтинок пустелі, виснаження, зневіри, заціпеніння у молодому віці, що перетворило старість на

формальне визнання наочного стану, ця тиранія болю, переважена тиранією гонору, яка відкинула наслідки болю (а наслідки ж — то розрада), і ця гранична самотність як захист від зневаги до людства, що стала пророчою, це принципове обмеження всього, що є гіркого, болісного й гострого у пізнанні, обумовлене огидою, яка поступово виростала з безглуздої духовної дієти й пещення, званих романтизмом — ох, якби хто міг відчути це все разом зі мною! А хто на таке спроможеться, той, безперечно, пробачить мені щось більше, навіть за такі пустощі, як «Весела наука» — наприклад, жменьку пісень, що додаються до книжки цього разу[1] і у яких автор наважується кпити з усіх поетів у спосіб, який не так легко пробачають. Ох, та не лише на поетів з їхніми високими «ліричними почуттями» випадає цьому щойно видужалому виливати свою злостивість: хтозна, кого він собі шукає за жертву, яке чудисько пародійного матеріалу незабаром приверне його увагу? *Incipit tragoedia* — «Починається трагедія» сказано в кінці цієї тривожно безтурботної книжки; оглядайся на задні колеса! Щось обурливе, лихе і злісне сповіщається тим: «Починається пародія», поза сумнівом...

2

Утім, залишмо пана Ніцше — що нам з того, що пан Ніцше одужав?.. Небагато питань здатні привабити психолога більше за зв'язок між здоров'ям і філософією, тож, захворівши сам, він поширює академічну цікавість на свою власну недугу. Бо, оскільки людина — це особистість, передбачається, що людина неодмінно має свою особисту філософію; але тут є істотна відмінність: в одній людині філософствують її вади, а в іншій — її статки і сила. У першому випадку особа потребує власної філософії як підтримки, заспокоєння, ліків, порятунку, піднесення, самовідчуження; у другому — це

[1] Прелюдія у віршах і п'ятий розділ з віршованим додатком після нього з'явилися тільки у другому виданні.

тільки предмет розкоші, чи, у кращому разі — розкіш переможної подяки, що має бути вписаною космічними літерами у небесах ідей. Але в іншому, більш поширеному випадку, коли недуга обумовлює філософію, як у всіх хворих мислителів — а в історії філософії такі, можливо, переважають — що стане з самою думкою під тиском хвороби? Ось питання, яке хвилює психолога — і тут є можливим експеримент. Подібно до мандрівника, який покладає собі прокинутися о певній годині, а тоді спокійно поринає у сон, ми, філософи, коли занедужаємо, тимчасово віддаємося тілом і душею хворобі — ніби заплющуємо очі на самих себе. І так само, як мандрівник знає, що в ньому щось таке не спить, відлічує години, і в належну мить розбудить його, ми теж знаємо, що у вирішальну мить ми будемо напоготові — щось таке пробудиться і заскочить наш дух на гарячому, тобто виявить його слабкість, або відступництво, або схиляння, або зчерствіння, або потьмарення, чи хоч би як називалися хворобливі стани духу, що їх у дні здоров'я стримує гордість духу (бо згідно з давньою приказкою, «найсильніші, куди не кинь, гордий дух, павич і кінь»). Після такого самоопитування і самодослідження починаєш пильніше придивлятися до всього, що досі нафілософствувано; починаєш легше, ніж раніше, відгадувати мимовільні відхилення, манівці, пригріті сонцем привали думки, якими стражденні мислителі блукають, приваблені ними саме як страждальці: відтак, знаємо, куди тіло і його потреби несвідомо ваблять дух — до сонця, тиші, смирення, терпіння, зцілення, розради у кожному сенсі. Будь-яка філософія, яка ставить мир над війною, будь-яка етика з негативним розумінням ідеї щастя, будь-яка метафізика й фізика, що визнають фінал, остаточний стан будь-якого виду, будь-яке переважно естетичне чи релігійне прагнення за межі, по той бік, вище — все це дає підстави запитати, чи не хвороба надихала філософа. Несвідоме маскування фізіологічних потреб під мантією об'єктивного, ідеального, суто духовного жахає своїми далекосяжними тенденціями; тож я часто замислю-

вався, чи філософія не була досі простим тлумаченням тіла за хибного розуміння тіла. За найвищими ціннісними судженнями, що досі спрямовували історію думки, ховається нерозуміння фізичної природи — як з боку окремих осіб, так з боку цілих верств чи цілих рас. Нам вільно розглядати всі ці навіженства метафізики, зокрема її відповіді на питання про цінність існування, як симптоми певних тілесних станів. І якщо такі ствердження або заперечення світу не є науково зваженими і не містять зернини істини, вони дають історикам і психологам дедалі виразніші натяки, як уже згадувані тілесні симптоми, щодо гарного чи кепського стану тіла, його повноти, наснаги, історичного самовладдя чи його загальмованості, втоми, виснаження, відчуття кінця, його прагнення до кінця. Я знай сподіваюся, що філософський лікар (у винятковому сенсі цього слова — себто той, хто опікується проблемою загального здоров'я людей, доби, раси, людства) колись матиме мужність сприйняти мою підозру у всій її гостроті й наважитися на висновок: у всьому дотеперішньому філософствуванні йшлося аж ніяк не про «істину», а про щось інше — скажімо, здоров'я, майбуття, зростання, потугу, життя...

3

Не складно здогадатися, що я не без вдячності прощаюся з періодом виснажливої недуги, вигоди якого для мене ще й досі не вичерпані; адже я достатньо добре усвідомлюю власні переваги у своєму мінливому стані здоров'я перед усіма духовно дужими. Філософ, який перетривав різні кондиції, і далі проходить через інші, нові, який пройшов і проходить різні стани здоров'я, відповідно, пройшов і проходить через таку саму кількість філософій — він просто не може не переносити щоразу свій стан у найдуховніші форму і простір та дистанцію: власне, таке мистецтво перетворення єдино і є філософією. Філософам не вільні розділяти душу і тіло, як це роблять інші люди, а душу і дух нам розділяти взагалі

зась. Ми не мислячі жаби, не реєстратори-об'єктиватори з холодною начинкою; ми маємо постійно народжувати свої думки з нашого страждання і по-материнськи надавати їм все, що маємо самі — кров, серце, вогонь, хіть, пристрасть, муки, совість, долю, покликання. Життя означає для нас постійне перетворення на світло і полум'я всього, чим ми є і з чим стикаємося. Що ж до хвороби, то як не спокуситися на запитання: чи можливо нам перебутися без неї? Тільки великий біль є остаточним визволителем розуму, позаяк навчає нас великої підозри, яка з будь-якого V робить X, тобто останню літеру ставить перед передостанньою...[1] Тільки велике страждання, тривалий, повільний біль, що неквапом спалює нас на вогких дровах, змушує нас, філософів, сягнути останньої глибини і зректися всього довірливого, добросердого, завуальованого, сумирного, посереднього, у що ми, можливо, раніше вкладали нашу людяність. Сумніваюся, щоб таке страждання «покращувало», проте я знаю, що воно поглиблює нас. Тож, незалежно від того, вчимося ми протиставити стражданням свій гонор, глузування, силу волі, як індіанець, який, зазнаючи хоч яких тортур, відмагається мучителя дошкульністю своєї мови; чи ми відступаємо від болю у східне небуття, що його називають нірваною — в німе, заціпеніле, покірне забуття і самозречення, з таких тривалих небезпечних вправ опанування себе виходиш геть іншою людиною, з численнішими запитаннями, і, перш за все, з волею запитувати більше, глибше, суворіше, вагоміше, зліше, тихіше, ніж перше. Довіра до життя пішла; життя як таке зробилося проблемою.

Не треба, однак, думати, буцімто це неодмінно робить нас відлюдьками! Навіть любов до життя є можливою, хоча любов ця вже відмінна. Це кохання до жінки, яка викликає у нас сумніви... Однак принадність усього проблемного, втіха з невідомого для духовних, одухотворених людей є такою вели-

---

[1] Тобто зболілий розум усе подвоює, роблячи 10 з 5, яким відповідають римські X і V; також, архаїчна, найдавніша латинська абетка закінчувалася літерами V і X.

кою, що радість її підноситься сліпучим сяйвом над усілякою потребою у проблемах, над будь-якою небезпекою непевності, ба, навіть, над ревнощами коханця. Нам відоме нове щастя...

4

Нарешті, щоб не обминути найістотніше, з такої прірви, з такої серйозної недуги, з виру хворобливої підозріливости виходиш новонародженим, скинувши стару шкіру, чутливішим, уїдливішим, з витонченішим смаком до задоволення, з ніжнішим язиком на все добре, з веселішим відчуттям, з іншою і небезпечнішою невинністю в радощах — більш дитячою і, водночас, незмірно більш вишуканою, ніж будь-коли раніше. Ох, якою огидною видається відтак насолода, груба, тупа, сіра — насолода, як розуміють її наші «освічені», наші багатії та правителі! Як відразливо нам тепер слухати ярмарковий тарарам, яким «освічена публіка» й мешканці великого міста сьогодні дозволяють силувати себе — мистецтвом, книжками й музикою задля «духовних задоволень», за допомогою спіритичного питва! Як нині дере нам вуха театральна крикнява пристрасті, якими чужими стали на наш теперішній смак романтичний розгардіяш і чуттєва ремигачка, що їх так полюбляє освічене бидло, з його прагненням до екзальтованого, закрученого, ексцентричного! Ні, якщо нам таки потрібне мистецтво для одужання, це має бути інше мистецтво — глузливе, легке, швидкоплинне, божественно неспотворене, божественно витвірне мистецтво, яке, подібно до яскравого полум'я, підноситься у безмежне небо! Перш за все — мистецтво для художників, тільки для художників! Зрештою, ми краще розуміємо, що перш за все потрібні веселощі, радість і веселощі, друзі мої! Я хочу це довести також як художник. Ми, знавці, тепер надто добре дещо знаємо: о як ми зараз вчимося ґрунтовно забувати, не забагато знати, як художники! Що ж до нашого майбутнього, ми навряд чи опинимось на шляху тих єгипетських юнаків, які вночі прокрадаються у храми, обнімають

статуї і, безперечно, хочуть відкрити, розкрити та висвітлити все, що, з поважної причини, зберігається прихованим.[1] Ні, цей поганий смак, це прагнення до істини, до «правди за будь-яку ціну», це юнацьке безумство у любові до правди нам огидне — ми для цього надто досвідчені, надто серйозні, надто глузливі, надто запеклі, занадто глибокі... Ми більше не віримо, що істина залишається істиною, якщо скинути з неї заслону; ми аж достатньо прожили, щоб у таке вірити. Сьогодні пристойність полягає у тому, щоб не бачити все оголеним, не бути геть при всьому присутніми, не намагатися все розуміти і «знати». «Чи правда, що Бог усюди сущий? — запитала у матері маленька дівчинка. — Але я думаю, це непристойно!». Ось натяк філософам! Слід би трохи шанувати відчуття сорому, яке дала нам природа, ховаючи свої загадки й барвисті невизначеності. Може, істина є жінкою, що має підстави приховувати свої підстави? Може, вона має ім'я Баубо[2], по-грецьки?... Ох, ті елліни! Вони вміли жити: для цього треба мужньо триматися поверхні, брижів, шкіри, обожнювати зовнішнє, вірити у форми, тони, слова, у цілий Олімп зовнішності! Ті греки були поверхневими — з глибини! То хіба ми просто не повертаємося до цього, ми, жадібність розуму, що піднялися на найвищий і найнебезпечніший щабель сучасної думки і роздивилися звідти, подивилися звідти долі? Хіба ми в цьому не елліни? Прихильники форм, звуків, слів? І саме з цієї причини — художники?

Рута неподалік Генуї,
Осінь 1886 року.

---

[1] Алюзія до сюжету, що ліг в основу широковідомої на той час балади Й.К.Ф. фон Шиллера *Das verschleierte Bild zu Sais* (у перекладі Ц. Білиловського — «Закритий образ у Саїсі»), згідно з яким юнак гине у прагненні здобути істину, прокравшись у храм Ізіди і відкривши, попри заборону, обличчя статуї. (*Тут і далі прим. пер.*).

[2] Коли богиня Деметра побивалася за викраденою богом Аїдом дочкою (Персефоною), відьма Баубо вперше розвеселила її, задерши собі спідницю.

ГЛУЗИ, ЛУКАВСТВО І ПОМСТА

Віршована прелюдія по-німецьки

1

Запрошення

Частуватись прошу, їжте!
Завтра буде ще й смачніше,
Щораз ліпше день по дню.
В разі ж чого, я натхнення
Учерпну з рецептів неньки,
Й оновлю своє меню.

2

На щастя

Як пошук той мене втомив,
Знаходить я навчався:
Мене раз вітер зупинив —
З вітрами я й подався.

3

Страхи

Вглиб копай, і там знайдеш
Джерело таємне!
Неук скаже: «Не діждеш —
В глибині геєнна!»

4

Діалог

А. Я хворів? Чи я одужав?
Не збагну, хоч як напруживсь,

Хто був лікарем моїм?
В. Ти зцілився, так, мій друже:
Здоровий, хто забуть зумів.

5

До доброчесних

Наші чесноти також нехай би були легконогі —
Як вірші Гомера, — приходячи, знов потім йдуть собі геть!

6

Світова розсудливість

Не стій на споді сотню літ!
Не пнись у вись сувору!
Найкраще оглядати світ
Із пів дороги вгору.

7

Вадемекум — Вадетекум

Чарують мова й стиль мої,
У слід ступаєш ти мені?
Наслідуй звичаї свої:
За мною йди — без метушні!

8

Скинувши третю шкуру

Вже шкіра репає стара,
Нова потреба млоїть
Змію в мені, що так жада
Грудок землі глевкої.
Повзу в траві між камінців,
Мій голод недаремний:
Тебе саму я завжди їв,
Зміїна страво, земле!

9
Мої троянди

Мій талан вам щастя зичить,
Щастя всіх до щастя кличе!
Хто моїх троянд насмиче?
Ви на те пригніться нижче
В чагарях, між гострих шпичок —
Часто пальці тут калічать!
Бо талан мастак дражнити!
Щастя любить роздрочити!
Хто моїх троянд насмиче?

10
Недбайло

Я розливаю й розбиваю,
І ви мене звете недбайлом.
Таж всяк, п'ючи, б'є й розливає,
Коли по вінця наливає —
Та на вино не нарікає.

11
Згідно з прислів'ям

Зійшлись ніколи і щодня
Гостро й м'яко, сон і яв,
А також розум і дурня;
Чудний банальність обійняв —
Всім цим був, єсьм і буду я,
Голуб, змій, а ще свиня!

12
До світлолюба

Щоб не зморити глузд і очки,
Біжи за сонцем по тіньочку!

13

Для танцюристів

Ковзанки гладь —
То благодать
Тому, хто вміє танцювать.

14

Славний

Миліша й ворожнеча цільним брусом,
За дружбу, склеєну із куснів!

15

Іржа

Іржа потрібна теж —
Самої гостроти замало,
Щоб: «Надто молодий іще!», —
Тобі не заявляли.

16

Вгору

«Як подолати верхів'я круте?»
Вгору дерись і не думай про те!

17

Риторика драпіжника

Цить! Жалітися зажди!
Взявши, знов бери завжди!

18

Вбогі душею

Вбогих душею цураюсь недармá:
Не тільки добра — в них і зла катма.

19

Мимовільне спокусник

Слівцем знічев'я стрельнув навгадьки —
Поцілена упала перед ним.

20

На розгляд

Витерпіти легше біль двоїстий
Аніж єдиний біль: то як, рішивсь ти?

21

Проти зарозумілости

Не надимайся аж настільки,
Бо луснеш, як підпустять шпильку.

22

Чоловік і жінка

«Викради ту, яка тобі до серця припаде!» —
Рішає він; вона ж не викрадає, а краде.

23

Інтерпретація

Як сам себе берусь тлумачить я,
Збиваюся — нема з того пуття.
Ти, що ідеш своїм шляхом увись,
До світла винеси, з чим я возивсь.

24

Лікування песимізму

Ти знову кривишся й плюєш,
І знов старої ти співаєш:
Ніщо твій смак не вдовольняє?
Мені ти серце розіб'єш!
Іди за мною, друже...Ось!
Найліпший лік від диспепсії:

Ковтай мерщій, без істерії
Цю жабу жирну! Уляглось?

25

Прохання

Я знаю багатьох людей
Про себе ж геть нема ідей!
Либонь заблизько придивляюсь –
В очах собі геть розпливаюсь.
Себе щоб ліпше упізнати,
Десь далі маю влаштуватись.
Не так далеко, як мій враг!
А друг чого ж далеко так?
Між ним і мною осередок!
Про що прошу, чи доберете?

26

Моя жорстокість

Я маю понад сотню сходин
Здолати ввись. Гука зі споду:
«Жорстокий ти! Ми ж не камінні!»
Я маю вгору йти по сходах,
Не-хоч, а підставляйте спини!

27

Мандрівник

«Де й дівся шлях! Кругом смертельна тиша!»
Ти з волі власної той битий шлях залишив!
Мандрівнику, тверезим оком скинь!
Ти заблукав — біда тобі й загин.

28

На розраду початківцям

Глянь — під рохкання свиняче
Беркица мале дитя!

Безпорадне, тільки плаче,
Дибатиме до пуття?
Так, навчиться, безперечно,
І танок покаже свій!
Як на дві ноги зіпнеться,
Рушить ще й на голові.

29

Егоїзм небесного тіла

Якби круглесеньким барилом
Круг себе я, знай, не крутилось,
Мене могло би присмалити,
Бо я при сонці мушу жити.

30

Ближній

Мені мій ближній не до шмиги:
Нехай ішов би неборак
За обрій дальній; а відтак,
Мені за зірку бути міг би!..

31

Прихований святий

Щоб своєю благодаттю
Нам не надто допікати,
Зображаєш дідька ти.
Попри машкару, одначе,
Видко по очах — святий!

32

Невільний

А. Чого стоїть він там безгласно
І прислухається так жасно?
Чого він так заціпенів?
Б. Як всі, хто ланцюги носив,
Він чує скрізь кайданів брязкіт.

33
Самотній

Не попихач нікому я, ані керманич.
Покірний? Ні! А владний? Ні, тим паче!
Як не страшний собі — то вже й нікому:
А владу завжди страх бере, відомо.
Собі ж себе вождем я не призначу!
Люблю, як лісова й морська звірина,
У милий заблуд затишно поринуть,
Щоб потім знов з туману далечіні,
Себе ж таки додому приманити
Себе самим собою спокусити.

34
Seneca et hoc genus omne[1]

Папір пером своїм дере —
Премудрість в коментарії —
Мов справді primum scribere,
Deinde philosophari.[2]

35
Лід

Так! роблю я часом лід:
Підмага він харч стравляти!
Мали б ви, що споживати,
Вихваляли б ви мій лід!

36
Рання творчість

Мудрість власна з А до О
Тут мені бриніла; нині ж

---

[1] Сенека і до нього подібні (*лат.*)..

[2] Primum scribere, deinde philosophari — «спершу писати, потім філософствувати»; саркастично переінакшена давня сентенція Primum vivere deinde philosophari — «спершу (подбати про) життя, потім філософствувати».

Чую тут я щось геть інше:
Нескінченні «Ах!» і «Ох!»[1] —
Все із раннього мого.

37

Увага

У ту країну небезпечна путь;
Зважай — застерігаю недарма!
Там приймуть спершу, потім розірвуть:
Бо велич є, а глузду там катма!

38

Говорить побожний

Бог любить нас, ми твір його!
«Створили Бога ми — де дітись!»
То заперечувать чого
Свій витвір, що його б любити!
Пізна́єш дідька по копитах.

39

Влітку

У поті нашого чола
Чи варто хліб нам їсти?
Бо медицина довела,
Пітніти некорисно.
Сузір'я Пса хвостом метля —
Цей знак його узріймо![2]
У поті нашого чола
Вино іскристе пиймо!

---

[1] Поза сумнівом — алюзія до вислову «Альфа і Омега» (перша і остання літери грецького алфавіту; пор. «від А до Я»).

[2] Найяскравіша зірка сузір'я, Сіріус, судячи з її грецької назви, здавна асоціювалася з літньою спекою, а її латинська назва Канікула — з назвою літнього відпочинку — канікулами.

40

Без заздрощів

Ви славите його, бо він не заздрий?
А він крізь вас — неначе ви прозорі —
Вдаль втоплює зіниці наче яструб:
Не бачить вас! Він бачить тільки зорі.

41

Гераклітизм

Долю заслужити —
Тільки на війні:
Щоб навік здружитись,
Пороху нюхніть!
Дружба — три в одному:
Рівність у борні,
Братство в кожній скруті,
Воля в смертні дні!

42

Принцип над-делікатних

Навшпиньки радше я зіпнусь,
Аніж рачкуватиму!
В шпарку нишком піддивлюсь,
Дверей не розчахатиму!

43

Напучення

Либонь до слави прагнеш ти?
Що інтересно:
Її трапляється знайти
Цілком безчесно!

44

Ґрунтовний

Дослідник я? Облиште, ні!
Тяжкий — то це геть інша річ:

Знай рину глибині навстріч
І опиняюся на дні!

45

Навічно

«Ось я прийшов, бо нині час!» —
Так мислить, хто прийшов навік,
Байдужий до бридні базік:
«Уже запізно!» — «Ще завчас!».

46

Міркування втомлених

У зморі сонце кленучи, єдино
Від дерева жадають тільки тіні!

47

Падіння

«Він падає!» — кпите ви раз у раз;
Це правда; втім — він падає до вас!
Йому в над-щасті спокою нема,
Його над-світло вабить ваша тьма.

48

Закон

На карк почеплено мені
Годинник на міцній струні:
Скінчивсь для мене рух зірок,
І півня спів, і літ хмарок;
Все, що взивалося щомить,
Тепер сліпе й глухе мовчить —
Природи гомін заглушив
Годинник цоканням стальним.

49

Мудрий говорить

Потрібний людям і сторонній їм,
Іду шляхом — погожим чи хмурним —
Однак завжди понад людьми!

50

Втрачена голова

Вона кебету має. Звідкіля?
Здоровий глузд у когось узяла,
І голова його з фатальної годинки
Пішла до дідька...Ні! До жінки!

51

Благочесні побажання

«А нехай би всі ключі
Разом погубились,
І, замки ламаючи,
Відмички прислужились!»
Так міркує кожна шпичка,
Котрá не ключик, а відмичка.

52

Писати ногою

Не тільки руку я вправляю,
Коли пишу: нога так само —
То білим аркушем, то плаєм —
Виписує бадьоро й прямо.

53

«Людяне, аж надто людяне». Книга

Назад несміло й смутно позираєш,
В майбутньому собі йно довіряєш:

Орел ти, птахо, сповнена потуги?
Чи ти Мінерві люба «пугу-пугу»?[1]

54

Моєму читачеві

Міцні щелепи і волячий шлунок —
Цього бажаю я тобі!
Здолавши книжку — жорсткий почастунок —
Мене ти стерпиш далебі!

55

Художник реаліст

«Натурі завжди вірним» клявсь він буть.
Та як її у рамки взять таку?
Природи й штрих малий не осягнуть! —
То він малює те, що до смаку.
Що до смаку йому? Що здатний втнуть!

56

Поетове марнославство

Клею треба, щоб утримав,
Деревину сам знайду!
Вкласти сенс в безглузді рими
Хто ще зможе до ладу!

57

Вибагливий смак

Якби місце обирати
Дозволяли нам самим,
Я обрав би в центрі раю:
Радше ж — перед ворітьми!

---

[1] Німецькою «філін» — «Uhu», але тут йдеться про сову, що вважається супутницею Мінерви, вона і видає ці звуки.

58

Кандзюба

Свавільний вигляд має ніс,
Над світом ніздрями навис —
Впав, носороже, долілиць,
А з тим і гонор твій — беркиць!
Ми завжди бачимо разом:
Надмірний гонор, ніс гачком.

59

Базгранина

Перо бабрає, дідько його шквар!
То я приречений на базгранину? —
Перо вмочаю сміло в каламар,
І, знай, рядки виводжу без упину.
Я втішений, що — в справі цій мастак —
Чимало ще я зможу написати!
А що у тих писаннях сенсу брак...
Хіба читає хто мої трактати?

60

Вищі люди

Цей сходить ввись — його хвалімо!
Та інший сходить з височин!
Від наших вихвалянь він вільний,
З вишніх він чистин!

61

Говорить скептик

Життя напів спливло,
Збігає час, душа твоя тремтить!
Заблукана давно
Шукає — не знайде; вагання мить?
Життя напів спливло:
Облуда, біль — годинами щемить!

Нащо тобі воно?
Причин причину мушу я знайти!

62

Оце чоловік

Так! Звідки я, мені відомо!
Я ненаситний, наче пломінь
Я сяйвом спалюю себе;
Єдино світло осягаю,
А присок — все, що я лишаю:
Я пломінь, що зійшов з небес.

63

Зоряна мораль

Твій шлях орбіти обійма,
То що тобі всесвітня тьма!
Крізь час і простір радо плинь!
Юдоль чужу тобі — відринь!
Світи віддаленим світам:
Тобі переступ співчуття,
Й одна чеснота: чистота!

КНИГА ПЕРША

1

Вчителі — про мету існування. Хоч прихильним, а хоч злим оком дивлюсь я на людей, я завжди бачу їх — усіх разом і кожного окремо — зосередженими на одному завданні: вони роблять те, що стосується збереження людського роду. І, звичайно ж, не з любові до цього роду, а тільки тому, що немає в них нічого не давнішого, потужнішого, невблаганнішого, непереборнішого за цей інстинкт — бо він є сутністю нашого роду й племені. Хоча ми, через свою звичну короткозорість, охоче беремося до розрізнення ближніх своїх на корисних і шкідливих, добрих і поганих, по триваліших роздумах і зваживши на масштаби справи, ми втрачаємо впевненість у доречности такого ретельного розподілу і, зрештою, полишаємо його. Навіть найшкідливіша людина може виявитися найбільш корисною з точки зору збереження виду, оскільки вона плекає у собі — чи, завдяки своїм діям, в інших — імпульси, без яких людство давно б зледащіло і занепало. Ненависть, зловтіха, хижість, властолюбство і решта того, що називають злом, належить до дивовижної економіки збереження виду — безперечно, вкрай дорогої, марнотратної і, в цілому, доволі безглуздої економіки, що, однак, досі переконливо виправдала себе у збереженні нашого виду. Я, зрештою, не знаю, чи здатний ти, мій любий товаришу, мій ближній, жити на шкоду роду людському, тобто «нерозумно» й «погано»: те, що могло завдати шкоди виду, ймовірно, вимерло впродовж тисячоліть і тепер є однією з речей, недоступних навіть Богові. Віддайся цілковито

своїм найкращим чи найгіршим бажанням, і, перш за все, загинь! — в обох випадках ти, ймовірно, у який-небудь спосіб, таки виявишся заступником і благодійником людства і, відповідно, здобудеш серед людей і хвалу, і глузи! Однак ти ніколи не знайдеш того, хто зміг би сповна висміяти тебе, індивіда, так, щоб ясно донести до твоєї свідомості твою мушину нікчемність і жаб'ячу вбогість! Сміятися з себе так, щоб висміяти себе з усією повнотою правди — для цього досі кращим з кращих бракувало відчуття правди, а найобдарованішим бракувало генія! Можливо, сміх іще має своє майбутнє! Воно настане, коли людство засвоїть абсолют «вид є всім, хтось є нічим» і кожне отримає доступ до цього остаточного звільнення і безвідповідальності. Ймовірно, тоді сміх з'єднається з мудрістю, ймовірно залишиться тільки «весела наука». На разі ж, становище геть інакше, на разі, комедія існування ще не усвідомлена як така, на разі ще тривають часи трагедії, часи моралі й релігії. Що означає постійна поява дедалі нових основоположників моралі та релігій, заводіїв боротьби за моральні оцінки, вчителів каяття і релігійних воєн? Що означають ці герої на цій сцені? Бо інших героїв досі не бувало, а все решта, час від часу вигулькуючи, завжди служило цим героям суто для опертя — чи то як сценічна техніка і куліси, чи в ролі довірених осіб і камердинерів. (Поети, наприклад, завжди були камердинерами певної моралі.)

Зрозуміло, що ці трагіки теж діють в інтересах виду, хоча самі вони сповнені вірою, що служать справі Божій і як Божі посланці. Вони також сприяють життєдіяльності виду, просуваючи його віру в життя. «Варто жити, — цвенькає кожне з них. — Таки є щось у цьому житті. Щось стоїть за цим життям, щось лежить під цим життям, бережіть себе!». Той потяг, притаманний як найвищим особистостям, так і найнікчемнішим людцям, інстинкт збереження виду, виступає час від часу як розум і пристрасть духу; тоді він оточує себе блискучим почетом причин і вперто силкується забути, що він в основі своїй інстинкт, імпульс,

дурість, безпідставність. Життя треба любити, оскільки..! Людина має служити собі і ближнім, оскільки..! Хоч би як вони називалися і нині, і повсякчас, оті всі «має» і «оскільки»...Для того щоб усе, що відбувається неминуче і самовільно і без жодної мети, відтепер видавалося таким, що слугує певним цілям, і світило людині як розум і остання заповідь, етичний ментор виступає вчителем мети існування; для цього він винаходить інше, відмінне існування, і, за допомогою своєї нової механіки, знімає старе буденне існування з його старих буденних завіс. Так! Він, звісно, не хоче, щоб ми сміялися ні з того існування, ні з себе самих, ні з нього. В його уявленні хтось завжди є кимсь, чимсь першим, і останнім, і безмежним; для нього немає ні виду, ні сум, ні нулів. Хоч би якими безглуздими і химерними були його винаходи й оцінки, хоч би наскільки хибно він розумів хід природних подій і заперечував природні умови (а всі етики бували такі дурні й протиприродні, що людство б згинуло, якби ним заволоділа бодай котрась із них), щоразу, коли «герой» виходив на сцену, досягалося щось нове — страхітлива протилежність сміху, а саме — глибоке потрясіння багатьох людей від думки: «Так, варто жити! Так, я вартий того, щоб жити!»; життя і мені, і тобі, і всім нам знову робилося цікавим.

Безперечно, з часом і сміх, і розум, і природа брали гору над кожним з тих чудових учителів: коротка трагедія, зрештою, завжди поверталася до вічної комедії існування, і «хвилі незліченних реготів», висловлюючись зворотом Есхіла, мають, врешті-решт, залляти навіть найбільшу з цих трагедій. Але, попри весь той виправний сміх, невпинну появу дедалі нових учителів з мети існування, зазнала зміни людська природа як така, і вона тепер має потребу, саме потребу в появі чергових учителів і теорій «призначення». Людина поступово перетворилася на фантастичну тварину, яка, більше за будь-яку іншу істоту, силкується задовільнити умову існування: людина має час від часу переконувати себе, що вона знає, чому існує; рід людський не може про-

цвітати без періодичного підтвердження впевненості у житті! Без віри в сенс життя! Знову й знову рід людський постановлятиме: «Є щось таке, з чого категорично не можна сміятися!». А найобережніший філантроп докине: «Не тільки сміх і весела мудрість, але також трагізм з його піднесеною ірраціональністю належить до необхідних засобів збереження виду!».

А отже! Отже! Отже! Чи ви мене розумієте, брати мої? Чи розумієте ви цей новий закон припливу й відпливу?

Ми теж маємо свій час!

2

Інтелектуальна совість. Я безнастанно отримую той самий досвід, і я щоразу чиню йому опір, не бажаючи вірити у те, на що повсякдень наштовхуюся лобом: переважній більшості бракує інтелектуальної совісті; мені часто здається, що з такою вимогою навіть у густо заселених містах маєш почуватися самотнім, як у пустелі. Усі дивляться на тебе здивованими очима і далі послуговуються власними терезами, називаючи оце добром, а оте — злом, і ніхто не почервоніє з сорому, якщо зауважиш, що гирьки не відповідають заявленій масі; твої сумніви навіть не викликають обурення — з тебе, либонь, просто посміються. Я хочу сказати, що переважній більшості не видається ганебним вірити у те чи те і відповідно до цього жити, не беручи до уваги найсвіжіші і найнадійніші аргументи «за» і «проти» і взагалі не переймаючись жодними аргументами; найбільш обдаровані чоловіки і найблагородніші жінки досі належать до цієї «переважної більшості з них». Та, як на мене, що важить доброта, витонченість і геніальність, коли особа, наділена цими чеснотами, млява у почуттях і судженнях, коли прагнення до визначеності не є для неї найпотаємнішим бажанням і найглибшою потребою — тим, що відділяє вищі особистості від людців! Я відзначав ненависть до розуму в деяких благочестивих людей і бував

за це вдячний їм — принаймні, вони тим виявляли лихе інтелектуальне сумління! Але стояти посеред цього *rerum concordia discors*[1] і всієї дивовижної невизначеності й неоднозначності існування і не ставити питань, не тремтіти від жадання і захвату допитування як такого, навіть не відчувати ненависти до допитувача, а тільки мляво з нього кпити — оце я вважаю ганебним, і саме цього відчуття я насамперед шукаю у всіх і кожного — якесь навіженство переконує мене безнастанно, що кожна особа — як особистість — має таке відчуття.

Таким є мій штиб несправедливости.

3

Шляхетне і тривіяльне. Тривіяльним особам усі шляхетні, великодушні почуття видаються недоречними, а тому насамперед неймовірними: почувши про щось таке, вони кліпають очима, кажуть: «За цим, либонь, ховається якась велика вигода, тут діло нечисте». Вони підозріливо ставляться до шляхетності, вбачаючи у ній пошуки переваг кружним шляхом. Якщо ж вони наочно переконаються у відсутності корисливих намірів і прихованих вигід, то вважатимуть шляхетну особу такою собі дурепою: зневажають таку в її радощах і насміхаються з блиску її очей. «Як можна радіти, втрачаючи, як можна, маючи розплющені очі, діяти собі у збиток! Схильністю до шляхетності, мабуть, виявляється якась мозкова хвороба», — розмірковують вони зневажливо, так, якби зневажали радість, яку божевільний отримує від своєї ідеї фікс. Тривіяльна вдача вирізняється саме тим, що неухильно дбає про свій інтерес і що спрямування на мету і вигоду сильніше в ній за найпотужніші інстинкти; не спокуситися під дією цих інстинктів на недоцільні дії — у цьому її мудрість і її почуття власної гідно-

[1] *rerum concordia discors* (*лат.*) — гармонія суперечностей, узгодженість через суперечності.

сті. У порівнянні з нею вища натура виявляється менш розумною, оскільки шляхетний, щедрий, жертовний насправді підпорядковується своїм пориванням, і в найкращі миттєвості його розум має перепочинок. Звір, який наражається на смертельну небезпеку, захищаючи дитинчат, або ризикує життям, слідуючи за тічною самкою, не думає про небезпеку і смерть; його розум теж бере паузу, оскільки ним володіє втіха від задоволення своїм виводом, від потягу до самки й страх утрати цієї втіхи; відтак, подібно до шляхетних і щедрих, звір стає дурнішим, ніж був. Почуття задоволення і невдоволення досягають такого ступеня, що інтелект має або замовкнути, або йти до них на службу; тоді серце переміщається у голову людини, і ми говоримо про «пристрасть». (Можливі, звісно, протилежні ситуації, сказати б, «пристрасть навиворіт», як, наприклад, у Фонтенеля, якому хтось — як розповідають, — поклавши руку на його груди над серцем, сказав: «Те, що ви тут маєте, любий, це теж мозок».) Саме нераціональність або викривлену логіку пристрасти зневажає тривіяльний у шляхетному, особливо, якщо вона спрямована на об'єкти, цінність яких видається тривіяльному геть фантастичною і довільною. Його дратує той, хто підпорядковується череволюбству, але він розуміє спокусу, яка тут царює; натомість він категорично не розуміє, як, наприклад, заради пристрасті до пізнання можна поставити під загрозу свої здоров'я і честь. Смак вищої натури спрямований на винятки, на речі, які, зазвичай, залишають інших байдужими і позбавлені явної солодкості; вища натура має свою особливу міру вартости. Але то радше упередження, буцімто, вона не посідає звичайної міри вартости; насправді ж, вона радше послуговується своїми уявленнями про цінність і нікчемність як загальнопоширеними і, таким чином, стає незрозумілою та непрактичною. Лише зрідка вища натура зберігає стільки здорового глузду, що здатна розуміти пересічних людей і поводитися з ними як з такими — частіше, вона вірить, що її пристрасть наявна, як прихована пристрасть, в усіх, і саме така віра спов-

нює вищу натуру світіння і красномовства. Якщо винятковi люди не вважають себе винятковими, як би вони могли зрозуміти тривіяльну натуру і оцінити правило, винятком з якого вони суть? І тому вони теж говорять про дурість, розпусність і недоладність людства, дивуючись на те, як шаленіє світ і чому він не визнає того, що «йому потрібно».

Такою є одвічна несправедливість шляхетних.

4

Видозбереження. Найсильніший злий дух досі найбільше сприяв поступові людства: лихі голови неодноразово розпалювали поснулі пристрасті (будь-яке впорядковане суспільство присипляє пристрасті), вони завжди пробуджували потяг до порівняння, загострювали суперечності, розбурхували нові прагнення — до зухвалого, неперевіреного, вони підбурювали людей висловлювати думки проти усталених думок, малювати нові образи проти усталених образів. Здійснювалося таке здебільшого зброєю, поваленням межових знаків, порушенням благочестя, але також — впровадженням нових релігій, нової моралі! Кожному вчителеві і проповідникові нового притаманне оце «лихе», що так дискредитує завойовників, попри те що виявляється витонченіше, не одразу виливається у роботу м'язів і тому не так підриває довіру до цього нового! Нове, однак, за будь-яких обставин є злом, у ролі того, що перемагає, ламає давні межі й давнє благочестя; і тільки давнє залишається добрим! Добрими людьми в усі часи виступають ті, хто глибоко саджає давні думки і отримує з них плоди — це землероби духу. Але будь-який ґрунт врешті-решт виснажується і має знову бути зораний лихом.

Нині є одне ґрунтовне моральне кривовчення, зокрема поширене в Англії, згідно з яким «добро» і «зло» визначаються збиранням досвіду «доцільного» і «недоцільного»; за цією єрессю, визначене у такий спосіб «добром» сприяє збереженню виду, тим часом, як назване поганим — для виду

шкідливе. Насправді, лихі інстинкти є за своєю природою настільки доцільними, видозберігальними і незамінними, як і добрі, але мають відмінну функцію.

5

Безумовні обов'язки. Усі люди, які відчувають, що для своєї діяльності вони потребують найпереконливіших слів та зворотів, найкрасномовніших жестів і поз — революційні політики, соціалісти, проповідники каяття з християнством чи без нього — всі, кого не може вдовольнити частковий успіх, всі вони торочать про «обов'язки» — завжди безумовні за характером; без цього вони б не мали права на свій грандіозний пафос, і вони це добре знають! Таким чином, вони вдаються до моральних філософій, що проповідують який-небудь категоричний імператив, або вбирають у себе добрячу порцію релігії, як це робив, наприклад, Мадзіні. Оскільки вони хочуть, щоб їм абсолютно довіряли, їм треба, насамперед, цілковито довіряти самим собі, виходячи з якоїсь останньої піднесеної й незаперечної заповіді, служителями й знаряддям якої вони хочуть себе відчувати і репрезентувати. Тут подибуємо найприродніших і часто дуже впливових противників морального просвітництва і скептицизму — але такі трапляються лише зрідка. З іншого боку, там є широкий клас цих противників, де інтерес навчає підпорядкування, тоді як репутація та честь, здавалось би, підпорядкування забороняють. Хто відчуває себе приниженим на саму думку про те, щоб стати знаряддям князя чи партії, секти, чи навіть грошової сили — наприклад, якийсь нащадок давнього гоноровитого роду, — проте має виступати таким знарядям у своїх очах і в очах громадськості, той потребує патетичних принципів, щоб завжди були на язику: принципів беззастережного обов'язку, яким можна відкрито і не соромлячись підпорядковувати себе. Будь-яке витонченіше рабське запобігання тримається категоричного імперативу і є

смертельним ворогом тих, хто хоче забрати від обов'язку його безумовний характер: цього вимагає від нього пристойність, та не тільки пристойність.

6

Втрата гідності. Роздума втратила всю гідність своєї форми, її церемоніал і урочисті жести мислителя зробилися об'єктом глузування — хто нині стане терпіти мудреців старого штибу! Ми мислимо надто швидко — дорогою, мимохідь, у розпалі різних справ — навіть коли обмірковуємо найсерйозніше; нам немає потреби у підготуваннях, не треба навіть тиші: ми ніби тримаємо у голові машину, що працює безнастанно, не збавляючи обертів, за найнесприятливіших обставин. Раніше, з вигляду будь-якої особи, можна було побачити, що вона має намір подумати — бо то бувала справа виняткова! — що особа хоче стати мудрішою, тож підготувалася до мислення: обличчя витягалися, як у молитві, уповільнювалася хода; траплялося, ти нерухомів на вулиці годинами, коли «осявало» думкою — стоячи на одній чи двох ногах. Так «годилося» робити!

7

Дещо для трударів. Кожному, хто захоче нині вивчати моральні питання, відкривається величезне поле роботи. Усі види пристрастей треба обміркувати індивідуально, простежити крізь віки, в усіх народів, у великих і малих особистостях; треба висвітлити всі їхні підстави, причини, оцінки й пояснення! Ніщо з того, що забарвлює існування, досі не має своєї історії: чи є історія кохання, жадоби, заздрощів, сумління, благочестя, жорстокости? На разі, бракує навіть порівняльної історії правосуддя чи бодай покарання. Чи ставали предметом дослідження різні поділи доби, наслідки правильного розподілу праці, свят і відпочинку? Чи відомі нам моральні впливи продуктів харчування? Чи

є, взагалі, філософія харчування? (Постійні суперечки щодо «за» і «проти» вегетаріанства доводять, що такої філософії немає!) Чи, може, зібрано досвід спільного мешкання — наприклад, досвід монастирів? Чи представлена діалектика шлюбу і дружби? Звичаї науковців, купців, художників, ремісників, чи знайшли вони своїх мислителів? Тут є над чим помізкувати! Чи ж до кінця вже досліджено все, що люди досі вважали своїми «умовами існування», і все розумне, пристрасне і забобонне у цьому контексті? Саме тільки спостереження за різним ступенем виявлення людських інстинктів, відповідно до різного морального клімату, вже дає аж надміру матеріалу для опрацювання; знадобились би узгоджені й послідовні зусилля численних генерацій науковців, щоб вичерпно підсумувати всі точки зору і такого матеріалу. Те саме стосується демонстрації причин у відмінностях морального клімату («чому тут світить сонце одного морального принципу і ціннісного критерію, а там — іншого?»). А це, своєю чергою, передбачає нову роботу, яка встановлює помилковість усіх тих підстав і всієї природи попередніх моральних суджень. Якщо припустити, що всю цю роботу завершено, на перший план виступає найчіткіше з усіх питань, а саме: чи здатна наука надавати мету людській діяльності, після того, як доведено, що вона здатна забирати і спростовувати будь-яку мету. І тоді відбудеться експеримент, у якому буде місце всім різновидам героїзму, багатовіковий експеримент, який затьмарить усі попередні здобутки і жертви в історії людства. На разі наука ще не звела свої циклопічні будівлі; настане час також для цього.

8

Несвідомі чесноти. Усі власні риси, які людина усвідомлює, а надто, коли вона вважає їх цілком наочними для свого оточення, підпорядковуються геть іншим законам розвитку, ніж ті риси неусвідомлені або малопомітні — такі, що хова-

ються від очей пильного спостерігача за своєю витонченістю і ніби ніщо прикрите нічим. Така історія з витонченим різьбленням на лусочках рептилій: було б помилкою вбачати в них оздоблення чи зброю — адже побачити це карбування можна лише за допомогою мікроскопа, себто — штучно посиленого зору, якого не мають тварини, для яких би мала бути спрямована дія такого оздоблення чи зброї! Наші наочні моральні риси, а особливо ті, у наочності яких ми впевнені, еволюціонують своїм шляхом, а наші однойменні невидимі риси, не виступаючи ні оздобою, ні зброєю у наших стосунках з оточенням, теж ідуть своїм ладом — геть відмінним, з тими, либонь, витонченими лініями різьблення і карбування, що могли б потішити якесь вище єство з божественним мікроскопом. Наприклад, нам не бракує працьовитості, амбіцій, винахідливости, і цілий світ знає про це; крім того, ми, мабуть, маємо інші старанність, амбіції, винахідливість, але для цих наших карбованих лусочок іще не винайшли мікроскоп!

Аж тут прихильники інстинктивної моральности вигукнуть: «Браво! Він, принаймні, допускає наявність несвідомих чеснот — вже й цього нам достатньо!

О невибагливі!

9

Наші виверження. Незчисленні речі, засвоєні людством на ранніх етапах розвитку, настільки тоді слабкі й зародкові, що ніхто й не сприймав їх як засвоєні, раптом нагадують про себе по тривалому періоді, можливо — по сторіччях: упродовж цього часу вони дозріли, стали сильнішими. Деяким вікам, як видається, гостро бракує того чи того хисту, тієї чи тієї чесноти, як це також буває між людей; але, хто спроможний дочекатися, нехай чекає на онуків і правнуків — вони винесуть на світ божий глибинне своїх дідів: те їхнє глибинне, що про нього й не відали ті ж таки діди. Часто син уже є зрадником свого батька: той краще розуміє

себе, відколи має сина. Ми всі маємо у собі приховані сади й посіви; а інакше висловлюючись, ми всі — вулкани у стані дозрівання, і кожен матиме годину свого виверження; та близька ця година чи далека, ніхто, звісно, не знає, навіть Господь Бог Милосердний.

10

Своєрідний атавізм. Рідкісних людей того чи того часу я радше сприймаю як раптову появу нащадків культур минувшини та її сил — вони наче атавізми якогось певного народу чи цивілізації; в них дійсно є щось таке, що треба ще зрозуміти! Зараз вони видаються чужими, рідкісними, неординарними; і хто відчуває у собі ці сили, має їх плекати, захищати, шанувати і ростити їх у собі, всупереч опору з боку чужого їм світу. У такий спосіб людина стає або великою, або схибленим диваком, якщо не загине дочасно. Давніше ці риси були поширеними, а отже, вважалися нормальними, ніяк не вирізняючи особу з загалу. Можливо, їх наявність у особи передбачалася, як обов'язкова чи бажана; з ними не можна було досягти величі саме тому, що не було небезпеки стати через них божевільним чи самотнім.

Такі атавізми виникають здебільшого у старожитніх кланах і кастах, але малоймовірні там, де раси, звички, цінності надто швидко змінюються. Бо для розвитку народів темп важить не менше, ніж у музиці: у нашому випадку, безперечно, необхідне еволюційне анданте, як темп неквапливого і пристрасного духу — а саме таким є дух консервативних родів.

11

Свідомість . Свідомість є останнім і остаточним елементом у розвитку органічного, а отже — найменш завершеним і найкволішим. Свідомість генерує незліченні помилки, через які тварина, людина передчасно гине — всупереч долі,

за словами Гомера.[1] Якби стримувальні пута інстинктів не були істотно сильнішими за свідомість, вона взагалі не служила б регулятором людської діяльности — людству просто судилося б загинути через свої помилкові судження і марення перед живими очима, через свою поверховість і довірливість, коротко кажучи, через свою свідомість. Тобто, якби не інстинкти, його б давно вже не існувало! Перше ніж якась функція остаточно сформується і дозріє, вона становить небезпеку для організму, тож добре, якщо вона тривалий час згнічується! Свідомість, таким чином, згнічується — зокрема й тим, що нею пишаються! Заведено вважати, що вона є ядром людини; її сталою, вічною, остаточною, найоригінальнішою сутністю! Її вважають певною фіксованою величиною! Заперечують її зростання, її перебої! Її сприймають як «одну з систем організму»! Така гідна посміху переоцінка і нерозуміння свідомости тільки на користь їй, запобігаючи її надміру швидкому розвитку. Оскільки люди вірили, що вони вже достатньо свідомі, вони не намагалися набути свідомости; ще й нині зберігається таке становище! І цілковито новим є завдання, яке заледве ще тільки постало перед нами: органічно увібрати знання, зробивши його інстинктивним — завдання, зрозуміле тільки тим, хто усвідомив, що досі ми вбирали в себе лише свої помилки і що вся наша свідомість стоїть на помилках!

12

Мета науки . Що? Кінцева мета науки — забезпечити людям якомога більше задоволення і якомога менше дискомфорту? А як бути, коли задоволення і дискомфорт пов'язані між собою таким чином, що бажання мати якнайбільше першого, повинно також мати доволі другого, коли той, хто хоче досягти «небесного захвату», має також бути готовим

[1] Напевне, у тому рядку «Іліади», де Зевс побоюється, що Трою, всупереч долі (*hyper moron*), буде здобуто завчасно.

до «смертельної туги»?[1] Зрештою, так воно є! Принаймні, так вважали стоїки, і вони були послідовними, прагнучи мати якомога менше задоволень у житті, щоб зазнавати якомога менше дискомфорту (приказку «найщасливіший той, хто доброчесний» вживали не тільки як шкільне повчання для широкого загалу, але також як казуїстику для витончених знавців). Навіть сьогодні вам пропонують вибір: або чим менше страждань, тобто мінімум дискомфорту як такого — і, по-щирості, це найбільше, що можуть обіцяти людям соціалісти і політики всіх партій — або вся повнота дискомфорту, як ціна за розширення і поглиблення знаних і незнаних задоволень! Якщо ви зважилися на перше, тобто якщо ви схильні згнічувати і мінімізувати людям дискомфорт, ви маєте так само згнічувати і мінімізувати здатність людей до задоволення. Насправді в науці можна просувати як одну мету, так і іншу. Можливо, досі наука більше відзначалася тим, що позбавляла людину задоволень і робила її холодною, статуєподібною, стоїчнішою. Проте наука могла б також приносити страждання!

І тоді, можливо, наука виявила б свою протилежну силу — величезну здатність відкривати нові осяйні світи радості!

13

До вчення про відчуття влади. З доброчинністю і лиходійством здійснюємо свою владу над іншими — а більше ні про що ніхто не дбає! Лиходійство застосовуємо до тих, кому відразу треба дати відчути нашу владу — біль є набагато відчутнішим засобом, ніж задоволення. Біль завжди питає про причини, тим часом як задоволення самодостатнє і не схильне озиратися. Доброзичливість і доброту застосовуємо до тих, хто так чи інак залежить від нас (тобто

[1] Рядок «*Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt*» (з пісні Клерхен у 3 сцені 1 дії п'єси «Еґмонт» Й.В. Ґете) у минулому часто цитували, як зразок німецького романтизму.

вони звикли сприймати нас, як запоруку свого існування): ми хочемо примножити їхню силу, бо, таким чином, примножуємо свою, або ж ми хочемо показати їм перевагу, яку вони подибують у нашій силі; відтак вони будуть більше задоволені своїм становищем і готові запекло боротися проти ворогів нашої влади. Незалежно від того, чим ми жертвуємо заради доброчинності чи лиходійства, це не змінює остаточної мети наших дій; навіть якщо ми віддаємо на це своє життя, як мученики своїй церкві, ця жертва віддається нашому прагненню влади або з метою підтримання нашого відчуття влади. Хто відчуває: «я володію істиною», чого тільки не віддав би за збереження цього відчуття! Чого тільки не скине за борт, щоб утриматись над іншими, тими що не посідають «істини»! Безперечно, стан, у якому ми заподіюємо лихо нечасто буває таким приємним, нічим не затьмареним, як коли ми чинимо добро — це знак того, що нам іще бракує влади, або знак роздратування цим браком, і з того виникають нові небезпеки й невизначеності для чинного володіння владою, затьмарюючи наш виднокруг перспективами помсти, презирства, покарання, невдачі. Тільки найбільш невситимим властолюбцям приємніше придушити печаткою влади бунтівника (який, власне, є об'єктом доброчинности); вони нудяться спогляданням того, що вже було підкорено. Все залежить від того, чим нам звичніше приправляти своє життя; це питання смаку — хочеться нам повільного чи раптового, безпечного чи зухвалого збільшення влади; кожне добирає ті чи ті спеції, відповідно до свого темпераменту. Горді натури гидують легкою здобиччю — їм приємніше бачити своїми ворогами незламних людей, їх приваблює заволодіння тим, що важкодоступне; до страждальців вони часто бувають суворими, як до негідних їхнього прагнення і гордості, але тим більше виявляють пошани до рівних собі, суперництво з якими обіцяє гонор і славу. У передбаченні такої перспективи люди лицарської касти звикли виявляти одні до одних витончену ввічливість.

Співчуття є наймилішим почуттям серед тих, хто не відзначається гонором і не має претензій на великі завоювання; цим приємна легка здобич — а саме такою виступають страждальці. Співчуття вихваляють як чесноту пропащих жінок.

14

Усе, що називають любов'ю. Пожадливість і любов — як по-різному почуваємося ми при кожному з цих двох слів! А однак, мова може йти про той самий порив, названий двічі: у першому випадку — тими, хто вже посідає, хто задовольнив свій інстинкт, а тепер боїться за свої «маєтності»; а в другому випадку — незадоволеними, спраглими, які вбачають у ньому щось «хороше». Наша любов до ближнього, чи не є вона прагненням до нового майна? А так само наша любов до знань, правди і взагалі всього того, що є прагненням до чогось нового? Ми поступово пересичуємося старим, надійно привласненим, і знову тягнемо руки по щось нове; навіть наймальовничіший краєвид, серед якого ми мешкаємо три місяці, вже не впевнений у нашій до нього любові, а якісь далекі береги вже збуджують нашу пожадливість; посідання взагалі слабне у процесі володіння. Наше задоволення собою підтримується тим, що воно безнастанно перетворює щось наново у нас самих — це означає оволодіння. Втомитися від володіння — це втомитися від самих себе. (Можна також страждати від надміру — навіть бажання розкидатися, ділитися, може отримати почесне ім'я «любові».) Якщо ми бачимо, що хтось страждає, ми залюбки користаємося з нагоди заволодіти ним; так чинить, наприклад, доброзичливий і співчутливий, називаючи своє прагнення до нових надбань «любов'ю», і відчуває задоволення, як за будь-якого нового завоювання, що вабить його. Любов статева виявляє прагнення до посідання найбільш виразно: кохаючи, особа прагне беззастережного володіння жаданою людиною, прагне безумовної влади як над її душею, так над тілом, і хоче,

водночас, бути єдиним об'єктом її любові і найвищого жадання — жити і владарювати в іншій душі. Якщо розважити, що це означає не що інше, як позбавлення всього світу дорогоцінного блага, багатства і задоволення, якщо усвідомити, що коханець прагне тільки позбавити шансу всіх інших претендентів і стати драконом своєї золотої скарбниці, як найбезжальніший і найегоїстичніший з усіх «завойовників» і здирників; якщо нарешті згадати, що він байдужий до решти світу, який видається йому блідим і нікчемним, що він ладен на будь-яку жертву, на порушення будь-якого порядку і зневагу до будь-чийого інтересу, тоді не випадає дивуватися, що цю дику пожадливість і несправедливість статевої любові так прославляли і обожнювали в усі часи і що з кохання взяли уявлення про любов як антитезу егоїзму, хоч воно, либонь, є найбільш безпосереднім виявленням егоїзму. Імовірно саме обділені й пожадливі були авторами цього словотворення — таких ніколи не бракувало на світі. Ті, кому в цій царині перепало доволі власності й ситості, напевне, вряди-годи висловлювалися про «лютого демона», як-от, найпривітніший і найулюбленіший з афінян, Софокл; однак Ерос завжди кпив з таких огудників — саме вони завжди бували його найбільшими улюбленцями.

Тут і там на землі є своєрідне продовження любові, в якому той пожадливий потяг двох людей одне до одного поступився місцем новому жаданню і прагненню, загальній спразі до вищого ідеалу. Та хто знайомий з цією любов'ю? Хто її зазнав? Її справжнє ім'я — дружба.

15

Звіддаля. Ця гора надає мальовничості й значущості всій місцевості, над якою вона височіє — повторивши це твердження всоте, ми відчуваємо до гори таку непогамовну вдячність, що починаємо вірити, буцім вона, основа цієї мальовничої значущості, є найчарівнішим з усіх місць; а тоді ми видираємося на неї і розчаровуємося. Раптом і сама гора,

і весь краєвид навколо нас і під нами втрачає свої чари; ми забули, що певного штибу велич, так само як певного штибу доброта, справляє враження тільки з певної відстані — і, звісно, коли дивишся знизу, а не згори. Ви можете знати таких людей, яким варто дивитися на себе тільки з певної відстані, якщо вони хочуть бачити себе прийнятними, а надто — привабливими й енергійними; самопізнання їм протипоказане.

16

Кладочкою. У спілкуванні з особами, які соромляться своїх почуттів, треба вміти вдавати байдужість: вони відчувають раптову неприязнь до того, хто виявить у них ніжне або захоплене і піднесене почуття — так, ніби розкрито їхню інтимну таємницю. Якщо ви хочете потішити їх у такі моменти, насмішіть їх або киньте холодний злий дотеп, що охолодить їхнє почуття, і вони знову відчують себе сильними. А втім, я викладаю мораль, не розповівши самої історії.

Колись ми були настільки близькими, що ніщо, здавалося, вже не перешкодить нашій дружбі й братерству, і залишалося перейти лише малою кладочкою від серця до серця. Коли ти лаштувався ступити на неї, я запитав тебе: «Хочете перейти до мене кладочкою?»; і відразу тобі перехотілося; а коли я знову запитав, ти відмовчався. Відтоді гори і ріки пролягли між нами, розділяючи й відчужуючи, і навіть якби ми тепер захотіли зблизитися, вже не змогли б цього зробити! Але якщо ти зараз пригадуєш ту маленьку кладочку, то не знаходиш більше слів — самі ридання й подив.

17

Мотивувати свою бідність. Ми не можемо, звісно, жодним дивом зробити з бідної доброчесности багату й витворну, але ми цілком здатні переосмислити її бідність у термінах необхідности, щоб їх вигляд більше не бентежив нас і щоб ми, зі свого боку, не нарікали на долю. Так робить і мудрий

садівник, який пускає скупий струмінь водички з витворного фонтана у вигляді німфи і, у такий спосіб, мотивує мізерність поливу; а кому ж, так само, не потрібні ті німфи!

18

Антична гордість. Нашій шляхетности бракує античного забарвлення через брак античного раба у нашій почуттєвій системі. Грек шляхетного походження відчував таку прірву, таку дистанцію між своїм високим становищем і отим найнижчим, що заледве міг розгледіти раба — навіть Платон не дуже його бачив. На відміну від них ми звикли — нехай не до рівности як такої — до вчення про рівність усіх людей. Істота, не уповноважена розпоряджатися собою і позбавлена дозвілля, не видається, на наш погляд, гідною зневаги; у кожному з нас, либонь, забагато такого рабства, відповідно до умов нашого суспільного ладу і діяльності, що докорінно відрізняються від таких у давньому світі.

Грецький філософ проходив через життя з таємним відчуттям, що рабів набагато більше, ніж можна б очікувати — а саме, що рабом є кожен, хто не є філософом; його розпирала гордість, коли він думав про те, що серед його рабів навіть найсильніші світу цього. Для нас така гордість дивна і неможлива; слово «раб» для нас не виступає у своїй повній силі, навіть вжите фігурально.

19

Зло. Перегляньте історії життя кращих і найплідніших особистостей і народів і запитайте себе, чи не може дерево, яке гордо пнеться вгору, уникнути негоди й бурі? То чи не належать до сприятливих обставин неприхильність і зовнішній опір, ненависть, ревнощі, впертість, недовіра, суворість, жадібність і насильство, без яких навряд чи є можливим істотне зростання навіть у доброчесности. Отрута, яка нищить слабку натуру, підсилює сильного, який навіть не називає її отрутою.

20

Визнання нерозсудливости. Ще кілька тисячоліть шляхами останнього століття! — і в усьому, що робить людина, виявиться найвища розсудливість, але саме у такий спосіб розсудливість утратить своє визнання. Відтак, хоч і треба буде залишатися розсудливими, ця риса стане настільки поширеною і повсякденною, що на витончений смак видаватиметься вульгарною. Тож, подібно до того, як тиранія наукової істини здатна підняти ціну на брехню, тиранія розсудливости могла б створити новий вид шляхетної душевності. Бути шляхетним тоді означатиме — виявляти нерозсудливість.

21

До вчителів самовідданости. Людські чесноти оцінюють не з точки зору наслідків, які вони мають для носія цих рис, а з точки зору наслідків, яких ми очікуємо від них для себе і суспільства — вихваляючи чиїсь чесноти, ми самі виявляємо дуже мало «самовідданости», дуже мало «неегоїстичности»! Інакше ми б відзначили, що чесноти (такі як працьовитість, покірність, цнотливість, благочестя, справедливість) здебільшого згубні для їхніх носіїв, надміру пануючи над їхніми вчинками і бажаннями, не дозволяючи розумно врівноважувати їх з іншими потягами. Якщо у вас є чеснота, справжня чеснота (а не сама тільки схильність до чесноти!), ви її жертва! І саме тому сусід вихваляє вашу чесноту! Так вихваляють працьовитих, хоча вони своєю працьовитістю псують собі зір чи оригінальність і свіжість власного розуму; так вихваляють і співчувають юнакові, що «працює на совість», бо міркують так: «За всієї величі суспільства втрата навіть найкращого індивіда є невеликою жертвою! Прикро, звісно, що жертва є необхідною, та нічого не вдієш! Набагато гірше, коли індивід вважає інакше і ставить самозбереження і власний поступ вище за свою

працю на службі у суспільства!». Таким чином, юнакові співчувають не як такому, а тому що він є відданим і безвідмовним знаряддям: суспільству шкода втрачати інструмент, званий «порядною людиною». Можливо, якби розважили, що в інтересах суспільства було б розумніше утримати юнака від надмірної безжальности до себе, щоб він триваліший час працював на те ж таки суспільство, доцільність такого підходу було б визнано; однак більше цінують іншу, вищу і вагомішу перевагу — а саме: принесення офіри за наочної самовідданости жертовної тварини. Тому вихваляння чеснот є насправді вихвалянням їхнього інструментального характеру, а також сліпого інстинкту, що керує кожною чеснотою, не дозволяючи стримувати її у межах загальної вигоди для особистості, якій ця чеснота притаманна; коротко кажучи, вихваляють ту непомірність у чесноті, внаслідок якої індивідуальне буття перетворюється на функцію спільного. Похвала чесноті — це вихваляння чогось шкідливого для особистого життя, похвала імпульсам, які забирають у людини її найблагородніший егоїзм і здатність подбати про себе.

Звісно, з виховною метою і заради впровадження доброчесних звичок влаштовують демонстрації взірцевих прикладів доброчесности, в яких чеснота й особиста вигода видаються спорідненими, як сестри; і така єдність насправді є! Наприклад, сліпу старанність представляють як типову чесноту, що є інструментом на шляху до багатства і пошани, і як рятівний засіб від нудьги й згубних пристрастей; однак, зазвичай, замовчують приховану небезпеку цієї риси. Так будується виховання: за допомогою низки стимулів і переваг, людину привчають до певного способу мислення й дії, який, перетворившись на звичку, поривання й пристрасть, опановує особу і спрацьовує проти її особистої вигоди, а, натомість — «на спільне благо». Я часто спостерігаю, як старанність і працьовитість створює багатство і пошану, водночас забираючи витонченість чуттів, яка дала б змогу втішатися багатством і пошаною; а на додачу цей головний засіб

від нудьги і згубних пристрастей притуплює емоції і робить розум несприятливим до нових збудників. (Найпрацьовитіше з усіх поколінь — наше покоління — не знає, на що застосувати своє старання і гроші, крім дедалі стараннішого заробляння ще більших грошей; у наші часи потрібен більший геній на те, щоб витрачати, ніж на те, щоб набувати! Та то пусте — адже прийдуть «онуки»!)

Якщо виховання досягає своєї мети, кожна чеснота кожної окремої особистості йде суспільству на користь, а собі — у сенсі найвищої приватної мети — на шкоду: ймовірно, якесь духовно-чуттєве виродження або навіть передчасна смерть. З цього приводу варто звернути увагу на такі чесноти, як послух, цнота, благочестя, праведність. Похвала самовідданому, жертовному, доброчесному — тобто такому, хто не застосовує всі свої сили і розум на збереження, розвиток, піднесення, просування, розширення влади, а живе скромно і бездумно, можливо, навіть байдуже чи іронічно, — ця похвала в жодному разі не походить з самовідданості хвалителя! «Ближній» хвалить чиюсь самовідданість, бо має завдяки ній свої переваги! Якби ближній сам міркував «самовіддано», він би відхилив цей надрив сил, цю чиюсь шкоду на свою користь, він протидіяв би таким тенденціям і, перш за все, висловив власну самовідданість тим, що засудив би цю рису! І тут ми бачимо фундаментальну суперечливість тієї моралі, яка зараз перебуває у великій пошані: мотиви цієї моралі суперечать її принципу! Те, чим ця мораль намагається себе виставити, спростовується її ж таки критеріями моральности! Щоб присуд «ти маєш зректися себе і віддати себе у жертву» не суперечив цій моралі, він має проголошуватися тими, хто відмовляється від власної вигоди і, можливо, сам іде на погибель у бажаному акті самопожертви. Та коли ближній (або суспільство) рекомендує альтруїзм заради користі, чинним залишається геть протилежне: «Шукай собі вигоду коштом решти людей»; тобто тут одночасно проповідується і «віддавай» і «забирай»!

22

L'ordre du jour pour le roi[1]. День починається: почнімо й ми влаштовувати справи й бенкети нашого найшляхетнішого Пана, який зараз іще відпочиває. Його Величність сьогодні не в гуморі; остерігатимемося називати його гумор поганим — взагалі, про гумор не станемо згадувати, а натомість, зробимо сьогоднішні справи урочистішими, а бенкети — більш святковими, ніж було б за інших обставин. Його Величність, можливо, навіть нездужає; ми потішимо його за сніданком найсвіжішою доброю звісткою з учорашнього вечора — про приїзд лорда Монтеня, який вміє так приємно пожартувати про свою хворобу — він страждає на подагру. Ми приймемо кількох персон (Персона! Що сказав би той надутий сич, якби почув таке слово! «Я не парсуна, — сказав би він, — а індивідуум власною особою»); і прийом триватиме більше часу, ніж комусь би хотілося — достатня підстава, щоб згадати поета, який написав на своїх дверях: «Хто ввійде сюди, зробить мені честь, а хто не ввійде — задоволення». Ось справді витончений спосіб висловити грубість! І, можливо, цей поет мав свої підстави на ввічливі грубощі — кажуть, його вірші були кращі за віршувальника. Що ж, він міг скласти їх іще багато, а для цього мусив тікати від світу: саме у цьому полягає сенс його куртуазного хамства! Що ж до князя, він, навпаки, завжди стоїть вище за свої «вірші»... Але що це ми робимо? Ми собі базікаємо, а весь двір вважає, що ми вже працюємо, сушимо собі голову: у жодному вікні так рано не засвічується, як у нашому.

Та слухаймо лишень! Чи не дзвін? Халепа! Починається день і танок, а ми не знаємо його турів! Отже, маємо імпровізувати. Що ж, весь світ імпровізує свій день — зробімо й ми сьогодні, як цілий світ!

Аж тут розтанув мій примхливий ранковий сон — напевне, від важких ударів годинника на башті, що так вагомо проголосив п'яту. Мені здається, цього разу бог снів

---

[1] *L'ordre du jour pour le roi* (*фр.*) — розпорядок дня для короля.

заповзявся висміяти мої звички — бо така моя звичка, починати день у спосіб незлецький і прийнятний для мене, і, можливо, я часто роблю це надміру формально, надміру по-князівськи.

23

Ознаки розкладу. Розгляньмо ознаки тих неминучих час від часу станів суспільства, які позначають словом «розклад». [По-перше] Варто десь у суспільстві початися розкладу, як повсюдно вже панують барвисті забобони, а загальна віра народу враз блідне і стає безсилою; бо забобони — це вільнодумство другого розряду; той, хто віддався ним, той сам обирає певні форми і формули, що йому пасують, тобто має право вибору. Забобонна особа, у порівнянні з релігійною, завжди більшою мірою є «особистістю», а суспільство забобонним буде там, де в багатьох уже є схильність до індивідуального. З цієї точки зору, забобони завжди видаються поступом проти віри, знаком того, що розум хоче стати більш незалежним і мати свої права. Тоді шанувальники старої релігії та релігійності починають нарікати на розклад — досі вони визначали навіть слововживання і кривосуддя щодо забобонів навіть серед найвільніших духом. Знаймо, що це є ознакою просвіти.

По-друге, суспільству, в якому відбувається розклад, закидають розніженість. У ньому дійсно падає престиж війни і потяг до війни, а попит на комфорт стає не меншим за військові й гімнастичні відзнаки. Але тут часто нехтують тим фактом, що давня народна енергія і народна пристрасть, які бували такими наочними у війнах і бойових іграх, тепер перетворилися на незліченну кількість пристрастей і через те тільки стали менш помітними; ймовірно нині, у станах «розкладу», потуга й сила споживання енергії більша, ніж будь-коли, і особа її витрачає так щедро, як не могла раніше, бо не була на той час достатньо багатою! І тому саме у часи «розніження» трагедії вламуються у домівки і вихлюпують-

ся на вулиці, народжуються великі кохання і ненависті, а полум'я знань спалахує до неба.

По-третє, заведено зазначати — ніби на відшкодування за докори у забобонах і розніженні, — що часи розкладу більш м'які, що тепер жорстокості набагато менше, ніж у давнішу, релігійнішу і сильнішу добу. Проте я так само не погоджуюся з цією похвалою, як не погоджувався з тим докором: можу тільки визнати, що тепер жорстокість стає більш вишуканою і що нині давніші її форми вже не відповідають новим смакам; але завдання ран і катування словом і поглядом здобувають свого найвищого розвитку саме за часів розкладу — лише тепер формується справжня злоба і зловтішенство. Люди доби розкладу дотепні й лихомовні; вони знають, що вбивати можна не тільки кинджалом чи ударом, а ще вони знають, що в усе гарно сказане — вірять.

Нарешті, коли «занепадає мораль» уперше починають виходити на авансцену істоти, яких називають тиранами: вони є провісниками і, сказити б, завчасно дозрілими первістками індивідуальности. Ще трохи часу, і цей плід плодів висить стиглий і жовтий на людському древі — а воно, це дерево, тільки заради цього плоду й росло! Коли занепад дійшов свого розквіту, а разом також дійшла апогею боротьба всіх тиранів між собою, тоді завжди приходить Цезар, остаточний тиран, який покладе край виснажливій боротьбі за єдиновладдя, саму втому поставивши собі на службу. У його добу індивідуальність, як правило, є найбільш зрілою, а отже, «культура» досягає найвищого розвитку і є найпліднішою — але не заради нього і не через нього, хоча вищі представники цивілізації охоче лестять своєму Цезареві, представляючи себе його творінням. Правда, однак, полягає в тому, що їм потрібен спокій ззовні, оскільки всередині себе мають неспокій і безперервну внутрішню роботу. У цю добу хабарництво і зрада особливо поширені, бо любов до нещодавно відкритого ego є тепер набагато сильнішою за любов до старої, заяложеної, до смерті напатяканої «батьківщини»; тож потреба якось убезпечити себе від жахливих коливань щастя роз-

гортає навіть найшляхетніші долоні, варто лише комусь могутньому й багатому виявити бажання сипати в них золото. Віри у безпечне майбутнє тепер небагато — тут живуть сьогоднішнім днем: це стан душі, який дозволяє легку гру всім спокусникам; але спокушаються теж тільки «на сьогодні», зберігаючи право на майбутнє і на доброчесність! Індивідуалісти, як знаємо, це ті, хто живе для себе, тож вони, більше за протилежних їм стадних осіб, дбають про поточну мить, бо вони вважають себе так само непередбачуваними, як майбутнє; вони також охоче водять товариство з можновладцями, оскільки вважають себе здатними на вчинки і проєкти, на розуміння і схвалення яких громадськістю не надто сподіваються — натомість тиран або Цезар розуміє право особистості на індивідуалізм, навіть на крайнощі, і має свій інтерес у тому, щоб виступати на підтримку зухвалішої моралі, бо він дбає, перш за все, про себе, що Наполеон ствердив у своєму класичному вислові: «На всі закиди, я маю право відповісти вічним «Я — це я!». Я стою окремо від усього світу і не приймаю нічиїх умов. Я хочу, щоб моїм забаганкам корилися і вважали природним, коли я дозволяю собі ті чи інші розваги». Так Наполеон сказав якогось разу своїй дружині, коли та небезпідставно дорікнула йому в недотриманні шлюбної вірности. Доба розкладу — це той час, коли яблука падають з дерева: я маю на увазі особистостей, що є носіями майбутнього, авторами духовної колонізації й реформування державних і суспільних союзів. Розклад — це просто лайливе слівце для осінньої пори народу.

24

Різне невдоволення. Слабкі й, сказати б, по-жіночому невдоволені люди винахідливі у прикрашенні й поглибленні життя; незадоволені сильні люди, серед яких переважають чоловіки, більш вправні — якщо продовжити порівняння — у поліпшенні й забезпеченні життя. Перші показують свою слабкість і жіночність тим, що якийсь час залюбки дозволя-

ють дурити себе, втішаючись легким сп'янінням і піднесенням, але в цілому ніколи не задовольняються і страждають від невиправданості свого невдоволення; більше того, вони є покровителями всіх тих, хто знає, як створити опійні й наркотичні втіхи, і саме з цієї причини зневажають тих, хто цінує лікаря більше за священника, і таким чином сприяє триванню справді нестерпних ситуацій! Якби від часів Середньовіччя в Европі не переважала кількість невдоволених людей такого штибу, можливо, не виникла б тут славетна европейська здатність до постійних змін, бо претензії сильного невдоволення занадто грубі й невимогливі — тобто аж ніяк не такі, що їх не можна було б коли-небудь вдовольнити. Китай є зразком країни, де невдоволення в цілому і здатність до трансформації вимерли упродовж багатьох століть; а соціалісти і прислужники державних ідолів у Европі своїми заходами щодо поліпшення та забезпечення життя в Европі могли легко привести їх до китайських порядків і китайського «щастя», якби зуміли викорінити більш хворе, ніжніше, романтичне і аж надто ще поширене жіночне слабке невдоволення. Европа є таким пацієнтом, який має дякувати своїй невиліковності й вічній трансформації своїх страждань; ці щоразу нові становища, щоразу нові небезпеки, болі й паліативи нарешті породили інтелектуальну чутливість, що є майже генієм і, в будь-якому разі, матір'ю усілякого генія.

25

Не передбачається до пізнання. Доволі часто трапляється дурна смиренність, набувши якої людина назавжди стає нездатною до сприйняття знань. А саме: тієї миті, коли така особа стикається з чимсь незвичним, вона різко обертається на здибочках і каже собі: «Ти помилився! Де ти таке чув! Цього не може бути!», а відтак, замість пильніше придивитися і прислухатися, відступає від наочного явища і намагається чимшвидше викинути побачене-почуте з голови. Внутрішній канон такої особи проголошує: «Я не хочу ба-

чити нічого, що суперечить звичній думці про стан речей! Чи варто відкривати нові істини, коли й старих забагато?».

26

Що означає жити? Жити означає постійно відштовхувати щось, що хоче померти; жити означає бути жорстокими і невблаганними до всього, що в нас — і не тільки в нас — робиться слабким і старим. Жити означає бути безжальним до мрущих, нещасних і старих? Завжди бути вбивцею?

А однак старий Мойсей сказав: «Не вбивай!».

27

Зреченець. Що робить особа, зрікаючись себе? Вона прагне до вищого світу, вона хоче підноситися, летіти дедалі вище й вище, ніж усі стверджувачі себе, вона відкидає багато такого, що перешкодило б її піднесенню, чимало з чого вона цінує і любить — особа жертвує цим заради свого прагнення до височини. Ця жертва, це відкидання є тим єдиним, що бачимо в ньому наочно; того й називають таку людину зреченцем. І отак стоїть перед нами зреченець, закутаний у свій каптур, подібний до душі покутної верети. Зреченець задоволений тим враженням, яке справляє на нас: він хоче приховати від нас своє бажання, свою гордість, свій намір піднестися над нами.

Так! Він розумніший, ніж ми гадали, і такий поштивий до нас, цей стверджувач! Тому що він є таким, подібно до нас, навіть зрікаючись.

28

Шкодити доблестю. Наші сильні риси іноді заводять нас так далеко, що ми вже не здатні терпіти свої слабкості і вони занапащають нас: ми здатні передбачити такий результат, а однак не хочемо іншого. Тоді ми стаємо безжалісними до

того в собі самих, що просить поблажливости, а відтак наша жорстокість стає нашою доблестю.

Такий досвід, за який ми мусимо зрештою сплатити власним життям, є взірцем способу дії величних осіб щодо інших людей свого часу — саме своїми кращими здібностями, тим, на що тільки вони здатні, нищать вони багатьох слабких, невпевнених у собі, сповнених надій, спраглих, і у такий спосіб є шкідливими. Ба, може статися так, що вони в цілому тільки шкодять, бо їх найкраще приймають і п'ють від них саме ті, хто втрачає від них розум і себелюбство, як від заміцного питва: вони хміліють настільки, що ризикують переламати собі руки й ноги на тих манівцях, куди їх приводить сп'яніння.

29

Підбріхувачі. Коли у Франції почали заперечувати — а відтак і захищати — Аристотелеву єдність[1], знову можна було спостерігати те, що так часто відбувається і що так неохоче помічають: коли люди вигадують підстави для певних законів для того, щоб не визнавати, що хтось просто звик до верховенства цих законів і не бажає нічого іншого. Так робиться у кожній панівній моралі й релігії і завжди так робилося: причини й наміри, що стоять за цією звичкою, завжди набріхують, щойно хтось починає заперечувати звичку і ставити питання щодо причин і намірів. Тут ховається велика нечесність консерваторів усіх часів — вони підбріхувачі.

30

Комедійна гра славетних. Славетні особи, які потребують своєї слави — зокрема, скажімо, всі політики, — ніколи не добирають собі союзників і друзів без потайної думки:

[1] Тобто приписуване Аристотелеві «правило трьох єдностей» у драматургії.

від цього вони хочуть частинку його визнання, відблиску його чеснот; від іншого — здатності наганяти страх певними своїми сумнівними здібностями, добре всім відомими; у когось вони позичають репутацію ледачого споглядача, лежня, корисну для своїх тимчасових цілей — щоб їх вважали непильними й пасивними, тим часом як вони вичікують у засідці; часом їм потрібен провидець, іноді — знавець, то вони потребують у своєму оточення мислителя, а то — педанта, виставляючи їх «я», як своє інше «Я». Та минає час, і ці вже не потрібні! Отак безнастанно відвалюються їхні оточення і фасади, тим часом решта товчеться у юрмі, намагаючись проштовхатися у це середовище, стати його «характером». У цьому вони схожі на великі міста. Їхня репутація постійно змінюється, разом зі зміною характеру, оскільки змін вимагає їхній метод, відповідно до якого вони виводять на сцену то одне, то інше, справжнє чи вигадане; а їхні друзі й союзники, як уже зазначалося, виступають аксесуарами цього сценічного дійства. З іншого боку, те, чого вони прагнуть, має ставати дедалі твердішим, сміливішим і осяйним — навіть, якщо для цього іноді треба вдаватися до комедійної гри.

31

Торгівля і аристократія. Купівля й продаж нині вважається звичайною навичкою, як читання й письмо; кожен тепер практикується у торгівлі, навіть не будучи купцем, і щодня вправляється у її техніках, подібно до того, як раніше, в добу первісного людства, всі були мисливцями й щодня вправлялися у техніці полювання. На той час полювання було звичайною справою; але як полювання зрештою стало привілеєм могутніх і шляхетних, втративши характер повсякденности й звичайности, бо з необхідної умови існування стало справою настрою і розкоші, так само могло б статися, свого часу, з купівлею і продажем. Можна уявити собі такий стан суспільства, за якого немає купівлі-продажу,

і де необхідність цієї техніки поступово втрачається взагалі; тоді, можливо, деякі люди, меншою мірою підпорядковані дії законів держави, вдаються до купівлі й продажу, як до розкішної розваги. Тоді комерція набула б слави благородного захоплення, і аристократи, можливо, захотіли б займатися торгівлею так само, як раніше війною і політикою; натомість оцінка політики може геть змінитися. Вже вона перестає бути ремеслом дворян, і, можливо, якогось дня аристократи стануть вважати її настільки вульгарною, що вона, разом з усією партійною літературою, опиниться у категорії «проституція духу».

32

Небажані молодики. Що мені робити з цими двома перволітками! — обурено вигукнув філософ, що «псував» молодиків, як колись їх псував Сократ. — Я не бажаю їх за учнів. Цей не здатен сказати «ні», а той на все каже «половина на половину». Припустимо, вони осягнуть моє вчення, і тоді перший надміру страждатиме, бо мій спосіб мислення вимагає войовничої душі, бажання завдавати болю, задоволення у запереченні, а також грубої шкіри; він конатиме від ран — зовнішніх і внутрішніх. А другий обиратиме посередність у всьому, що представлятиме, і таким чином робитиме з усього посередність, — такого учня я зичу своєму ворогові.

33

Поза лекційною залою. — Щоб довести, що людина насправді належить до тварин доброзвичайних, я нагадав би вам, якою довірливою вона була тривалий час. Тільки тепер, доволі пізно, після широчезного самоздобуття, вона стала підозрілою твариною. Так! Людина нині зліша, ніж будь-коли.

— Я цього не розумію: навіщо людині тепер бути більш підозрілою і лихою?

— Бо тепер вона має науку — змушена мати її!

34

Historia abscondita[1]**.** Кожна велика людина має зворотну силу: з її волі вся історія знову кладеться на терези, а тисячі таємниць минулого вигулькують зі своїх схованок — під її сонце. Неможливо передбачити, якою надалі буде історія. Минуле ще, ймовірно, значною мірою нерозкрите! Знадобиться ще чимало зворотних сил!

35

Єресь і чаклунство. Мислити інакше, ніж заведено, схиляє не стільки вищий розвиток інтелекту, скільки вплив сильних, злісних нахилів — підступних, ізоляційних, відчужувальних, лихих. Єресь подібна до чаклунства і, звісно, не більше за останнє може вважатися нешкідливою чи гідною пошани як така. Єретики і чаклуни — це два різновиди лихих людей, спільним для яких є те, що вони почуваються злими, і їхнє непереборне бажання шкодити всьому, що переважає (людям чи думкам). Реформація — своєрідне подвоєння середньовічного духу у часи, коли він уже не був у згоді з доброю совістю, породила і тих, і цих чимало.

36

Останні слова. Згадаймо, що імператор Август, той жахливий чоловік, що так само добре володів собою і так само вмів мовчати, як такий собі мудрий Сократ, таки зрадив себе своїми останніми словами: він вперше тоді скинув маску, давши зрозуміти, що грав комедію — він грав Отця Батьківщини і мудреця на троні до цілковитої ілюзії подібности! *Plaudite amici, comoedia finita est!* [2] Передсмертна думка Не-

---

[1] *Historia abscondita* (*лат.*) — прихована історія.

[2] *Plaudite amici, comoedia finita est!* (*лат.*) — Оплески, друзі! Комедія скінчилася.

рона, — «qualis artifex pereo!»[1] — була також передсмертною думкою Августа: марнославство гістріона! Балакучість гістріона! Пряма протилежність присмертному Сократу!

Натомість Тиберій помирав мовчазним цей найзмученіший з усіх самомучителів, він був щирим, і аж ніяк не актором! Хтозна, що він мав на думці у смертну годину! Може, таке: «Життя — це тривала смерть. Дурний я, що стільком вкоротив її! Чи мені судилося стати благодійником? Я мав би дати їм вічне життя, щоб бачити, як вони вічно вмирають. Адже для цього мені було даровано такі видющі очі: *qualis spectator pereo!*[2]». Коли, після тривалої боротьби, він, здавалося, відновив сили, оточення розважило, що доцільно задушити його подушкою — він помер подвійною смертю.

37

Завдяки трьом помилкам. Наука просувалася в останні століття почасти завдяки тому, що через неї сподівалися у найкращий спосіб зрозуміти Божу доброту і мудрість — таким був головний мотив у душах великих англійців (таких, як Ньютон), а почасти тому, що вірили в абсолютну користь пізнання, зокрема, сподіваючись на тісний союз моралі, знання і щастя — головний мотив у душах великих французів (таких, як Вольтер), і частково тому, що в науці шукали безкорисливе, нешкідливе, самодостатнє, по-справжньому невинне у сенсі любові, в чому геть не виявлялись би лихі людські інстинкти — головний мотив у душі Спінози, який у пізнанні почувався божественним, отож — завдяки трьом помилкам.

38

Вибухівка. Зважаючи, наскільки потребує вибуху енергія молодиків, не випадає дивуватися грубости й нерозбір-

---

[1] *qualis artifex pereo!* (*лат.*) — Який актор помирає!

[2] *qualis spectator pereo!* (*лат.*) — Який глядач помирає!

ливости, з якими вони зважуються на ту чи іншу справу: їх приваблює не справа як така, а радше атмосфера азарту, що розпалюється навколо справи — щось на кшталт вигляду підпаленого гноту. Тому підступніші спокусники дбають про те, щоб представити їм шанс на вибух у майбутньому, і не дбають про мотивування справи: піклуванням про мотиви, не здобудуть вони ці порохові діжки!

39

Мінливість смаку. Загальні зміни смаку важливіші за зміни переконань: переконання, з усіма своїми доказами, спростуваннями й рештою інтелектуальної машкари, є тільки симптомом зміни смаку і аж ніяк не причиною такої зміни, попри досі поширену думку. Як змінюється загальний смак? Його змінює той факт, що могутні, впливові люди безсоромно висловлюють і тиранічно нав'язують своє *hoc est ridiculum, hoc est absurdum*,[1] тобто свій смак і свою відразу. Таким чином, вони багатьох примушують до своїх уподобань, до яких поступово виробляється звичка; а тоді виникає відповідна потреба у загалу. Те, що згадані високі особи відчувають і «смакують» інакше від загалу, зазвичай пояснюється особливістю їхнього способу життя, харчування, травлення, можливо, більшим чи меншим вмістом неорганічних солей у крові і мозку — коротко кажучи, їхньою фізіологією. Треба визнати, вони мають достатньо мужности дослухатися до вимог свого тіла і заявляти його у найтонших відтінках: їхні естетичні й моральні погляди виступають саме тими «найтоншими відтінками» їхньої фізіології.

40

З браку шляхетної форми. Солдати й командири досі мають культуру взаємин набагато вищу, ніж робітники й ро-

---

[1] *hoc est ridiculum, hoc est absurdum* (*лат.*) — це сміху варте, це безглуздя.

ботодавці. Принаймні, будь-яка культура, що спирається на мілітарні основи, так само як раніше стоїть вище так званої індустріальної культури. Ця остання, у теперішньому вигляді, взагалі є найубогішою формою існування, що будь-коли існувала. Тут панує примітивний закон убозтва, за яким люди, щоб вижити, продають себе, але зневажають того, хто користається з їхньої бідністи і купує робітників. Дивно, що підпорядкування могутнім, грізним, навіть жахливим особистостям — тиранам і полководцям — геть не так бентежить людей, як підлягання особам невиразним і нецікавим, якими бувають усі оті промислові магнати: у роботодавці робітник, зазвичай, бачить лише хитрого кровопивця, визискувача, собаку в людській подобі, чиє ім'я, вигляд, манера й репутація йому, здебільшого, байдужі. На сьогоднішній день промисловцям і великим бізнесменам, мабуть, надто бракує всіх тих форм і знаків вищої раси, які, перш за все, й роблять індивідів цікавими; якби вони отримували шляхетність від народження й мали благородство в очах своїх і жестах, можливо, не було б соціалізму мас. Бо маси, по суті, готові до будь-якого рабства, за умови, що вищий над ними постійно легітимізується як вищий, як народжений наказувати — благородний за формою! Найнікчемніша людина відчуває, що шляхетність не можливо зімпровізувати, бо у благородстві вшановується плід давніх часів; натомість брак вищої форми й сумнозвісна вульгарність промисловців з їхніми червоними, товстими руками схиляють робітника до думки, що тільки випадковість і фортуна піднесли одного над іншим. «Що ж, — підсумовує він, — спробуймо також ми свого щастя! Киньмо кості також ми!» — і починається соціалізм.

41

Проти каяття. Мислитель бачить у власних діях спроби й питання, спрямовані на здобуття якоїсь інформації; успіх чи невдача є його першою і головною відповіддю.

А засмучуватися у разі неуспіху, дратуватися чи навіть каятися він полишає тим, хто діє з наказу і боїться прочуханки, якщо милостивий господар не буде задоволений результатом.

42

Робота і нудьга. Шукати роботу заради винагороди — у цьому подібні нині майже всі люди у цивілізованих країнах. Усім їм робота — це засіб, а не сама мета; тож вони не надто вибагливі у виборі роботи, за умови, що вона щедро оплачується. Лише зрідка тепер трапляються люди, які скоріше загинуть, ніж працюватимуть без задоволення від роботи — цих розбірливих працівників складно задовольнити високою платнею, якщо сама робота не є найбажанішою платнею за працю. До цієї рідкісної породи людей належать художники й споглядачі всіх видів, а також нероби, що гають своє життя на полюваннях, у подорожах чи в любовних авантюрах. Усі вони хочуть роботи й труднощів — навіть найважчої роботи, якщо така потреба — за умови, що робота ця визначається задоволенням. В іншому разі вони мляві й ледачі — нехай навіть таке ставленні загрожує їм зубожінням, безчестям, небезпекою для здоров'я та життя. Вони не бояться нудьги настільки, наскільки роботи без задоволення; вони радше потребують нудьги для успіху в роботі. Мислителям і всім винахідливим головам, нудьга — це той неприємний «спокій душі», який передує щасливій мандрівці та веселим вітрам; отож, треба перетерпіти нудьгу, перетривати її.

Саме цього нездатні досягти вбогіші натури! Відганяти нудьгу у будь-який спосіб — справа так само поширена, як працювати без бажання. Це може відрізняти азіятів від европейців тим, що перші здатні триваліше і глибше відпочивати; навіть їхні наркотики видаються повільнішими і вимагають терпіння, на відміну від огидної раптовости европейської отрути, алкоголю.

43

Що виявляють закони. Помиляється той, хто, вивчаючи кримінальне право нації, сподівається таким чином дослідити характер самої нації: закони виявляють не так природу нації, як те, що видається їй дивним, жахливим, обурливим, чужим. Закони трактують винятки з моральних звичаїв, а найсуворіші покарання належать за те, що відповідає звичаям сусіднього народу. Так у вахабітів є тільки два смертельних гріхи: мати іншого бога, ніж бог вахабітів, і курити (це називається «ганебним способом пиття»). «А як щодо вбивства й перелюбу?» — питає англієць, дізнавшись про таке. «Що ж, Бог милостивий і милосердний!» — відповідає йому старий вождь. Так само у стародавніх римлян склалася думка, що жінка може скоїти смертельний гріх лише у два способи — через перелюб, а також через пиття вина. Старий Катон вважав, що звичай цілуватися між родичами поширився через намагання тримати жінок під контролем щодо заборони: поцілунок давав зрозуміти, чи не пахне від жінки вином? Жінок, упійманих на питті вина, карали на горло, і, звісно, не лише тому, що жінки під впливом вина бувають не схильні до відмови; римляни, коли вино ще було чимсь новим в Европі, побоювалися, перш за все, оргаїстичної, діонісійської манери дій, яка траплялася серед жінок европейського півдня, і в якій вбачали жахливе відчуження, підважування підвалин римського світогляду; це сприймалося як зрада Риму, як чужоземна анексія.

44

Віра у мотиви. Хоч як би важливо було знати справжні мотиви, за якими досі діяло людство, мислителеві, можливо, ще важливіше зрозуміти, у які мотиви людство вірило — тобто, що уявляло собі як реальний важіль своїх вчинків. Адже внутрішнє щастя і прикрість приходили до людей саме згідно з їхньою вірою в ті чи ті мотиви, а не

через те що їх мотивувало насправді! Це останнє вже становить інтерес другого порядку.

45

Епікур. Так, я пишаюся тим, що відчуваю характер Епікура інакше, ніж будь-хто, і в усьому, що я про нього чую і читаю, знаходжу античну післяполудневу втіху: я бачу його погляд спрямованим на широке сиве море, поза прибережні скелі, за які спускається сонце, тим часом як великі і маленькі створіння бавляться у його світлі, так само впевнені і спокійні, як це світло і цей погляд. Таке щастя могла винайти тільки людина, що зазнала вічних страждань: щастя у погляді, перед яким стихло море буття і який тепер не втомлюється втішатися виглядом цією барвистої, ніжною, тремтливої поверхні, морської шкіри. Ніколи раніше не було такої скромної втіхи.

46

Наше здивування. Глибоке і всебічне щастя полягає у тому, що наука визначає речі тривкі, які завжди дають привід для нових досліджень — адже могло бути геть інакше! Так, ми настільки переконані у непевности й фантастичности наших суджень і у вічній трансформації всіх людських законів і концепцій, що нас і справді дивує, наскільки тривкими виявляються висновки науки! У минулому нічого не було відомо про цю мінливість усього людського, мораль підтримувала віру в те, що внутрішнє життя людини прикуте до залізної необхідності вічними клямрами; у ті часи, можливо, відчували подібне втішне здивування, слухаючи казки й чарівні небилиці. Чудотворне було приємне тим, хто втомився від панування вічних правил. Враз втратити землю! Піднестись! Блукати! Химородити! Це було раєм і сибаритством давніших часів. Натомість наше блаженство подібне до щастя того, хто, зазнав-

ши трощі корабля у морі, дістався суходолу і стоїть обома ногами на землі, дивуючись тому, що вона не хитається.

47

Про згнічення пристрастей. Коли люди суворо забороняють собі виявлення почуттів, як щось притаманне «простому люду», грубим, бюргерським чи селянським натурам, тобто придушують не почуття як такі, а тільки їхню мову і жести, вони, зрештою, досягають саме того небажаного результату — згнічення почуттів чи, принаймні, їхнє ослаблення й зміну. Як найбільш повчальний, можна навести приклад двору Людовіка XIV й усього, що від нього залежало. Наступне покоління, виховане у придушенні виявів порухів душі, вже не мало пристрастей, заміняючи їх витонченою, поверховою, куртуазною грою. То була генерація, що страждала на нездатність бути непоштивою — навіть обра́зи завдавалися і поверталися не інакше, ніж у ґречних висловлюваннях. Можливо, наша доба становить найхимернішу аналогію до змальованої вище: в житті і в театрі, і, не в останню чергу, в усьому, що пишуть автори, всюди я бачу задоволення від грубих спалахів і жестів пристрасті — нині неодмінно потрібна певна видимість пристрасті, але не пристрасть як така! Попри те, кінець кінцем, пристрасті буде досягнуто, і наші нащадки відзначатимуться істинним дикунством, а не удаваною дикістю і формальною брутальністю.

48

Пізнання скрути. Можливо, ніщо так не розділяє людей і часи, як різні ступені пізнання скрути — як душевної, так і тілесної. Що до останньої, то сьогодні ми всі, можливо, через брак достатнього досвіду — попри окремі наші недуги й нестатки — радше вигадники й фантазери, порівняно з добою страху, найдовшою з усіх епох, коли індивід

мав самотужки захищатися від насильства і заради цього змушений був сам ставати насильником. У ті часи людина проходила велику школу тілесних утисків і нестатків і навіть певної суворости до себе, добровільно виховуючись на власних стражданнях і знаходячи в них засоби, необхідні для самозбереження. У ті часи людей навчали терпіти біль, залюбки заподіювали біль і спостерігали його дію на своєму оточенні, не відчуваючи нічого, крім почуття власної безпеки. Що ж до скрути душевної, я зараз оцінюю кожну людину в залежности від того, знає вона цю скруту з досвіду чи з опису; чи вважає це знання необхідним — можливо, ознакою більш витонченого розвитку, — чи, може, й не вірить у великі душевні переживання, і, на згадку про такі, їй уявляються тілесні страждання, такі як зубний біль чи болі в животі. Таким мені видаються уявлення більшости сучасних людей зараз. З загальної недосвідченості щодо обох форм болю і обрідності наочних картин страждання випливає важливий наслідок: тепер людина ненавидить біль набагато більше, ніж люди минувшини, і говорить про нього набагато гірше, ніж будь-коли; насправді, навіть думка про біль сьогодні видається людям нестерпною, збуджуючи гострі питання до сумління і докори спільному існуванню. Виникнення песимістичних філософій аж ніяк не є характеристикою великої скрути; питання про цінність кожного життя роблять у часи, коли вдосконалення спрощення умов життя приводить до того, що неминучі комарині укуси душі й тіла сприймаються, як аж надто криваві й нестерпні, і, на тлі дуже бідного досвіду справжніх страждань саме тільки болісне уявлення про них постає стражданням вищого ступеня.

Уже є рецепт проти песимістичних філософій та надмірної чутливості, яка мені видається, фактично, «лихом нашого часу», хоч, можливо, цей рецепт звучить аж надто жорстоко, і його теж зарахують до знаків, на підставі яких тепер проголошують: «Буття є злом». Тож то! Рецепт від «скрути» — це скрута!

49

Великодушність і споріднені речі. Такі парадоксальні явища, як раптова холодність у поведінці щирої душі, дотепи меланхоліка і, перш за все, великодушність — раптова відмова від помсти чи від заздрощів — виникають у людей з величезною внутрішньою імпульсивністю, схильних до раптового задоволення і раптової огиди. Вони задовольняються настільки швидко і настільки повно, що перенасичення негайно викликає відразу і протилежний смак. Ця контрастна переміна провокує судому сприйняття, що виявляється в одному випадку раптовою холодністю, в іншому — сміхом, а у когось — через сльози та самопожертву. Великодушна особа — принаймні, той тип її, що завжди справляв найбільше враження — уявляється мені людиною з жаданням помсти настільки гострим, що воно не допускає зволікання і задовольняється вже в уяві так рясно, ретельно і до останньої краплі, що за цією миттєвою відплатою слідує відраза до неї; тепер особа підноситься, як кажуть, «вище своїх почуттів» і прощає свого ворога, ба, навіть, благословляє і шанує його. Цим насильством над собою, цією зневагою до свого — мить тому настільки ж потужного — жадання помсти ця людина лише поступається новому імпульсу, який щойно набув потужности (огида), і людина робить це так само нетерпляче і нестримно, як нещодавно наперед переймалася помстою, вичерпуючи її в уяві. Великодушність містить той самий ступінь егоїзму, що й помста, хоча йдеться про різні ґатунки егоїзму.

50

Аргумент самотности. Докори сумління навіть у найсумлінніших виявляються слабкими проти тези: «Це і оце суперечить доброму звичаю твого суспільства». Навіть найзухваліший побоюється холодного погляду і осудливо скривленого рота з боку тих, серед кого і для кого виховувався.

Чого, власне, люди бояться? Самотності! Цей аргумент переважує будь-які інші на користь особи чи справи!

Ось так промовляє в нас стадний інстинкт.

51

Чуття істини. Я схвалюю будь-який скептицизм, що дозволяє мені постановити: «Перевірмо це!». Але я не хочу нічого чути щодо справ і питань, які не допускають експериментальної перевірки. Така межа мого «чуття істини», за якою мужність втрачає свої права.

52

Що про нас знають. Те, що ми знаємо і пам'ятаємо про себе, не є настільки, наскільки вважається, визначальним для нашого щастя. Одного дня ми осягнемо, що знають (або думають, що знають) про нас інші, і тоді ми усвідомимо, що це важить набагато більше. Людині простіше поладнати з власним сумлінням, ніж зі своєю репутацією.

53

Межі добра. Там, де слабке око вже нездатне розгледіти лихе спонукання через його вишуканість, людина проголошує царство добра, і відчуття перебування у царині добра збуджує усі її імпульсивні почуття — безпеки, затишку, доброзичливості, — досі стримувані й загрожувані лихими пориваннями. Отже, що тупіший зір, то далі простягається добро! Звідси вічна радість народів і дітей! Звідси похмурість і тяжке сумління великих мислителів!

54

Свідомість вигляду. Як дивовижно і оновлено, а водночас, як жахливо й іронічно почуваюсь я зі своїми знаннями про колективне буття! Я відкрив для себе, що давні люди

і тварини — навіть з найглибшої минувшини, всі живі істоти в мені — й далі міркують, люблять, ненавидять, висновують; я раптом прокинувся посеред цього сну, але лише для того, щоб усвідомити, що це тільки сниться мені і що я маю снити далі, щоб не загинути, подібно до того, як мусить спати снохода, щоб не впасти. То чим тепер є для мене «вигляд»? Аж ніяк не антитеза сутности — бо що я можу сказати про будь-яку сутність, окрім як ствердити її вигляд! І аж ніяк не мертва маска, яку можна надіти на якогось *X* і, так само, зірвати з нього! Вигляд для мене є жива й діяльна річ у собі, яка так далеко заходить у само-насміханні, що дає мені відчути, буцім тут усе ілюзія, чаклунство і танок духів, і більше нічого, буцім серед усіх цих сновид я теж «пізнавач», танцюю свій танок, що «пізнавач» є засобом продовження земного танцю і, таким чином, належить до церемоніймейстерів буття, а висока послідовність і взаємний зв'язок усіх пізнань є і, можливо, буде найвищим засобом забезпечення універсальности снобачення і взаєморозуміння всіх сновидців між собою і тим самим — тривання сну.[1]

55

Найвища шляхетність. Що робить «шляхетним»? Аж ніяк не пожертви; навіть шалений розпусник робить пожертви. І звісно, не пристрасність взагалі; є пристрасті ганебні. І в жодному разі — не вчинення чогось на користь іншим, без користі для себе; можливо, саме у шляхетности маємо найпослідовніший егоїзм.

Те, що пристрасть, яка охоплює шляхетного, є особливістю, про яку він сам не відає, послуговуючись рідкісною і єдиною у своєму роді мірою, близько до божевілля; відчу-

[1] Хоча в цьому уривку автор вживає слова *Traum, träumen* радше у значенні «сон», «снити», читачеві варто зважити, що в німецькій (як у багатьох інших мовах) тими самими словами передають поняття «мрія», «мріяти».

ваючи жар у речах, холодних для решти; вгадуючи цінності, для яких іще не винайдено ваги; приносячи офіри на вівтар, присвячений невідомому богу; виявляючи хоробрість без прагнення здобути гонор і самодостатність у надлишку, яка передається людям і речам. Отож, рідкісна особливість і незнання про неї досі робили нас шляхетними. Однак варто зауважити, що у такий спосіб були недооцінені і в цілому дискредитовані на користь винятковости всі звичайні найбільш притаманні й незамінні людині властивості, необхідні, зокрема, для збереження людського роду. Стати на захист правил — такою могла б стати найвища і найбільш витончена форма, в якій би виявився дух шляхетности на землі.

56

Бажання страждати. Коли я думаю про бажання щось вчинити, що постійно допікає мільйонам молодих европейців, яким нудно від усього навколо і від самих себе, я здогадуюся, що їх збурює бажання якось постраждати, щоб вони могли у цьому стражданні знайти ймовірну причину вчинку для дій. Потрібна скрута! Звідси вигуки політиків, звідси безліч хибних, вигаданих, перебільшених «скрутних становищ» усіх можливих класів і сліпа готовність вірити в них. Цей світ молоді вимагає, щоб ззовні на нього впало — ні, не щастя, а саме нещастя; і молодіжна уява вже робить з цього жаданого нещастя чудовисько, щоб потім мати нагоду з ним змагатися. Якби ці залежні від нещастя люди відчували в собі силу робити собі добро зсередини, робити щось собі на користь, вони також зрозуміли б, як творити зсередини себе свою власну скруту. Тоді їхні винаходи набули б набагато більшої витончености, а їхнє вдоволення видавалось би чарівною музикою, тим часом як на разі вони сповнюють світ своїми криками про скруту, а отже, дуже часто, почуттям скрути! Вони не можуть нічого з собою вдіяти і тому наврочують нещастя іншим: їм завжди потрібні інші! І весь час нові й нові інші!

Вибачте, друзі, я наважився наврочити собі своє щастя.

КНИГА ДРУГА

57

Реалістам. Тверезі люди, ви, що почуваєтесь озброєними пристрастю і уявою, і схильні представляти свою порожнечу гордістю й оздобою, ви називаєте себе реалістами і даєте зрозуміти, що цілий світ є таким, яким він вам уявляється, що тільки вам розкривається реальність, кращу частину якої, зрештою, становите саме ви...О улюблені зображення з Саїса![1] Та хіба не правда, що навіть у своєму розкритому стані ви ще дуже пристрасні і темні істоти, порівняно з рибами, і все ще аж надто подібні до закоханого художника?

А що є «реальністю» для закоханого художника? Ви досі носите за собою оцінки речей, що сягають корінням у пристрасті й закоханості попередніх сторіч! Досі ваша тверезість просякнута таємним і неперебутнім сп'янінням! Наприклад, ваша любов до «реальності»: Яка ж це давня, прадавня «любов»! У кожному відчутті, у кожному чуттєвому враженні є часточка цієї старої любові, разом з фантазіями, забобонами, шаленством, незнанням, страхом і рештою всього! Взяти оцю гору! Або оту хмару! Що в них «реального»? Заберіть від них ілюзію і всі людські нашарування, ви, тверезі! Аби ж то ви могли! Якби ви могли забути своє походження, своє минуле, своє дитинство — всю вашу людяність і тваринність! Для нас немає «реальности» — так само, як для вас, тверезі — ми не такі чужі одні одним, як

[1] Див. прим. до с. 11.

ви гадаєте, і, можливо, наша добра воля вийти за межі сп'яніння так само чесна, як ваша віра, що ви взагалі нездатні до сп'яніння.

58

Тільки як творці! Мені завдавало найбільше клопоту і досі завдає найбільше клопоту переконуватися, що невимовно важливіше те, як речі називають, ніж те, чим вони є насправді. Репутація, ім'я і зовнішній вигляд, значимість, звичайна міра і вага речі — всі ці характеристики, здебільшого хибні й довільні, попервах накинуті на речі, як одяг, але геть чужі їх сутності і навіть шкірі — внаслідок віри в них поступово приростають до речей, і, з покоління у покоління, ілюзія дедалі посилюється, вони наче приростають до речей, стають майже їхньою сутністю, діють на сутність! Наївним дурником був би той, хто подумав, що достатньо вказати на це походження зовнішнього покрову речей і його оманливість, щоб знищити світ, який вважається справжнім, так звану «реальність»! Ми здатні знищити його тільки у ролі творців!

Але не забуваймо також: достатньо створити нові імена, оцінки й імовірності, щоб в перспективі створити нові «речі».

59

Ми художники! Коли ми любимо жінку, у нас легко виникає ненависть до природи, до всієї огидної природності, що притаманна кожній жінці; ми залюбки взагалі обминули б це увагою, та щойно наша душа торкається цих речей, вона нетерпляче здригається і зневажливо позирає на природу — ми ображаємося на природу, ніби вона втручається у наші володіння зі своїми неделікатними руками. Потім ми затуляємо вуха від будь-якої фізіології і потай вирішуємо для себе: «Я не хочу нічого знати про те, що люди є чимсь іще,

крім душі і форми!». «Людина під шкірою» — це гидота і потворність, блюзнірство і наруга над коханням.

І от саме як зараз коханець почувається щодо природи й природности, так почувався колись кожен відданий Богові і його «святій всемогутности»: у всьому, що говорили про природу астрономи, геологи, фізіологи, медики, він вбачав замах на його найдорожчий скарб, а отже — напад безсоромного агресора! Вислів «закон природи» лунав як богохульство; насправді, він радий був би бачити всю механіку зведеною до актів моральної волі; проте, оскільки ніхто не міг йому надати такої послуги, він сам, як міг, приховував від себе природу й механіку, а сам жив у мріях. Люди давніших часів зрозуміли, що снити можна наяву, і їм немає потреби щоразу засинати! Та й ми, люди сьогодення, надто добре це розуміємо, попри всю нашу добру волю до пробудження і денного світла! Достатньо покохати, зненавидіти, забажати, взагалі почувати, і негайно дух і сила сну охоплює нас, і ми підносимося з розплющеними очима, байдужі до всіх загроз, найнебезпечнішими стежками на дахи і вежі уяви, і без жодного запаморочення — наче народжені підноситися, ми, денні сновиди! Ми, художники! Ми, приховувачі природности! Ми, місяце- й Богозалежні! Ми, смертельні невтомні мандрівники по височинах, у яких ми бачимо не височини — наші долини, наші безпечні місцини!

60

Жінки і їхня дія на відстані. Чи я ще маю вуха? Чи самі тільки вуха і нічого більше? Ось я стою посеред полум'я прибою, і білі язики його здіймаються коло моїх ніг — з усіх боків долинає гуркіт, виття, погрозливі згуки, тим часом як у найглибших глибинах старий Бик-Землетрус виспівує свою тьмяну арію, так люто відбиваючи такт ногами, що навіть цим пошарпаним негодою чудовиськам серце завмирає у їхніх кам'яних тілах. Аж раптом — наче нізвідки виринув-

ши — у лічених сажнях, перед самісінькими воротами цього пекельного лабіринту, постає великий вітрильник, безгучно ковзаючи, мов привид. Яка примарна краса! Якими чарами заворожує вона! Як? Невже весь спокій і тиша світу сповнили цей корабель? Чи моє щастя теж притулилося у цьому тихому судні, моє щасливіше Я, моє інше, вічне Я? Ще не мертве і вже не живе? Примарне, мовчазне, споглядальне, перехідне сотворіння, що ковзає й витає? Як легкокрилий корабель, білі вітрила якого велетенським метеликом пурхають над темним морем! Так! Метеликом пурхати над буттям! Ось воно! Ось що це!

Здається, цей шум налаштував мене на мрійливість? Будь-який гамір схиляє нас знаходити щастя у тиші й віддалі. Коли чоловік стоїть посеред свого гамору, серед свого прибою черкань і начерків, він бачить, як ковзають повз нього тихі чарівні істоти, що їхнього щастя і усамітнення він так прагне! Це жінки. Він ладен вірити, що його краще Я живе серед жінок — у цих тихих краях найгучніший прибій стає мертвою тишею, а життя стає сном про життя. А однак! А однак! Мій шляхетний мрійнику, навіть на прекрасніших з вітрильників буває доволі гамору — і, на жаль, дріб'язкового гамору! Чари і найпотужніша дія жінки є, мовою філософів, дія на відстані, *actio in distans*, і ключовим у цьому звороті є саме «відстань»!

61

На честь дружби. Почуття дружби вважалося найвищим почуттям античності, яке перевершувало навіть уславлену гордість самодостатнього і мудрого, будучи навіть її єдиною, але ще святішою за неї подібністю, що дуже виразно демонструє бувальщина про того македонського царя, який передав талант золота афінському філософові кініку, а той повернув йому дарунок. «Як? — здивувався цар, — чи в нього немає друга?», маючи на увазі: «Я шаную цю гордість мудрого і незалежного, але я ще більше шанував би його людяність,

якби друг у ньому здобув гору над гордістю. Філософ зганьбився переді мною, показав, що не знає одного з двох найвищих почуттів — і саме вищого з двох!».

62

Кохання. Кохання прощає закоханому навіть його хіть.

63

Жінка у музиці. Як трапляється, що теплі дощові вітри приносять також музичний настрій і жагу до творення мелодій? Чи ж не ті це вітри, що впурхують у церкви і навіюють жінкам думки про кохання?

64

Скептики. Я боюся, що жінки, постарівши, у глибині душі стають більш скептичними за всіх чоловіків: вони потаємно вважають, що поверховість буття є його справжньою сутністю, і всі чесноти і прозріння лише завуальовують цю «істину», виступаючи необхідним покровом певного *pudendum*[1] — тобто йдеться суто про пристойність і сором'язливість, і не більше того!

65

Відданість. Є шляхетні жінки, дещо бідні духовно, які, на виявлення своєї глибокої відданості, не знають іншого способу, як запропонувати свою чесноту та скромність — найвищу цінність, яку мають. І часто цей подарунок приймають, не вважаючи, що він зобов'язує до чогось аж такого, що передбачали жертводавиці; дуже сумна історія!

---

[1] *Pudendum* (лат.) — сором (також фігурально — інтимна частина тіла).

66

Сила слабких. Усі жінки вміють майстерно перебільшувати свої слабкості, ба, навіть винаходять собі слабкості, щоб видаватися тендітними оздобами, яким навіть порошинка може зашкодити: їхнє існування як таке має служити докором чоловікові, ставлячи йому у провину його грубість. Так вони боронять себе від дії «права сильнішого».

67

Вдавати себе саму. Тепер вона його кохає і відтак дивиться просто себе спокійно і довірливо, як корова. От біда! Його ж бо приваблювала в ній саме ота її мінливість і непроникність! Погожості він має аж надміру в самому собі! Чому б їй радше не вдатися до свого старого образу? *Вдавати* кохання? Чи не таке їй підказує кохання? *Vivat comoedia!*[1]

68

Воля і поступливість[2]. До мудреця привели молодика і сказали: «Оцей з тих, кого зіпсували жінки!». Мудрець похитав головою і посміхнувся. «Це чоловіки, — вигукнув він, — псують жінок; і все, чого бракує жінкам, має виправлятися і вдосконалюватися у чоловіках; бо то чоловік творить образ жінки, і жінка формується за цим образом». «Ти надміру поблажливий до жінок, — озвався один з присутніх, — ти їх не знаєш!» Мудрець відказав: «Властивістю чоловіка є воля, властивістю жінки — поступливість; так передбачає закон статей! жорсткий закон для жінки! Люди не винні у тому, вони такі, які вони є, а жінки подвійно невинуваті —

---

[1] *Vivat comoedia!* (*Лат.*) — Хай живе комедія!

[2] На жаль, переклад не дає можливості відтворити дуалізм оригіналу, де пара понять «воля» і «поступливість» передається словами *Wille* і похідним від нього *Willigkeit*.

замало будь-якого бальзаму й милосердя для них!». «Який іще бальзам! Яке милосердя! — гукнули з натовпу. — Треба жінок виховувати як слід!» . «Треба чоловіків краще виховувати», — відказав мудрець і запросив молодика йти за ним. Але той за ним не пішов.

69

Здатність до помсти. Хто не здатний боронитися, а отже не захищатиме себе, ще не так зганьбився у наших очах, але ми недостатньо цінуємо того, хто не має ні здатности, ні волі мститися, незалежно від того, чоловік це чи жінка. Чи змогла би утримати нас при собі (або, як кажуть, «прив'язати до себе»), жінка, яку ми не вважаємо здатною, в разі чого, застосувати кинджал (кинджал у будь-якому розумінні) проти нас — або й проти самої себе, що, у певному розумінні, може виявитися навіть більш чутливою («китайською») помстою.

70

Господині панів. Глибокий потужний альт, який чуємо іноді у театрі, раптом відпинає завісу, представляючи можливості, у які ми зазвичай не ймемо віри; і ось раптом ми повірили, що у світі є жінки з високими, героїчними, царськими душами, здатні й готові до грандіозних протистоянь, рішень і жертв, здатні й готові панувати над чоловіками, бо в них ідеально втілилося все найкраще, що є у чоловіках, поза будь-якою статтю. Звісно, в наміри театру не входить представлення такими голосами змальованої концепції жінки; театри, зазвичай, мають на увазі представлення ідеального коханця, як, наприклад, Ромео; але, судячи з мого досвіду, театр і композитор, очікуючи, що такий голос створить відповідний ефект, регулярно помиляються. У таких коханих не вірять: ці голоси й надалі містять колорит материнства й домашности — надто, коли в них бринить любов.

71

Про жіночу цнотливість. У вихованні шляхетних жінок є щось доволі дивне і неймовірне — можливо, навіть немає нічого більш парадоксального. Весь світ дійшов згоди у тому, щоб виховувати їх якомога більш необізнаними в еротиці і навіювати їм глибокий сором перед нею, внаслідок якого вони жахаються і ховаються на саму згадку про ці речі. Вся жіноча «гідність» ставиться на цю карту; в усьому іншому, чого тільки жінкам не пробачають! Але тут вони мають залишатись у цілковитому мороці; для цього «лиха» у них не мусить бути ні очей, ні вух, ні слів, ні думок — тут знання вже є злом. Що ж далі! Страхітливою блискавкою відкриття вражає їх реальність у момент одруження — і, на додачу, саме через того, кого вони найбільше кохають і кому довіряють; у протистоянні любові й сорому відчувати одночасно захват, оцінювання, обов'язок, співчуття і страх у несподіваній близькости божественного і тваринного, і всього решти! І все це зав'язується у душі в немислимий вузол! Навіть співчутливої цікавости наймудрішого знавця недостатньо, щоб збагнути, як ця чи та жінка знаходить себе у розв'язанні цієї загадки й у загадці її розв'язання, і які страшні, далекосяжні підозри, либонь, прокидаються у бідолашних їхніх розворушених душах, і як у цей момент кидають свій якір безпросвітна філософія і скептицизм жінки!

Згодом тиша, так само глибока, як перше; і часто — мовчання з самою собою, заплющення очей на саму себе.

Тому молоді жінки дбають про те, щоб мати поверховий і бездумний вигляд. Найбільш витончені з них прибирають подобу нахабних.

Жінки охоче сприймають своїх чоловіків як знак питання своєї гідности, а своїх дітей — як прощення чи покаяння; вони потребують дітей і бажають їх у зовсім іншому сенсі, ніж бажає собі дітей чоловік.

Коротко кажучи, жодна співчутливість до жінок не буває надмірною!

72

Матері. Тварини думають про самиць по-іншому, ніж чоловіки про жінок; самиця для них, перш за все, продуктивна істота. Самці не знають батьківської любові, але їм притаманне щось на кшталт прихильности до дітей коханої і звичка до них. Мати знаходить у дітях задоволення свого властолюбства й інстинкту до активної діяльности, щось цілком для неї зрозумілого, з чим можна поспілкуватися — все разом це складається у материнську любов, яку можна порівняти з любов'ю митця до свого твору. Вагітність зробила жінок м'якішими, пильнішими, боязкішими, покірнішими; так само духовна вагітність породжує споглядальний характер особистости, пов'язаний з жіночою натурою — це матері чоловічої статі.

У тварин прекрасною вважається чоловіча стать.

73

Священна жорстокість. До святого підступив чоловік із щойно народженою дитиною на руках. «Що мені робити з дитям? — запитав він. — Воно кволе, потворне і недостатньо живе, щоб померти». «Вбий його, — грізно вигукнув святий. — Убийте його, а потім тримай його в обіймах три дні і три ночі, щоб зберегти пам'ять про це — відтак, ти ніколи вже не народиш дитини, якщо тобі не час буде мати її».

Коли чоловік почув таке, він пішов геть розчарований; і багато хто докоряв святому за його жорстокість, бо він радив убити дитя. «А хіба не жорстокіше залишати його живим?», — відказав святий.

74

Невдахи. Ніколи не щастить тим бідним жінкам, які у присутності предмета своєї закоханости втрачають спокій і впевненість і починають багато балакати, бо чоловіки, безперечно, ловляться радше на таємничу і флегматичну ніжність.

75

Третя стать. «Маленький чоловік — це парадокс, але таки лишається чоловіком; але мені здається, що маленькі жінки, у порівнянні з високими, належать до якоїсь іншої статі», — казав старенький танцмейстер. Маленька жінка ніколи не вродлива, — твердив старий Аристотель.

76

Найбільша небезпека. Якби в усі часи не було так рясно людей, які вважають дисципліну розуму — свою «резонність» — своєю гордістю, обов'язком і своє чеснотою, яких ображає чи обурює, як «прихильників здорового глузду», будь-яка фантазія і примхливість думки, людство давно б уже зійшло на пси! Над ним постійно висіла і висить найбільшою небезпекою загроза безумства — тобто вибуху свавілля у відчуттях, баченні й почуттях, втішання розгнузданістю розуму, радість нерозсудливости. Антитезою світу божевілля виступає не істина і впевненість, а обов'язковість і всеосяжність спільної віри, коротко кажучи — жодного свавілля у судженнях. І найбільша робота людства досі полягала в тому, щоб досягати одностайности у поглядах і формулювати закони загальної згоди, незалежно від того, наскільки виправданими чи істинними є ті спільні погляди. Оця дисципліна розуму, вона зберегла людство; але протилежні сили досі ще настільки потужні, що майбутнє людства не видається аж так певним. Образ речей постійно змінюється і рухається — можливо, нині більше і швидше, ніж будь-коли; і саме найбільш витончені душі опираються згаданій одностайности думки — йдеться про дослідників істини! Спільна віра, як віра універсальна, викликає відразу і нове ласолюбство у найбільш витончених розумах; навіть повільний темп, необхідний для всіх духовних процесів, це наслідування черепахи визнається тут за норму, схиляє митців і поетів до ренегатства — в їхніх нетерплячих головах виникає потяг

до божевілля, адже божевілля має такий веселий темп! Значить, потрібен доброчесний розум...Ох, я віддав би перевагу найбільш недвозначному вислову — потрібна доброчесна глупота, потрібен незворушний метроном повільного розуму, щоб прихильники всеосяжної спільної віри залишалися разом і вели далі свій танок: такою є першочергова потреба і вимога. Ми, решта, становимо виняток і небезпеку — нам вічно потрібен захист!

Що ж, можна сказати щось також на користь винятку, за умови, що він не прагне стати правилом.

77

Тварина з чистою совістю. Вульгарність у всьому, що подобається на півдні Европи — чи то італійська опера (наприклад, Россіні й Белліні), чи іспанський пригодницький роман (здебільшого доступний нам у французькій адаптації Жіля Блаза) — не уникає моєї уваги, але й не ображає мене, так само як вульгарність, яку зустрічає прогулюючись Помпеями, чи, насправді, навіть читаючи будь-яку старовинну книжку. Чому так відбувається? Чи не тому, що тут немає сорому, і все вульгарне виступає так само впевнено і гордо, як щось благородне, чарівне й пристрасне в іншій музиці чи літературі? «Тварина, так само як і людина, має свої права, тому нехай собі розкошує на волі; і ти, любий мій ближній, людино, ти теж, попри все, тварина!» — такою видається мені своєрідна мораль південного людства. Поганий смак має свої права так само, як хороший, ба, навіть має перед ним привілеї, якщо на нього великий попит і він задовольняє певні потреби і послуговується загальнозрозумілою мовою, óбразами і жестами; з іншого боку, хороший, винятковий смак завжди передбачає пошуки, ризики і не цілком упевнений у своїй зрозумілости — він ніколи не був і не є популярним[1]!

[1] Німецькою «популярний» (*volksthümlich*), як у багатьох мовах, зберігає також значення «народний».

Популярною була й лишається маска! То нехай собі розважається маскарад у мелодіях і каденціях, у вистрибах і радощах ритму цих опер! Життя античного світу! Що можна тямити в ньому, не зрозумівши потягу до маски, чистого сумління всього маскарадного! Тут омовіння і спочинок античного духу; і, можливо, рідкісним і піднесеним натурам давнього світу це омовіння було потрібніше, ніж вульгарним.

З іншого боку, поворот до вульгарного у північній культурі — наприклад, у німецькій музиці — ображає мене. Тут присутній сором, художник опускається у власних очах і не може не почервоніти; ми соромимось разом з ним і почуваємося ображеними, бо підозрюємо, здогадуючись, що він вважав себе змушеним опуститися заради нас.

78

За що ми маємо бути вдячні. Тільки митці, зокрема театральні, налаштували очі й вуха людей таким чином, щоб ті з певною насолодою чули й бачити те, що кожне собою являє, що кожне переживає і до чого прагне; тільки вони навчили нас цінувати героя, який ховається в кожному з пересічних людей, навчили мистецтву дивитися на самих себе здалеку як на героїв у спосіб спрощення і перетворення — мистецтву виводити на сцену себе самих перед самим собою. І у такий спосіб ми усуваємо деякі негідні подробиці свого образу! Без цього мистецтва ми завжди перебували б на передньому плані й жили під закляттям тієї оптики, що надзвичайно збільшує все близьке і бридке, показуючи його, як саму реальність.

Можливо, такого роду заслуга належить також тій релігії, яка звеліла нам розглядати гріховність кожної людини через збільшувальне скло і перетворила грішника на великого, безсмертного злочинця; надаючи людині перспективу

вічности, вона навчила її дивитися на себе здаля і як на щось минуле і цілісне.

79

Чари недосконалости. Тут я бачу поета, який, подібно до багатьох, зачаровує своєю недосконалістю більше, ніж будь-чим, що виходить з його рук довершеним і відполірованим — усі переваги і славу здобуває він скоріше з обмежености своїх можливостей, ніж з повноти сил. Його твори ніколи не висловлюють сповна те, що він насправді хоче висловити, що він хотів би побачити — так, наче він мав передчуття видіння, але ніколи не спостерігав його на власні очі, однак у душі його залишився непереборний потяг до цього небаченого видіння, і з цього почуття черпає поет своє приголомшливе красномовство і безмежний запал. Завдяки йому підносить він слухачів над своїм твором і всіма «творіннями» і дає їм крила, щоб піднятися так високо, як ніколи не піднімаються слухачі, таким чином стаючи самі поетами і провидцями, за що вони й сплачують автору данину свого замилування — так, ніби він таки привів їх безпосередньо до найсвятішого і остаточного, ніби він досяг мети і справді побачив сам і передав іншим своє видіння. Отак те, що насправді він не досягає своєї мети, виявляється на користь його репутації.

80

Мистецтво і природа. Греки (чи, принаймні, афіняни) любили красномовство, ба, навіть мали до нього особливу прихильність, яка більше за будь-що відрізняє їх від негреків. І тому від сценічної пристрасти вони теж вимагали красномовности, і ладні були терпіти неприродність драматичного віршування — адже у природі пристрасть така небагатослівна! Така німа й недорікувата! Бо коли вона й знаходить слова — то такі нелогічні й недоречні, що сама ганьба! Тепер ми всі, завдяки грекам, звикли до цієї неприродности на сцені,

яку терпимо так само, як завдяки італійцям, терпимо ту іншу неприродність — співочу пристрасть.

Це стало нашою потребою, яку ми не можемо задовольнити в реальности — слухати, як люди доладно і детально висловлюються у найскладніших становищах: ми в захваті від того, як трагічний герой знаходить слова, аргументи, красномовні жести і, взагалі, зберігає ясність думки й духу там, де життя наближається до прірви і реальна людина здебільшого втрачає голову і, в кожному разі — красномовство. Цей вид відхилення від природи є чи не найприємнішими ласощами для людського гонору, за що ми й любимо мистецтво, як виразника високої, героїчної неприродности й умовности. Драматичному поетові справедливо закидають, що він не перетворив усе на слово й послідовні міркування, а залишив також місце мовчанню; так само викликає невдоволення оперний композитор, який для змалювання найвищих почуттів пропонує не мелодію, а тільки «природні» зойки й схлипування. Тут слід суперечити природі! Тут чарівність ілюзії має поступитися місцем вищій привабливости! Греки пішли цим шляхом аж надто далеко — жахливо далеко! Так само як вони гранично звужують сцену і забороняють будь-який вплив на глядача через глибину тла, так само як вони унеможливлюють акторам вільну жестикуляцію і міміку, перетворюючи їх на урочисті, жорсткі опудала в масках, так само вони забрали глибину тла у пристрасти і нав'язали їй закони красномовства — зрештою, вони робили все на протидію основному ефекту від страшних і жалюгідних образів: вони не хотіли викликати у глядача страх чи жалість. Честь і слава Аристотелеві, однак він не тільки не влучив у яблучко, але геть не поцілив мішені, коли говорив про кінцеву мету грецької трагедії! Подивіться на грецьких поетів-трагіків, на те, що найбільше збуджувало їхнє завзяття, їхню винахідливість, суперництво. В жодному разі — не намір вражати глядачів почуттями! Афіняни йшли в театр, щоб почути пишномовні монологи й діалоги! З пишномовністю маємо справу у Софокла! (Нехай пробачать мені єресь!) Геть від-

мінна ситуація з серйозною оперою — всі її майстри дбають про те, щоб персонажів неможливо було зрозуміти. «Іноді проголошене слово може допомогти неуважному слухачеві. Взагалі ж, ситуація має бути зрозумілою сама собою — репліки як такі нічого не означають!» — так вони всі гадають, і тому легковажать словами. Можливо, їм тільки трохи забракло мужности, щоб виявити останнє презирство до слова: ще трохи нахабства тому таки Россіні, і він би змусив усіх співати саме ла-ла-ла-ла — і це було б розумно! Вірити оперним персонажам передбачається не «на слово», а на тон! Оце та відмінність, та чарівна неприродність, заради якої ви йдете в оперу! Навіть *recitativo secco* насправді запроваджується не для того, щоб бути почутим, як слово і текст — такий вид напівмузики має на меті дати відпочинок музичному вуху (відпочинок від мелодії, як найбільш піднесеної, а отже найутомливішої насолоди цього мистецтва); втім, можливо, на меті щось інше — а саме дедалі більше нетерпіння, дедалі більший опір [слову] і подальше жадання музики, мелодії.

Як дивитися з цієї точки зору на мистецтво Ріхарда Ваґнера? Може, й воно таке саме? Часто мені здавалося, що слід завчити слова і музику його творінь ще до вистави: бо без цього, як мені здавалося, ніхто не чує ні слів, ні самої музики.

81

Еллінський смак. «Що в цьому прекрасного? — запитав якийсь землемір після вистави «Іфігенії». — Тут же нічого не доведено!» Наче греки були аж так далекі від цього смаку! У Софокла, принаймні, «все доведено».

82

Esprit, як негрецизна[1]**.** Греки надзвичайно логічні й прості у своєму мисленні, і це ніколи не набридало їм, принайм-

[1] *L'esprit* (*фр.*) — дух (у розумінні «настрій», «відвага»), а також — дотепність, дотеп (пор. укр. «гумор»).

ні, впродовж тривалого часу їхнього розквіту, на відміну від французів, з якими таке часто трапляється — ті залюбки трохи відхиляються у протилежний бік і, насправді, терплять дух логіки, лише коли він виявляє свою куртуазну ввічливість, своє світське самозречення численними такими відхиленнями вбік. Логіка видається французам необхідною, як хліб і вода, але — так само, як згадані продукти — радше тюремним харчем, якщо вживати тільки його і на самоті. У пристойному суспільстві ніколи не слід виставляти свою думку як цілковито і єдино слушну, хоч би того й вимагала чиста логіка — звідси ота невеличка доза необґрунтованости в усьому французькому *esprit*.

Соціальне почуття у еллінів було розвинене набагато менше, ніж нині у французів: тому так мало *esprit* бувало у їхніх найсвітліших головах, тому так мало *esprit* навіть у їхніх дотепників. Який жаль! Та люди не повірять цим моїм розумуванням, а скільки ще таких я маю на думці!

Est res magna tacere,[1] — запевняє Марціал з усіма балакунами.

83

Переклади. Ступінь історичного значення того чи іншого історичного періоду можна оцінити за перекладацькою діяльністю цього періоду і її зусиллями з включення давніших часів і книг. Французька доба Корнеля і Революції заволоділа римською античністю у такий спосіб, на який ми вже не мали мужности — внаслідок нашого вищого історичного чуття. А та ж таки римська античність: як жорстоко, а водночас наївно прибрала вона до власних рук усе найліпше і найбільш піднесене з давньогрецької давнини! Як вони адаптували те все до римського тогодення! Як вони цілеспрямовано і кричуще здмухували пилок з крил метелика часу! Отак саме Горацій перекладав те і се з Алкея або Архілоха,

[1] *Est res magna tacere* (*лат.*) — «Велика річ — мовчання».

так власне Проперцій перекладав Каллімаха і Філетаса (поети одного рівня з Теокритом, якщо нам вільно судити) — їх мало обходило, що автор оригіналу мав такий і такий досвід і змалював його у вірші! Як поети, вони відкидали дух антикварського дослідництва, що передує почуттю історизму; як поети вони не допускали у переклад суто особистих понять, і назв, і всього, що служило б національним вбранням і маскою міста, узбережжя, сторіччя, а сходу заміняли все це знаками своєї римської тогочасности. Вони, здається, запитують у нас: «Хіба ж не варто нам оновити для себе давнину і не влаштовуватися в ній самим? Хіба нам не дозволено вдихнути свою душу в це мертве тіло? Бо воно таки мертве! Яке потворне все, що мертве!». Вони не знали втіхи історичного почуття; минуле і незнайоме бентежило їх, як римлян, і спонукало до римського завоювання. Насправді, переклад був у ті часи формою завоювання — не тільки у розумінні зневаги до історизму, ні: додавались алюзії до тогочасности, ім'я оригінального автора усувалося, замінялося на своє — без жодного відчуття крадіжки, а з найчистішим сумлінням *imperii Romani*[1].

84

Про походження поезії. Поціновувачі всього фантастичного в людині, що водночас обстоюють вчення про інстинктивну мораль, міркують у такий спосіб: «Якби в усі часи як найвище божество шанували корисність, звідки взялась би в цілому світі поезія? Це ритмізоване мовлення, що радше перешкоджає, ніж сприяє ясності висловлювання, поширилося, однак, по всій землі, наче глузування з будь-якої раціональности! Дика краса поетичної нерозсудливости спростовує вас, поборники утилітарности! Саме прагнення звільнитися від корисности піднесло людей, надихнуло їх на мораль і мистецтво!». Тут я мав би сказати щось приємне

[1] Тобто як його (сумління) розуміли у Римській імперії.

утилітаристам — вони так нечасто мають слушність, що аж жаль бере! У ті давні часи, що викликали до життя поезію, вона постала як корисна практика і до того — дуже корисна, оскільки, вносячи у мову ритм, поезія надавала їй додаткову силу, а переставляючи елементи речення місцями, спонукаючи замінювати слова, по-новому забарвлювала думку, роблячи її темнішою, відчуженішою, віддаленішою; щоправда, то була користь забобонна! Ритмізована молитва мала глибше западати в пам'ять богам, з огляду на спостережений факт, що людина ліпше запам'ятовує вірш, ніж неорганізовану мову; також вважалося, що ритм як такий робить мову чутною на більші відстані — ритмічна молитва, здавалося, швидше досягає слуху богів. Передовсім, однак, покладалися на перевагу тієї стихійної сили, яка опановує людину, коли та слухає музику: ритм змушує слідувати йому, він створює непереборне бажання поступатися йому, рухатися за ним — не самі тільки ноги, але також душа слідує за ритмом; напевно, люди зробили висновок, що так само [відповідає на ритм] душа богів! Ритмом люди намагалися спонукати богів і застосувати до них силу, накидаючи на них поезію, як чарівний зашморг. Була також іще одна химерна ідея, і, можливо, саме вона найбільше сприяла народженню поезії. У випадку з піфагорійцями вона постає як філософська доктрина і як виховальний прийом; але ще задовго до філософів за музикою визнавали здатність розряджати емоції, очищати душу, пом'якшувати *ferocia animi*[1] — і саме через ритміку. Коли правильний рівень напруги й гармонія душі порушувалися, треба було танцювати у такт зі співами — таким був рецепт цього цілющого мистецтва. Ним Терпандр вгамував бунт, Емпедокл заспокоїв біснуватого, Дамон очистив змореного коханням юнака; ним також зціляли знавіснілих і мстивих богів: перш за все — допроваджуючи їхню несамовитість до останньої межі, від чого навісний ставав божевільним, а мстивий упивався помстою; сенс усіх оргаїстичних культів

[1] *ferocia animi* (*лат.*) — лютість душі.

полягає у тому, щоб дати божеству враз вилити свою лють, перетворюючи її на оргію, таким чином звільняючи його від тягаря, в надії що божество заспокоїться і дасть спокій людям. В основі слова «мелос» лежить поняття заспокоєння — не тому, що мелодія є втіленням спокою, а тому, що діє заспокійливо.

Не тільки у культових співах, але також у світській пісні найдавніших часів є передумова магічної сили, яку забезпечує ритміка — наприклад, коли черпають воду або веслують; пісня виступає закляттям уявних демонів, роблячи їх поступливими, підпорядковуючи їх і роблячи знаряддям людини. І щоразу, коли людина мала нагоду співати, її діяльність пов'язувалася із сприянням духів: магічні співи й закляття видаються початковою формою поезії. Якщо віршем послуговувалися також оракули (греки твердили, що гекзаметр було винайдено у Дельфах), то ритм тут теж мав бути засобом примусу. Пророкувати — це початково означало (виходячи з імовірної етимології грецького слова[1]) щось визначати; вважалося, що можна примусити майбутнє, схиливши на свій бік Аполлона, який, за найдавнішими уявленнями, уособлював набагато більше, ніж пророчий хист. Якщо формула вимовлялася з буквальною точністю і у правильному ритмі, вона визначала майбутнє, а сама формула була винаходом Аполлона, що, як бог ритмів, був здатний також зв'язувати богинь долі.

У широкому контексті виникає питання: чи було щось корисніше за ритм для давньої забобонної людини? Ритм уможливлював геть усе: магічно сприяв роботі; схиляв божество до появи, наближення, змушував слухати; допомагав пристосувати майбутнє до своїх прагнень; звільняв душу від усього надлишкового (страху, манії, жалощів, мстивости) — і не тільки власну душу, але також душу найлютішого з демонів — без вірша людина була ніщо, а з вір-

[1] Автор має на увазі давньогрецьке *профетес*, від якого походить німецьке дієслово *prophezeien* — «пророкувати».

шем робилася майже богорівною. Так глибоко вкорінене почуття вже не можна цілковито викорчувати — навіть нині, по тисячі років боротьби з забобонами, ритм час від часу дурить навіть наймудріших з нас, хоча б тому, що думка видається правдивою, якщо приходить до нас у метричній формі й, відповідно, з божественним *гоп-ца-ца*. Хіба не кумедно, що навіть найсерйозніші філософи, хоч би які суворі вони були до решти, досі посилаються на поезію, щоб надати своїм думкам силу й переконливість? А натомість для істини небезпечніше, коли поет погоджується з нею, ніж коли він їй суперечить! Бо, як каже Гомер: «Багато брешуть співці»!

85

Добре і прекрасне. Митці постійно прославляють — нічого іншого вони й не роблять — усі ті стани і речі, про які заведено твердити, що з них чи в них людина часом почувається доброю, чи великою, чи захопленою, чи веселою, чи благополучною і мудрою. Ці обрані речі й умови, цінність яких вважається надійно визначеною як чинник щастя людини, виявляються об'єктами зацікавлення митців — ті завжди чекають у засідці на такі речі, сподіваючись уполювати й перетягти їх у царину мистецтва. Я маю на увазі, що не вони самі виступають оцінювачами щастя і щасливих, але вони завжди перебувають поруч з цими оцінювачами, сповнені щирої цікавости й бажанням чимшвидше скористатися з їхніх оцінок. А оскільки, крім згаданої нетерплячости, вони посідають також розвинені легені герольдів і прудкі ноги гонців, вони завжди одними з перших прославлятимуть нове благо і часто видаються першими, хто проголосив його благом і оцінив його як благо. Але це, як ми вже згадували, помилка — вони просто прудкіші й голосистіші за справжніх оцінювачів.

А хто ці справжні?

Це багаті й нероби.

86

Про театр. Цей день знову подарував мені сильні й високі почуття, і якби я мав нагоду потішитися цього вечора музикою й мистецтвом, я знав би напевне, якої музики й мистецтва я не хочу — а саме такого, що п'янить слухачів і на мить підносить їх до сильного і високого почуття, цих пересічних людей буденної душі, які ввечері подібні не до переможців на тріумфальних колісницях, а до втомлених мулів, яких життя надто часто шмагає батогом. Що б насправді знали ті люди про «вищі почуття», якби не штучні засоби піднесення і підстьобування ідеальним батогом! А однак вони мають своїх натхненників, і так само — свої вина. Але що мені до їхніх напоїв і їхнього сп'яніння! Навіщо натхненному вино! Він дивиться радше з огидою на штучні засоби й сурогати, покликані створити ефект без справжніх причин — поглум з високого припливу душі! Як? Кротові дарують крила і горду уяву — перед сном, перше ніж він заповзе до своєї нори? Його виряджають у театр і приставлять театральний бінокль до його підсліпуватих і втомлених очей? Люди, життя яких є не «дією», а бізнесом, сидять перед сценою, дивлячись на чужорідних істот, для яких життя є чимсь більшим за бізнес? «Так заведено, — скажете ви. — Це ж таки цікаво, і цього вимагає культура!». Що ж! У такому разі мені частенько бракує розуміння культури, бо мені таке видовище аж надто огидне. Кожен, хто сам переповнений трагедіями й комедіями, скоріше залишатиметься подалі від театру; або ж, як виняток, весь процес — включаючи театр, публіку й поета — стає для нього справді трагічним і комічним видовищем, у порівнянні з яким художній твір як такий мало що важить. Тому, хтось сам є Фаустом і Манфредом, чужа марнотна метушня театральних фаустів і манфредів! Хоча, безперечно, дає матеріал для роздумів той факт, що хтось виводить такі постаті на театральну сцену; що найсильніші думки й пристрасті представляють тим, хто нездатний до думки

й пристрасті — тільки до сп'яніння! А ті постаті — як засіб до цього! І театр, так само як музика, є курінням гашишу і жуванням бетеля по-европейськи! О, хто розповість нам усю історію наркотиків! — це майже вся історія «культури», так званої високої культури!

87

Про марнославство митців. Я вважаю, що митці часто не знають, у чому вони насправді кращі, тому що вони надміру марнославні й почуття їхні налаштовані на щось більш гонорове за те, чим видаються ці маленькі рослини, здатні ідеально зростати на рідному ґрунті свіжими й дивовижно красивими. Справжній дар власного саду й виноградника вони оцінюють поверхово, а їхня любов аж ніяк не співставна з їхньою проникливістю. Ось музикант, який ліпше за будь-якого іншого володіє майстерністю видобування звуків з царства стражденних, пригноблених, змучених душ і вміє надати голос німим тваринам. Йому немає рівних у відтворенні тонів осені, невимовно зворушливого щастя найостаннішої, миттєвої втіхи; він знаходить ноти для відображення тієї таємничої зловісної опівночі душі, де ніби розпадається зв'язок причини з наслідком і щомиті щось може виникнути «з нічого»; він, як ніхто, черпає з найглибших глибин людського щастя і, сказати б, з його випитого келиха, де найгіркіші й нудотні краплі перемішалися — на щастя й на прикрість — з найсолодшими; він знає звуки човгання стомленої душі, яка вже не здатна підноситися й літати й заледве може навіть ходити; у нього сором'язливий погляд прихованого болю, невтішного усвідомлення, прощання без пояснень. О так! Орфей таємної скрути, він вищий за будь-кого, і багато чого приніс у мистецтво такого, що до того лишалося невимовним і навіть вважалося негідним мистецтва, що словами вдавалося хіба що сполохати, але не втримати — найдрібніші, мікроскопічні риси душі; атож, він майстер мініатюри. Але він не хоче ним бути! Його натура віддає пере-

вагу великим мурам, сміливим фрескам! Він не хоче бачити, що його дух має інші смаки і схильності і любить тихо тулитися в куточках занепалих будинків: там, затаєний, прихований від себе самого, він пише свої справжні шедеври — усі дуже короткі, часто всього на один такт. Тільки там він виявляє сповна всю свою майстерність, велич і довершеність — можливо, тільки там.

Але він не знає цього! Він для цього надміру марнославний.

88

Серйозно щодо істини. Серйозне ставлення до істини! Наскільки по-різному люди це розуміють! Ті погляди, аргументи і методи, які мислитель сприймає як легковажність, яку він собі дозволив у мить слабкости — собі на сором, — ті ж таки погляди можуть справити геть інше враження на митця, який випадково наштовхнувся на них і, тимчасово захопившись ними, вважає, буцімто він тепер перейнявся глибокою серйозністю щодо істини, хоч як дивно, що він — начебто ж художник — виявляє таке серйозне прагнення до того, що є протилежністю уявного. Отож, можливо, хтось саме пафосом своєї серйозности зраджує дотеперішню поверховість і невибагливість свого пошуку у царині пізнання.

То чи не зраджує нас усе, що видається нам важливим? Воно показує, що для нас справді щось важить і чим ми, насправді, легковажимо.

89

Нині й давніше. Що нам з усього нашого мистецтва творів мистецтва, коли ми втрачаємо вище мистецтво, мистецтво свята? Раніше всі твори мистецтва виставляли на великій святковій алеї людства, як пам'ятки й пам'ятники високих і благословенних миттєвостей. Нині твори мистецтва покликані відвертати бідних, виснажених і хворих з ве-

ликого страдницького шляху людства на мить солодкої чуттєвости — там пропонують трішечки сп'яніння і божевілля.

90

Світло й тіні. Книги й нотатки у різних мислителів відрізняються: один зібрав у книзі світло, яке спромігся забрати додому, швидко викравши його з променів знання, яке світило йому; інший подає самі тіні, сіро-чорні репродукції того, що постало у його душі напередодні.

91

Застереження. Як відомо, Альф'єрі чимало набрехав, переповідаючи здивованим сучасникам історію свого життя. Він брехав з того деспотизму стосовно самого себе, який він виявляв, приміром, коли, створюючи свою власну мову, стиранізував себе на поета. Зрештою, він таки виробив сувору форму піднесености, в яку увібгав своє життя і свою пам'ять — це мало завдати йому чимало страждань.

Я також не вірив би в історію життя Платона, написану ним самим, так само як в історію Руссо і «Нове життя» Данте.

92

Проза і поезія. Зауважмо, що великі майстри прози майже завжди були також поетами, незалежно від того — публічно чи таємно, «у шухляду»; насправді, хорошу прозу пишуть лише перед лицем поезії! Бо проза є безнастанною війною з поезією: вся її принадність полягає в тому, що вона постійно уникає поезії і суперечить їй; кожне абстрактне поняття намагається брати поезію на глузи; кожна сухість і холодність має на меті допровадити чарівливу богиню до чарівливого відчаю; часто відбуваються зближення, примирення на короткий час, а тоді раптове відсторонення і сміх; часто піднімають завісу і впускають яскраве світло саме тоді, коли

богиня втішається її сутінками і тьмяними кольорами; а найчастіше їй вихоплюють слово просто з вуст і виспівують його на такий мотив, що вона затуляє ніжними ручками свої делікатні вушка — так виникають тисячі розваг війни, включно з поразками, про які непоетичні письменники — так звані прозаїки — нічого не відають: вони собі пишуть і балакають самою дурною прозою! Війна — мати всіх добірних речей, війна — також мати добірної прози!

У цьому сторіччі трапилося четверо особливих і по-справжньому поетичних майстрів, які досягли такого оволодіння прозою, до якої наше сторіччя ще не дозріло — за браком поезії, як зазначалося. Якщо не брати до уваги Ґете, який обґрунтовано претендує на сторіччя, що породило його, я бачу тільки Джакомо Леопарді, Проспера Меріме, Ральфа Волдо Емерсона і Волтера Севеджа Лендора, автора «Уявних розмов», гідних називатися майстрами прози.

93

То навіщо ти пишеш? А.: Я не з тих, хто думає з щойно вмоченим пером у руці, і аж ніяк не з тих, хто цілковито віддається пристрасті до писання перед каламарем, сидячи і своєму кріслі й дивлячись на аркуш. Я дратуюсь або соромлюся всього написаного — писання є для мене фізіологічною потребою, і обговорювати його мені огидно навіть жартома.

Б.: То навіщо ти пишеш?

А.: Що ж, любий мій, суто між нами: я досі не знайшов іншого способу позбуватися своїх думок.

Б.: А чому ти хочеш позбуватися них?

А.: Чому я хочу? Та чи ж я хочу! Мушу.

Б.: Годі! Годі!

94

Посмертне піднесення. Ті нечисленні сміливі слова про мораль, які Фонтенель виклав у своїх безсмертних «Розмо-

вах небіжчиків», розглядалися у його часи, як низка парадоксів і гра недолугими дотепами; навіть найвищі судді смаку й розуму не бачили у творі нічого більшого, як, можливо, й сам Фонтенель. Нині, однак, відбувається щось неймовірне: ці думки стають істинними! Наука доводить їхню слушність! Гра набуває серйозности! Відтак ми читаємо ці діалоги з іншим відчуттям, ніж мали, читаючи їх, Вольтер і Гельвецій, і мимоволі підносимо автора до іншого, набагато вищого духовного рангу, ніж той, який надавали йому сучасники. Справедливо? Несправедливо?

95

Шамфор. Я маю тільки одне пояснення, чому такий знавець народу і юрми, як Шамфор, став на бік натовпу, замість вдатися до філософського зречення і оборони: інстинкт, що ніколи не знаходив задоволення, взяв у ньому гору над мудрістю — інстинктивна ненависть до всіх благородних за походженням, а можливо, давня і цілком зрозуміла ненависть його матері, освячена в ньому любов'ю до матері, інстинктивна жага, що з дитячих років жила в ньому, чекаючи на слушну мить, щоб помститися за матір. А тепер його життя і геній, — і ох! перш за все, либонь, батьківська кров у його жилах — спокушали приєднатися до аристократії й зрівнятися з нею! Та врешті-решт він уже не міг терпіти власний вигляд, вигляд «старого» за Старого Режиму; його пойняла жорстка пристрасть до покаяння, і він надів на себе вбрання плебсу, як своєрідну спокутну волосяницю! Знехтувана помста стала йому докором сумління.

Якби припустити, що Шамфор залишався б на той час трохи більше філософом, революція не набула б такої трагічної інтелектуальної глибини, гостроти жала, вона зажила б слави доволі безглуздої події, не стала б такою спокусою душ. Але ненависть і помста Шамфора виховали ціле покоління; і найвидатніші особистості пройшли цю школу. Замисліться над тим, що Мірабо дивився на Шамфора як на

своє вище і більш зріле Я, від якого він очікував спонукань, застережень і суджень і терпів їх — Мірабо, що належав до геть іншого рангу величі, ніж навіть перші серед державних діячів — тодішніх і сьогоднішніх.

Дивно, що, попри такого друга і захисника (збереглися листи Мірабо до Шамфора), цей найдотепніший з моралістів залишився чужим для французів, як, зрештою, той-таки Стендаль, який з усіх французів цього століття мав, мабуть, найглибокосяжніший зір і слух. Чи не тому, що у Стендалі було забагато німця й англійця, щоб з цим могли змиритися парижани? Натомість Шамфор, особистість з душею глибокою, багатою на приховані мотиви, похмурою, страдницькою, пристрасною — мислитель, що вважав сміх необхідним цілющим засобом проти життя і який вважав втраченим замало кожен день, коли він не сміявся — скоріше є подібним до італійця, кровно пов'язаного з Данте і Леопарді, ніж до француза! Відомі останні слова Шамфора: «*Ah! mon ami*, — сказав він Сієсу, — *je m'en vais enfin de ce monde, où il faut que le coeur se brise ou se bronze*»[1]. Це передсмертні слова аж ніяк не француза.

96

Два промовці. З цих двох промовців, один сповна оволодіває своєю справою лише тоді, коли цілковито віддається пристрасті — тільки вона напомповує в його мозок достатньо крові й жару, щоб змусити його високу духовність до одкровення. Інший, схоже, намагається досягти того ж таки — за допомогою пристрасти обстоювати свою справу; він промовляє голосно рішуче і натхненно, але, зазвичай, зазнає невдачі. Тоді він починає говорити розгублено і плутано, він перебільшує, випускає важливі деталі й змушує ставити під сумнів обґрунтованість своєї справи; він

[1] «Ох, друже мій! Нарешті я залишаю цей світ, де серце має або розірватися, або стати бронзовим».

сам відчуває цю недовіру і від того раптово перескакує на холодний відразливий тон, від якого у слухачів виникають сумніви щодо щирости його пристрасті. У нього щоразу пристрасть заливає розум; можливо тому, що вона у нього сильніша, ніж у першого промовця. Але той досягає розпалу своєї сили, коли чинить опір бурхливій бурі почуттів і ніби насміхається з них — саме тоді його розум цілковито виходить зі своєї засідки — логічний, глузливий, азартний і страшний розум.

97

Про балакучість письменників. Трапляється балакучість гніву — часто у Лютера, також у Шопенгауера. Балакучість від надмірної кількости концептуальних формул, як у Канта. Балакучість зі схильности до постійно нових зворотів з приводу того самого предмета можна знайти у Монтеня. Балакучість уїдливих авторів: хто читає твори наших сучасників, пригадає двох письменників. Балакучість з любові до добірного слова й вишуканої форми не рідкість у прозі Ґете. Балакучість суто з внутрішнього задоволення від гамору і сум'яття почуттів — наприклад, у Карлейльа.

98

На славу Шекспіра. Найліпше, що я міг би сказати на славу Шекспіра як про людину, це те, що він вірив у Брута і не кидав тіні недовіри чеснотам, втіленням яких той виступає! Він присвятив йому свою найкращу трагедію (яку ще й досі називають хибним ім'ям) — йому і найжахнішому втіленню високої моралі. Незалежність душі — ось про що йдеться! Жодна жертва не може бути надміру великою; треба бути в змозі пожертвувати коханим другом, навіть якщо він найславетніша особистість, окраса світу, геній, якому немає рівних — віддати його у жертву, якщо любиш свободу як свободу великих душ, а від цього походить загроза цій сво-

боді, — щось на кшталт цього мав відчувати Шекспір! Височина, на яку він ставить Цезаря є також найвищою шаною, яку він міг подарувати Бруту — у такий спосіб Шекспір підносить внутрішню проблему свого героя до останньої межі й примножує його психічну силу, яка виявляється здатною перетяти цей вузол!

Та чи справді саме політична свобода схилила поета до співчуття Бруту, зробивши його співучасником Брута? Чи політична свобода була тільки символом чогось невимовного? Можливо, ми стоїмо перед якимись невідомими темними подіями і пригодами власної душі поета, про які він зважився розповісти лише символами? Чого варта вся меланхолія Гамлета проти меланхолії Брута! І, можливо, Шекспір знав другу так само, як першу, з особистого досвіду! Може, він теж, як Брут, мав свою темну годину і свого злого янгола!

Та хоч би якими були подібності й таємні зв'язки, Шекспір падає ницьма перед цілісністю натури і чеснотами Брута, почуваючись негідним і далеким від його образу — свідчення цьому він вписав у свою трагедію. Двічі він вивів у ній поета, і двічі облив його такою нетерплячою і цілковитою зневагою, що це пролунало, як крик — як крик самозневаги. Брут, навіть Брут втрачає терпіння, коли виходить на сцену поет — задумливий, пафосний, настирливий, як належить поетові, зрештою, істоті, яка, здається сповненою можливостей величі, зокрема, моральної величі, однак украй і рідко реалізує ці можливості у філософії життя, бодай у формі звичайної порядности. «Я б і його послухав іншим разом. Там, де війна, не місце віршомазам. Геть, геть, молодче!»[1] — вигукує Брут. Перекладімо ці слова назад у душу поета, який їх написав.

---

[1] Такі у перекладі В. Мисика рядки з 3-ї сцени 4-ї дії Шекспірової трагедії (*I'll know his humour, when he knows his time: What should the wars do with these jigging fools? Companion, hence!*), які Ніцше не зовсім точно наводить у німецькому перекладі (ймовірно, з пам'яти).

99

Послідовники Шопенгауера. Те, що можна побачити упродовж контактів цивілізованих народів з варварами, коли нижча культура спершу послідовно сприймає у вищої вади, слабкості і надмірності, потім, з якогось моменту, переймається чаром її спокус і, нарешті, за посередництвом засвоєних вад і слабкостей, перебирає також частку істинної сили вищої цивілізації, можна також спостерігати, не мандруючи до варварських народів, а просто тут — щоправда, у дещо більш вишуканій, одухотвореній формі, не так наочно. Зрештою, що найперше беруть від свого вчителя прихильники Шопенгауера в Німеччині? Ті, що, порівняно з його вищою культурою, мають видаватися достатніми варварами, щоб попервах суто по-варварськи зачаруватися й спокуситися. Може, його тверду прихильність до фактичного сенсу, до ясности розуму, що так часто надає йому радше англійської, ніж німецької постави? Чи, може, силу його інтелектуальної совісті, що витримала довічне протистояння між буттям і бажанням і змушувала його послідовно суперечити собі у власних творах, майже у кожному пункті? Чи, може, його чистоту в питаннях церкви й християнського Бога? Бо в цьому він був чистим, як жоден німецький філософ до того, так що він жив і помер «як вольтер'янець». Чи, може, його безсмертне вчення про інтелектуальність інтуїції, апріорність закону причинности, інструментальність природи інтелекту і несвободу волі? Ні, все це не зачаровує і не сприймається як здатне зачарувати: натомість містичні замороки й виверти Шопенгауера в тих уривках, де поборник фактів спокусився і нашкодив собі марним бажанням стати відгадником світової головоломки, недовідною доктриною єдиної волі («всі причини — це тільки випадкові причини появи волі у цей час, у цьому місці», «воля до життя є у кожної істоти, навіть найдрібнішої, цілком і неподільно, однаково повна, як у всіх сущих, і що були, і що будуть взяті разом»), запереченням особистости («всі леви — це, по суті, один єдиний

лев», «множинність індивідів є позірною», і так само позірним є розвиток: він називає ідеї Ламарка «геніальною, абсурдною помилкою»), маренням про геній («в естетичному спогляданні індивід є вже не індивідом, а чистим, вільним від волі, вільним від страждання, позачасовим об'єктом пізнання»; «суб'єкт, цілковито розчиняючись у спогляданні об'єкта, сам стає цим об'єктом»), нісенітницею співчуття і уможливлення ним проникнення *principii individuationis*[1] як джерела всієї моралі, до чого додаються такі твердження, як «вмирання насправді є метою існування», «не можна апріорі заперечувати як таку можливість магічної дії, що походить від уже померлого» — саме ці та до них подібні надуживання й вади філософа завжди найохочіше і найперше приймають і роблять предметом віри: вади і надуживання завжди простіше наслідувати, надто що вони не потребують тривалих попередніх вправ. Але поговорімо про найславетнішого з живих шопенгаур'янців, Ріхарда Ваґнера.

З нам сталося те, що вже траплялося з багатьма митцями: він помилявся в інтерпретації створених ним таки образів і неправильно оцінював невисловлену філософію власного мистецтва. Ріхарда Ваґнера, до середини його життя, вводила в оману філософія Гегеля; він повторив те саме, коли згодом вичитав доктрину Шопенгауера у постатях своїх персонажів і почав висловлювати себе у термінах «волі», «генія» і «співчуття». Однак ніщо так не суперечить духу Шопенгауера, як власне ваґнерівське у героях Ваґнера: я маю на увазі невинність найвищого егоїзму, віру у самодостатність блага великої пристрасти, коротко кажучи — Зіґфріда, уособленого у його героях. «Усе це відгонить радше Спінозою, а не мною», — можливо, сказав би Шопенгауер. Тож, хоч би якими вагомими були підстави, на яких Ваґнер мав би шукати собі інших філософів, ніж Шопенгауера, зачарування його саме цим мислителем засліпило Ваґнера не тільки щодо всіх

[1] Принцип індивідуації (тобто поділу загального на окремі «індивідуальні» частини).

інших філософів, але навіть щодо науки як такої; творчість його дедалі виразніше прагне стати подібністю і доповненням до філософії Шопенгауера і дедалі відвертіше зрікається вищих амбіцій стати подобою і доповненням людського пізнання і науки. А спокушає Ваґнера не тільки таємнича помпезність цієї філософії, яка спокусила б якого-небудь Каліостро; навіть окремі жести й афекти філософів завжди бували спокусливими! Шопенгауерівським є, наприклад, занепокоєння Ваґнера псуванням німецької мови; та, попри похвальність такої турботи, не варто замовчувати той факт, що стиль самого Ваґнера страждає на всі оті вираз й пухлини, на вигляд яких так лютував Шопенгауер, і що у німецькомовних послідовників Ваґнера, ваґнероманія починає виявлятися настільки небезпечно, наскільки досі виявляло себе хіба що захоплення Гегелем. Від Шопенгауера також Ваґнерова ненависть до євреїв, яким він не в стані віддати належне навіть у їхній найбільшій заслузі: євреї-бо справді винайшли християнство. Від Шопенгауера також намагання Ваґнера тлумачити християнство як занесене зерно буддизму і, через тимчасове наближення до католицько-християнських формул і почуттів, призначати Европі буддійську добу. Від Шопенгауера проповідь Ваґнера на користь милосердя до тварина; попередником Шопенгауера в цьому був Вольтер, що, так само, як його наступники, милосердям до тварин майстерно маскував свою ненависть до певних речей і людей. Принаймні, ненависть Ваґнера до науки, у його проповіді, надихається аж ніяк не духом доброзичливости і милосердя, ні, що достатньо очевидно, духом взагалі.

Зрештою, філософія митця не так багато важить і не шкодить його творчости, за умови, що не вона лежить в основі задуму, виступаючи тільки оздобою. Не варто виявляти надмірну настороженість і недолюблювати митця за випадкову невдалу і зухвалу машкару; не забуваймо, що шановні митці завжди трішечки актори, і вони мають ними бути, і без акторства навряд чи триватимуть. Залишаймося вірними Ваґнеру в тому, у чому він правдивий і оригінальний — а осо-

бливо у тому, що ми, його учні, залишаємось вірними собі у своїй правдивости й оригінальности. Залишмо йому його інтелектуальні примхи й конвульсії, а натомість розгляньмо справедливо, яку дивну поживу і які потреби може мати для життя і розвитку таке мистецтво, яке репрезентує Ваґнер! Байдуже, що як мислитель він так часто помиляється — справедливість і терпіння — не його царина. Досить, що його життя є правильним у його очах і справедливим до себе — це життя, яке закликає кожного з нас: «Будь особистістю і йди не за мною, а за собою! Сам за собою!». Наше життя теж має бути справедливим до себе! Ми теж маємо зростати і розквітати вільно і безстрашно з себе самих у невинному самолюбстві! Ось чому, коли я дивлюсь на таку людину сьогодні, мені так само, як раніше лунають у вухах слова: «що пристрасть краща за стоїцизм і лицемірство, що бути чесним навіть у злі краще, ніж зраджувати собі, підпорядковуючись традиційній моралі, що вільна людина може бути доброю чи лихою, але людина невільна є ганьбою природи і їй немає жодної втіхи — ні небесної, ні земної; що, нарешті, кожен, хто хоче стати вільним, має самотужки цього домогтися, і що свобода нікому не падає в руки, як дивовижний дарунок». («Ріхард Вагнер у Байройті», с. 94.)

100

Навчитись віддавати шану. Людям слід навчатися шани так само, як зневаги. Кожен, хто ходить новими стежками і веде багатьох людей по нових стежках, на власний подив виявляє, наскільки недолугі й недорікуваті ці люди у висловленні подяки, і наскільки нечасто, насправді, вони висловлюють бодай якусь подяку. Так, ніби щоразу, коли особа хоче заговорити, їй перехоплює у горлі, тому вона просто прочищає горло і знову замовкає. Спосіб, у який мислителеві випадає простежувати вплив своїх думок, їх силу перетворення і потрясіння, буває майже комічним; іноді він має враження, на кого він спрямовував свої думки, почуваються ображе-

ними почутим, і здатні ствердити свою нібито загрожувану незалежність лише у виявленні поганих манер. Потрібні цілі покоління, щоб вигадати хоча б усталену форму ввічливої подяки; і тільки дуже згодом настає той час, коли творчий дух і винахідливість теж переходять у подяку. Тоді, зазвичай, є хтось, хто виступає великим одержувачем подяки — не лише за те благо, що він сам зробив, а здебільшого також за те, що його попередники поступово накопичували як скарб вищого і найкращого.

101

Вольтер. Хоч би де утворився двір, він визначає правила вишуканої мови, а разом з ними — закони стилю для всіх письменників. Однак придворна мова — це мова придворного, який не має фаху і який у розмовах на наукові теми забороняє собі будь-які зручні технічні вислови, бо вони відгонять спеціальністю, тому технічні звороти і все, що зраджує фахівця, лягає плямою на стиль країн придворної культури. Тепер, коли всі двори стали карикатурою як на давні часи, так на сьогодення, є гідним подиву, яким невимовно манірним і педантичним виявився у цьому питанні той-таки Вольтер (наприклад, у своїх думках про таких стилістів, як Фонтенель і Монтеск'є); ми всі вже вивільнилися з придворного смаку, тим часом як Вольтер був його довершителем!

102

Слово до філологів. Є такі цінні книги, такі можновладні, що цілі генерації науковців покладають свої зусилля на те, щоб тексти цих книг зберігалися у чистому і зрозумілому вигляді — постійне підтвердження цієї віри є завданням філології. Вона виходить з передбачення, що, насправді, не бракує рідкісних людей (навіть якщо вони не одразу кидаються у вічі), які знають, як послуговуватися такими цінними книгами: ймовірно, це такі, що самі пишуть, чи могли б написати

подібні книги. Я б сказав, філологія припускає шляхетну віру в те, що заради небагатьох, які завжди «прийдуть», хоч їх не бачимо наочно, слід заздалегідь проробити величезну і навіть не дуже чисту працю: все це робота *in usum Delphinorum*.[1]

103

Про німецьку музику. Німецька музика нині більше, ніж будь-яка інша, стала европейською музикою, оскільки лише відбилися зміни, яких Европа зазнала внаслідок революції: тільки німецькі музиканти знаються на звуковому представленні руху людських мас, на тому жахливому неприродному гомоні, який навіть не повинен бути дуже гучним, тим часом, як, наприклад, італійська опера знає тільки співи слуг чи хор солдатів, але не «народу». Крім того, вся німецька музика просякнута глибокими бюргерськими ревнощами до аристократії, зокрема до її *esprit*[2] й елегантности, як виявам дворянського, лицарського, впевненого в собі старого суспільства. Це не музика, що у «Співця» під брамою з Ґете, яка припадає до смаку також «у залі», тобто королю; тут уже не скажеш: «мужніли лицарі з лиця, замріялись красуні»[3]. Грація у німецькій музиці починає виявляти ознаки докорів сумління; тільки з Принадою, сільською кузиною Грації, німець починає почуватися цілком морально — і відтак, дедалі більше й більше, аж до своєї захопленої, наукової, часто недолугої «піднесености», піднесености Бетховена. Якщо хто хоче додумати особистість до такої музики, то це саме Бетховен, яким він постає поруч з Ґете, наприклад, на тій зустрічі у Тепліці — напів варваром поруч з культурою, народом по-

[1] *In usum Delphinorum* (*лат.*) — «Для вжитку дофіна». Вислів походить від назви надміру амбітного проєкту бібліотеки, що створювалася для малолітнього дофіна, майбутнього Людовика Великого.

[2] Див. прим. до 82.

[3] Перекладач використав рядки з перекладу М. Ігнатенка балади В. Ґете «Співець».

руч з дворянством, доброчесним чолов'ягою поряд з доброю і більш ніж «доброю» людиною, як вигадник поруч з митцем, як шукач розради поруч з утішеним, як брехун і сумнівна особа поруч з чесним, як дивак і само мучитель, як екстатичний дурник, блаженно нещасний, простодушно нестриманий, чванько і незграба і пухкий — і взагалі, «неприручена людина», яким відчув і змалював його сам Ґете; Ґете винятковий німець, якому гідної його музики на разі ще не знайдено!

Нарешті, поміркуймо, чи не слід розуміти як демократичну недоречність і наслідок революції ту зневагу до мелодії і занепад мелодійного чуття, що дедалі більше поширюється серед німців. Мелодія виявляє таке явне прагнення до законности й таку відразу до всього неоформленого, довільного, що видається відлунням Старого Порядку в Европі й спокусою повернення до нього.

104

Про звучання німецької мови. Відомо, звідки походить німецька, яка ось уже кілька сторічь виступає загально німецькою письмовою мовою. Німці, з їхньою пошаною до всього, що виходило з княжого двору, старанно приймали канцелярський стиль за взірець в усьому, що мали писати — а саме, у своїх листах, документах, заповітах тощо. Писати по-канцелярськи, тобто писати, як при дворі чи в уряді, означало висловлюватися благородно, на противагу повсякденній мові, якою розмовляло німецьке місто. Поступово, з усвідомленням цієї різниці, говорити теж стали так, як писали — це робило особу ще благороднішою, у формах вислову, у виборі слів і зворотів, і, нарешті, у вимові: розмовляючи, підроблялися під придворну вимову, і зрештою, вона зробилася природною. Можливо, ніде більше не траплялося такого, щоб письмовий стиль узяв гору над повсякденною мовою, а принда й величання цілого народу лягло в основу загально національної, вже не діалектної мови. У добу Середньовіччя, а особливо після Середньовіччя, гадаю, звучання німець-

кої мови було глибоко селянським і вульгарним: за останні кілька століть воно стало дещо більш витонченим, здебільшого тому, що багато хто, почуваючись приниженим, вперто копіював звуки французької, італійської та іспанської — особливо німецька, а надто австрійська аристократія, що не могла задовольнитися рідною мовою. Втім для Монтеня чи навіть Расіна, попри ці вправи, німецька мова, мабуть, звучала нестерпно вульгарно: і навіть зараз, у вустах мандрівників серед італійського простолюду німецька видається дуже сирою, лісовою, хрипкою, ніби походить з закіптюжених хат, з диких місцин.

Нині я помічаю, що серед колишніх шанувальників канцелярського стилю знову шириться заклик до облагородження вимови, і що німці починають піддаватися дуже своєрідній «звуковій магії», яка в перспективі становить справжню небезпеку для німецької, бо марно шукати по цілій Европі більш неприємних звуків. Щось глузливе, холодне, байдуже, недбале в голосі — це нині звучить «благородно» для німців, і я чую добрячу частку цього «аристократизму» в голосах молодих чиновників, учителів, жінок, купців; навіть маленькі дівчатка вже імітують цю офіцерську німецьку. Бо винахідником цих звуків справді є офіцер, прусський на додачу — той-таки офіцер, що, як військовий і як фахівець, посідає дивовижний запас тактовної скромности, якого слід би повчитися всім німцям (включаючи німецьких професорів і музикантів!); однак варто йому почати розмовляти й рухатися, він стає найнахабнішою і найвідразливішою постаттю старої Европи — сам того не усвідомлюючи, ясна річ! І не усвідомлюють цього також славні німці, вбачаючи у цій постаті представника першорядного і найблагороднішого суспільства і залюбки дозволяють йому «грати першу скрипку». Саме це він робить! І його «скрипку» переспівують перш за все фельдфебелі й унтер-офіцери, роблячи її цигикання ще брутальнішим. Прислухайтесь до командних вигуків, від яких нині здригаються німецькі міста, де під кожною брамою відбувають військові вправи: яка бундючність, яке несамовите почуття авторитету, які глузливі

холодні звуки цього ревіння! Чи справді німці можуть вважатися музичним народом?

Безперечно, що німці нині мілітаризують свою вимову: цілком імовірно, що, навчившись войовничо говорити, вони почнуть войовничо писати, оскільки звичка до певних звуків проникає глибоко у вдачу: невдовзі у нас зведуться слова й звороти, а тоді й думки, що пасують саме до цієї вимови! Можливо, у нас уже таки пишуть офіцерською мовою; можливо, я замало читаю з того, що нині пишуть у Німеччині. Але одне я знаю напевно: офіційні німецькі повідомлення, що проникають також і за кордон, надихаються не німецькою музикою, а саме отим новим звучанням вульгарної зарозумілости. Практично у кожній промові першого німецького сановника, навіть коли він проголошує її через імперський гучномовець, чути специфічну вимову, яка змушує іноземців затуляти собі вуха, але яку німці терплять залюбки — вони терпимі до себе.

105

Німці як митці. Як німець справді віддається пристрасти (а не тільки, як зазвичай, виявляє схильність до пристрасти!), він поводиться, як належить у такому стані й не думає більше про свою поведінку. Але правда полягає в тому, що він тоді поводиться дуже незграбно і потворно, наче йому бракує ритму й мелодії, так що у глядачів це викликає муку або зворушення, не більше; інша річ, якщо він злетить у піднесенні й захваті, на що здатна велика пристрасть. Тоді навіть німець прекрасний! Ідея височини, на якій краса вперше дарує свою магію навіть німцям, штовхає німецьких художників дедалі вище, у розкоші пристрасти — це справжнє глибоке бажання вийти за рамки недолугости й незграбности; принаймні, визирнути назовні, у кращий, легший, південніший, сонячний світ. І тому їх судомні рухи часто означають лише те, що вони хочуть танцювати — ці бідолашні ведмеді, в яких заховані німфи й лісові божества, а іноді навіть божества вищого ґатунку!

106

Музика як оборонниця. «Мені потрібен майстер музичного мистецтва, — сказав новатор своєму учневі, — щоб він узяв від мене мої думки, а відтак висловлював їх своєю мовою: у такий спосіб я глибше сягну у вуха і серця людей. Музикою можна спокусити людей на будь-яку помилку і навернути на будь-яку правду: хто міг спростувати звук?». «Отже, ти хочеш, щоб тебе вважали неспростовними?», — запитав його учень. Новатор відповів: «Я хочу, щоб пагін став деревом. Для того щоб вчення стало деревом, треба в нього вірити тривалий час; щоб у нього повірили, треба, щоб його вважали неспростовним. Бурі, сумніви, черва, злоба потрібні дереву, щоб воно могло виявити породу й силу свого зародка; нехай воно впаде, якщо недостатньо сильне! Але зародок завжди гине, а не спростовується!». Коли він так сказав, його учень нетерпляче вигукнув: «Але я вірю у твою справу і вважаю її такою сильною, що скажу все, що маю на серці проти неї!». Новатор засміявся і покивав на учня пальцем. «Такі учні, — мовив він далі, — найкращі з усіх, але небезпечні, й не кожне вчення може їх витримати».

107

Наша остання подяка мистецтву. Якби ми не віддавали належне мистецтву і не вигадали такий культ несправжнього, то усвідомлення загальної неправди й брехливости, яке надає нам зараз наука, усвідомлення ілюзорности й помилковости, як умови сприйняття і пізнання буття виявилось би нестерпним. Чесність спричинила б нам огиду і штовхнула до самогубства. Але нашій чесности протистоїть сила, що допомагає нам уникнути згубних наслідків: мистецтво як ілюзія з доброї волі. Ми не завжди відмовляємо своєму оку заокруглити, довершити: і тоді вже не вічну недовершеність ми переносимо через річку буття — ми несемо богиню і по-дитячому пишаємося цим служінням. Як естетичне явище, життя залишається цілком іще стерпним, а мистецтво дає око і руку,

і перш за все чисте сумління, щоб ми могли сотворити таке явище з себе. Нам треба час від часу відпочивати, дивлячись на себе ззовні, згори вниз і вниз, з художньої далини, сміючись із себе чи плачучи над собою; ми маємо відкривати у собі героя, а також дурника, якими виявляємо себе у своїй пристраті до пізнання; ми маємо раз у раз тішитися зі своїх дурощів, щоб радіти своїй мудрості! І тільки тому, що ми у кінцевому підсумку важкі і серйозні люди — більше гирі, ніж люди, — нас ніщо так не тішить, як блазенський каптур: він нам потрібен для нас таки самих — нам усім потрібне бешкетне, пурхливе, танцівне, глузливе, дитяче й блаженне мистецтво, щоб не втрачати цієї свободи над речами, яких вимагає наш ідеал. Для нас виявилось би поверненням до старого, якби ми, с усією чесністю, роздратовано занурилися з головою у мораль, і стали добропорядними чудовиськами й опудалами заради завищених вимог, які ми ставимо перед собою. Ми маємо спромогтися стати над мораллю — і не тільки стояти, заціпенівши зі страху будь-якої миті впасти, а ширяти над нею, бавитися! Як би впоралися ми без мистецтва, без шалапутства?

І доки ти соромишся себе, ти ще не одне з нас!

КНИГА ТРЕТЯ

108

Нові битви. Упродовж сторічь після того, як Будда помер, в одній печері показували його тінь — жахну примару. Бог мертвий; але такою є природа людини — тисячоліттями ще будуть печери, в яких показуватимуть його тінь.

А ми...ми маємо перемогти його тінь!

109

Остерігаймося! Остерігаймося думати, буцімто світ — жива істота. Куди б вона рухалася? Чим би харчувалася? Як би вона могла рости і розмножуватися? Ми приблизно знаємо, чим є органічне; то чи слід нам невимовно похідне, пізнє, рідкісне, випадкове, що ми сприймаємо суто на земній корі, переосмислити в істотне, універсальне, вічне, як роблять ті, хто називає Всесвіт організмом? Мені це огидно. Остерігаймося вірити, буцімто Всесвіт є машиною; він напевне ж не сконструйований з якоюсь єдиною метою, ми робимо йому зависоку честь, вживаючи термін «машина». Остерігаймося припускати повсюдно щось таке формально довершене, як циклічний рух сусідніх зірок; один погляд на Чумацький Шлях породжує підозру, чи немає там набагато грубіших і суперечливих рухів, і, можливо, навіть зірок з вічно прямолінійними траєкторіями падіння тощо. Астральний порядок, у якому ми живемо, є винятком; цей порядок і обумовлена ним тривалість зробили можливим виняток з винятків — утворення

органічного. Загальний характер Всесвіту, з іншого боку, перебуває у вічному хаосі — не в сенсі браку необхідности, а у браку порядку, структури, форми, краси, мудрости і хоч би як називати всі наші естетичні людиноподібності. З точки зору нашого здорового глузду, промашки [die verunglückten Würfe] перевершують правила, винятки не становлять таємної мети, і дзиґарі вічно повторюють один мотив, який ніколи не можна назвати мелодією; зрештою, навіть вислів «промах» [verunglückter Wurf[1]] уже є людиноуподібненням, яке містить докір. Але як можна докоряти Всесвіту або хвалити його! Остерігаймося приписувати йому безсердечність і необґрунтованість або протилежні цим епітети — Всесвіт не є ні досконалим, ні прекрасним, ні благородним і не хоче бути нічим з цього, і не прагне наслідувати людину! Його нітрохи не обходять жодні з наших естетичних і моральних суджень! Він також не має інстинкту самозбереження і жодних імпульсів; він не знає законів. Остерігаймося стверджувати, буцімто у природи є закони. Є тільки необхідність: немає нікого, хто керує, нікого, хто підкоряється, і нікого, хто переступає. Знаючи, що немає жодних цілей, маємо також усвідомити, що немає випадковости: адже випадки як такі трапляються тільки там, де є якісь цілі. Остерігаймося протиставляти смерть життю. Живе є лише різновидом мертвого — але вкрай рідкісним.

Остерігаймося вважати, буцімто світ створює щось нове назавжди. Немає вічних субстанцій; матерія — це така сама помилка, як Бог елеатів. Та коли ж нарешті покинемо ми наші перестороги й турботи! Коли всі ці тіні Божі перестануть затьмарювати нас? Коли вже ми цілковито знебожимо природу! Коли зважимося натуралізувати людину у чистій, віднайденій, звільненій природі!

---

[1] Фразеологізм *verunglückter Wurf* букв. означає «невдалий кидок» (жереба, кості тощо), вживається прибл. як укр. «так карта лягла».

110

Походження пізнання. Упродовж величезних періодів часу інтелект не створював нічого, крім облуд; з них деякі виявилися корисними для збереження людського роду: ті, хто натрапив на них або успадкував, успішніше вели боротьбу за себе і своє потомство. Такі облудні переконання, які передавалися з покоління у покоління, нарешті, зрештою ставали притаманними людському роду, його сутністю: це, наприклад, переконання про те, що є речі постійні, що є речі однакові, що є предмети, речовини і тіла, що речі такі, якими вони видаються, що наша воля вільна, що те, що є добрим для мене, є добрим як таке. Набагато пізніше з'явилися ті, хто заперечував чи ставив під сумнів такі твердження; істина прийшла дуже пізно, як найбезсиліша форма пізнання. Здавалося, що з нею неможливо жити — наш організм був налаштований на протидію; всі його вищі функції, сприйняття почуттів і взагалі кожен вид чуття діяли відповідно до тих первісно засвоєних фундаментальних облудних переконань. Більше того, ці переконання стали нормами пізнання, згідно з якими вимірювалося «істинність» і «хибність» — аж до навіть найвіддаленіших царин чистої логіки. Таким чином, сила пізнання полягає не у ступені його істинності, а у ступені його давнини, засвоєности його ролі, як умови життя. Там, де життя і пізнання, як здавалося, суперечили одне одному, там не бувало між ними серйозної боротьби — заперечення і сумніви вважалися безумством. Такі виняткові мислителі, як елеати, що відзначали і розкривали суперечності природних помилок, вважали, попри те, що з цими суперечностями можна жити: вони вигадали мудреця, як людину незмінну, безособову, універсальну у своїй споглядальности; що є одниною і множиною одночасно, і має особливу здатність до цього пізнання навиворіт; вони вірили, що їхнє пізнання є водночас принципом життя. Проте, щоб триматися цих тверджень, вони змушені були

дурити себе з приводу власного стану: вони мали вигадувати собі безособовість і незмінність, хибно трактувати природу відкривача, заперечувати силу імпульсів у пізнанні і взагалі вважати розум як абсолютно вільну самочинну діяльність; вони заплющували очі на те, що самі дійшли своїх положень всупереч усталеним переконанням або у прагненні до спокою до винятковости володіння чи панування. Більш витончений розвиток чесности й скептицизму зрештою унеможливив існування також цих людей; їхнє життя і судження виявилися так само залежними від прадавніх імпульсів і фундаментальних облуд чуттєвого буття.

Ця витончена чесність і скептицизм виникали всюди, де два протилежних переконання видавалися придатними до застосування у житті, оскільки обидва узгоджувалися з основними облудами — тобто там, де можна стверджувати про вищий чи нижчий ступінь корисності їх для життя, а також всюди, де нові переконання навіть не виявляли корисности для життя, принаймні, не були шкідливими, виступаючи проявами інтелектуального потягу до гри, невинної і щасливою, як усі ігри. Поступово людський мозок переповнювався такими судженнями та переконаннями, і в цьому клубку ідей виникали бродіння, боротьба і жадання влади. У боротьбі за «істини» брали участь не тільки корисність і жадання, але й інші потяги; інтелектуальна боротьба стала захопленням, покликанням, обов'язком, гідністю — пізнання і прагнення до істини остаточно посіли місце серед решти потреб. Відтоді не тільки віра і переконання, але також випробування, заперечення, недовіра, суперечність стали силою; всі «лихі» інстинкти було підпорядковано пізнанню і поставлено йому на їх службу, здобувши репутацію дозволених, заслужених, корисних і, нарешті, позірно невинних і добрих. Так пізнання стало частиною самого життя, а у статусі життя постійно нарощувало свою владу, аж доки набуті переконання й ті давні фундаментальні облуди зіткнулися одні з одними — тепер уже обоє як життя,

обоє як влада, в одному й тому людському бутті. Мислитель нині є тією істотою, в якій потяг до істини й давні життєві облуди вступають у свою першу боротьбу після того, як порив до істини виявився силою, що підтримує життя. У порівнянні з важливістю цієї боротьби, решта всього мало важить: тут поставлено останнє питання про умови життя, і тут здійснюється перша спроба відповісти на це питання експериментом. Наскільки правда підлягає органічному засвоєнню? — ось у чому питання і в чому полягає експеримент.

111

Походження логічного. Звідки виникла логіка в людській голові? Безумовно, з нелогічного, чиє царство спочатку було неозорим. Але незліченні істоти, що висновували інакше, ніж ми нині це робимо, загинули: хоча вони могли бути ближче до істини, ніж ми! Наприклад, той, хто недостатньо часто знаходив «однакове» у потенційних харчах чи потенційних ворогах, тобто хто надміру повільно узагальнював, був надміру обережним у дедукції, мав менше шансів на виживання, ніж той, хто в усьому подібному одразу вбачав рівнозначність. Переважна тенденція ставитися до подібного, як до однакового — тенденція нелогічна, бо немає нічого однакового — вперше й заклала підвалини логіки. Так само для виникнення необхідного в логіці уявлення про субстанцію, якій у суворішому сенсі не відповідає нічого в реальности, належало тривалий час не сприймати мінливу природу речей; не надто видючі істоти мали перевагу над тими, хто все бачив «у потоці». Будь-який високий ступінь обережности у висновках, будь-яка скептична схильність є великою небезпекою для життя. Жодна жива істота не збереглась би, якби не так уперто культивувалася протилежна тенденція — стверджувати, замість стримувати судження, помилятися і вигадувати, замість вичікувати, давати згоду, замість заперечувати, засуджувати, замість бути справедливими.

Перебіг логічних думок і висновків у наших сучасних мізках відповідає процесу переробки й боротьби імпульсів, що — кожен окремо — вкрай нелогічні й несправедливі; та ми, зазвичай, відчуваємо самий тільки результат цієї боротьби, так швидко і потайно здійснюється в нас цей стародавній механізм.

112

Причина і наслідок. Ми називаємо «поясненням», та насправді у «змалюванні» ми перевищили давніші етапи пізнання й науки. Ми описуємо краще, а пояснюємо так само вбого, як раніше. Ми виявили багаторазову послідовність там, де наївна людина чи дослідники приналежні давнішим культурам бачили тільки двоїну у вигляді «причини» й «наслідку», як заведено було їх називати; ми вдосконалили картину становлення, але не вийшли за рамки картини як такої. У будь-якому разі, ми набагато ясніше бачимо перед собою всю низку «причин»; ми доходимо висновку: спочатку має відбутися те й те, щоб далі могло відбутися оте — але осягнути нам нічого у такий спосіб не випадає. Властивість, наприклад, кожного хімічного стану, так само як раніше, здається «дивом», як, зрештою, будь-який поступний рух — імпульс так ніхто й не «пояснив». Втім, як пояснити! Ми оперуємо суто речами, яких не існує: лініями, поверхнями, тілами, атомами, подільним часом, подільними просторами — яке з цього пояснення, коли ми, найперше, все перетворюємо на образ, наш образ! Достатньо того, що ми розглядаємо науку, як чимретельніше людиноуподібнення речей: описуючи речі у їхній послідовности, ми вчимося дедалі точніше змальовувати себе. Причина і наслідок; напевне такої двоїни взагалі ніде не буває — в дійсности, перед нами розгортається континуум, з якого ми виділяємо окремі частини; так само, як рух ми завжди сприймаємо в окремих точках: насправді ми не бачимо його, а домислюємо. Раптовість, з якою ми виокремлюємо численні наслідки, вводить

нас в оману: раптовістю вона є тільки для нас. У цю секунду раптовости відбувається незліченна кількість подій, які уникають нашої уваги. Той інтелект, що розглядав би причину і наслідок як континуум, а не як довільне розчленування на наш лад, інтелект, що бачив би потік подій, відкинув би концепцію причини й наслідку і заперечив будь-яку обумовленість.

113

До вчення про отрути. Чимало сил належить об'єднати, щоб народилася наукова думка — і всі ці сили треба було спершу знайти, розвинути, виплекати одна по одній! Однак поодинці вони дуже часто мали геть інший ефект, ніж зараз, коли вони обмежують і одна одну, утримуючись таким чином у межах наукового мислення; окремо вони діяли як отрути — наприклад, дух сумніву, інстинкт заперечення, схильність до очікування, потяг до накопичення, потреба розв'язання. Численні гекатомби з людських істот офірувалися заради осягнення цих імпульсів, зрозуміння і поєднання їх, щоб вони стали діяти спільно як елементи єдиної організованої сили в одній людині! Та як далеко ще нам до того моменту, коли наукове мислення з'єднається з мистецькими силами і практичною життєвою мудрістю, щоб утворити вищу органічну систему, у порівнянні з якою вчений, лікар, митець і законодавець, якими ми їх знаємо сьогодні, видаватимуться вбогими старожитностями!

114

Обсяг морального. Новий видимий кожної чергової миті образ формуємо завжди за допомогою всіх давніших переживань, які ми набули, відповідно до ступеня нашої чесности і справедливости. Немає іншого досвіду, крім морального — навіть у царині чуттєвого сприйняття.

115

Чотири облуди. Людину виховали її облуди: по-перше, вона завжди бачила себе тільки у незавершеному вигляді, по-друге, вона приписувала собі вигадані властивості, по-третє, вона хибно сприймала себе в ієрархії тваринного світу і природи, по-четверте, вона безнастанно вигадувала нові скрижалі цінностей і щоразу проголошувала їх вічними і абсолютними, через що в різні епохи різні людські прагнення виводилися на перше місце і освячувалися такою оцінкою. Усунувши дію цих чотирьох облуд, ми б усунути також гуманність, людяність і «людську гідність».

116

Стадний інстинкт. Там, де зустрічаємо мораль, там ми знаходимо оцінку та ієрархію людських прагнень і вчинків. Така оцінки та ієрархія виявляють потреби спільноти і стада: те, що цим останнім на користь перш за все, по-друге і по-третє, служить також найвищим мірилом цінності кожної особи. Мораллю особу навчають ставати функцією стада і визначати свою цінність винятково у сенсі такої функції. Оскільки умови збереження однієї громади істотно відрізнялися від умов виживання іншої, їхні моралі теж дуже відрізнялися. З огляду на майбутні перетворення стад і громад, держав і суспільств, можна пророкувати, що моралі й надалі дуже відрізнятимуться. Мораль є стадним інстинктом в окремій особі.

117

Стадне каяття. У найтриваліші найдавніші часи докори сумління у людства були геть відмінними від сьогоднішніх. Нині людина відчуває відповідальність лише за те, що хоче і що робить, і всі ми маємо свою гідність. Наші вчителі-правознавці виходять саме з цієї самосвідомости

й особистого почуття задоволення, ніби саме воно є споконвічним джерелом права. Натомість тривалий час представники роду людського не знали нічого страшнішого за почуття самотности. Перебувати в ізоляції, на самоті, не підкорятися і не володарювати, бути індивідом означало у ті часи не задоволення, а покарання — «на усамітнення». Свобода думки уявлялася суцільним дискомфортом. Якщо сьогодні ми сприймаємо закон і порядок як примус і втрату, то у давні часи егоїзм сприймався як незручність і зло. Бути самим собою, оцінювати себе на власну мірку суперечило тогочасним смакам. Схильність до цього, ймовірно, розглядали б як божевілля, бо саме з самотністю пов'язували всі нещастя і страхи. У ті часи «свобода волі» мала за сусіда нечисте сумління, а що менше було власної волі у вчинках, що більше виявлявся у діях стадний інстинкт, а не особистий глузд, то вище оцінювали себе з моральної точки зору. Все, що завдало шкоди стаду, чи з волі особи, чи то мимоволі, викликало докори сумління — і у особи, і в її сусіда, і в усього стада!

Ми, здебільшого, маємо інший вишкіл.

118

Доброзичливість. Чи є доброчинність перетворення якоїсь клітини на функцію сильнішої клітини? Вона мусить. Чи є злом з боку сильнішої клітини засвоєння слабшої? Вона теж мусить — їй це потрібно, бо вона прагне до рясного поповнення і відновлення. Отже, у доброзичливости слід розрізняти інстинкт привласнення і бажання підпорядкуватися, відповідно до того, сильний чи слабкий доброзичливість відчуває. Радість і жадання поєднуються у сильнішому, що прагне щось на свою функцію слабшого, у якому, своєю чергою, поєднується радість і прагнення бути жаданим.

Співчуття, по суті, є першим — приємним збудженням інстинкту привласнення, на вигляд слабшого; варто пам'ятати, що «сильний» і «слабкий» — відносні поняття.

119

Ні альтруїзму! У багатьох людей я спостерігаю надлишкову силу й задоволення від бажання хотіти бути функцією; вони проштовхуються туди, маючи надчутливий нюх саме на такі місця, де вони можуть стати функцією. Серед таких жінки, що перетворюються на ту функцію чоловіка, яка слабо в ньому розвинена, і таким чином стають його гаманцем, або його розважливістю, або його товариськістю. Такі істоти найкраще зберігають себе, коли влаштовуються у чужому організмі. Якщо їм із цим не щастить, вони стають сердитими, дратівливими і пожирають самі себе.

120

Здоров'я душі. Популярну медичну формулу моралі (що походить від Арістона з Хіоса) «Доброчесність — це здоров'я душі», щоб вона була придатною до застосування, слід би переробити на «Твоя доброчесність — це здоров'я твоєї душі». Адже здоров'я самого із себе не буває — всі спроби визначити таку річ завершуються прикрою невдачею. Натомість визначення здоров'я суто для твого тіла залежить від твоєї мети, твого кругозору, твоїх сил, твоїх поривань, твоїх помилок і, зокрема, ідеалів та ілюзій твоєї душі. Таким чином є незліченна кількість форм здоров'я організму; і що більше дозволяємо знову піднести голову єдиному і неповторному [в людині], що більше відучуємося від догми про «рівність людей», тим швидше має зникнути у наших медиків уявлення про нормальне здоров'я, разом з таким про нормальне харчування, нормальний перебіг хвороби. Тоді настав би час подумати про здоров'я та хвороби душі і поставити здоров'я кожного у своєрідну залежність від доброчесности: звісно, відтак, здоров'я одного могло б видатися протилежністю здоров'я іншого. Нарешті, залишається велике питання, чи можна було б уникнути хвороби навіть у розвитку нашої доброчесности, і чи не

потребує хвора душа жаги до пізнання і самопізнання не менше за здорову: коротко кажучи, чи не є виняткова воля до здоров'я забобоном, боягузтвом і, можливо, витонченою формою варварства та відсталости.

121

Життя не аргумент. Ми створили собі світ, у якому можемо жити, запровадивши постулати тіл, ліній, поверхонь, причин і наслідків, руху і спокою, форми і змісту — без них ніхто не спромігся б жити! Але ці догмати віри не доведені. Життя — не аргумент: серед умов життя може виявитися також облуда.

122

Моральний скептицизм у християнстві. Християнство зробило великий внесок у Просвітництво, надзвичайно завзято і успішно навчаючи моральному скептицизму: воно звинувачувало і труїло — але з невичерпним терпінням і тактовністю; воно руйнувало у кожній людині віру у її «чесноти»; воно назавжди згладило зі світу ті великі чесноти, яких не бракувало в античности, тих славних людей, які, вірячи у свою досконалість, виступали з гідністю тореадорів. Якщо ми, виховані у цій християнській школі скептицизму, читаємо зараз моральні книги давніх, наприклад, Сенеки чи Епіктета, ми відчуваємо зворушливу зверхність і сповнюємося таємного замилування — нас це розважає і втішає так, ніби дитина просторікує перед старим чоловіком або юна запальна вродливиця розводиться перед Ларошфуко: ми ж таки ліпше знаємо, що таке чеснота! Зрештою, однак, ми застосували цей самий скептицизм до всіх релігійних станів і процесів, як гріх, покаяння, благодать, освячення, і дозволили хробаку так глибоко запорпатися, що зараз, читаючи християнські книги, відчуваємо знайому вищість і прозірливість: ми ж бо ліпше знаємо релігійні почуття! І ось настав

час їх добре пізнати й ретельно змалювати, бо вимирають благочестиві старої віри — збережімо їхній образ бодай заради пізнання!

123

Пізнання більше, ніж засіб. Наука просувалась би навіть без цієї нової пристрасті — я маю на увазі пристрасть до пізнання. Досі наука росла і міцніла без неї. Добра віра в науку, забобони на її користь, які зараз панують над нашими державами (а раніше панували й над церквою), по суті, спираються на те, що в ній самій ця нестримна імпульсивна спонука спостерігається вкрай рідко, і що наука вважається не пристрастю, а станом і «етосом». Так, нерідко достатньо буває самого *amour-plaisir*[1]до знань (цікавости), достатньо *amour-vanité*[2], звикання до них, з потайною думкою про шану і хліб, для багатьох достатньо навіть того, що вони не знають, як згаяти надлишок дозвілля, крім як на читання, збирання, впорядкування, спостереження, переповідання — їхні «наукові схильності» є їхньої формою нудьгування. Папа Лев X колись (у листі до Бероальда) співав хвалу науці: він змальовує її як найоздобніший орнамент і найбільшу гордість нашого життя, як шляхетне застосування себе у щасті й нещасті; «Без неї, — стверджує він наостанок, — справи людські не мали б міцного підґрунтя — адже навіть з нею вони ще доволі хиткі й мінливі!». Але цей помірковано скептичний Папа, подібно до решти церковних панегіристів науки, замовчує своє останнє судження щодо неї. Якщо виснувати з його слів, що він ставить науку вище мистецтва (доволі цікаво як на такого друга мистецтв), то суто з ввічливості Папа тут не обмовився про те, що він ставить високо над усіма науками: «істину через одкровення» і «вічне спасіння душі» — бо що проти цього важить оздоб-

[1] «любов-насолода» (*фр.*).
[2] «любов-марнота» (*фр.*).

ний орнамент, гордість життя, розрада і підґрунтя! «Наука є чимсь другорядним, у ній немає нічого остаточного, безперечного, жодного об'єкта пристрасти» — таке судження лишилося в душі Лева: справжнє християнське поцінування науки!

У давнину гідність і визнання науки применшувалися тим, що навіть її найвірніші адепти ставили на перше місце прагнення до чеснот і вважали за найвищу похвалу пізнання утверджувати його, як найкращий засіб здобуття чеснот. Це щось нове в історії, коли пізнання хоче бути більше, ніж засіб.

124

На обрії нескінченности. Ми покинули суходіл і вирушили у плавання! У нас мости за собою — більше того, ми зламали за собою землю! Зважай, малий кораблику! Навколо тебе океан. Щоправда, він не завжди реве, і часом лежить гладінню, як шовк і золото і погідний сон. Але прийде час, коли ти зрозумієш, що він нескінченний і що немає нічого страшнішого за нескінченність. О, бідолашна птахо, що раніше ширяла на волі, а нині б'єшся об ґрати клітки! Лихо тобі, якщо огорне тебе туга за рідною землею, ніби там було більше свободи, — адже «землі» не лишилося!

125

Божевільний. Хіба ви не чули про того божевільного, який запалив ліхтар у сонячний день, опівдні, вийшов на ринок і знай горланив: «Я шукаю Бога! Я шукаю Бога!». Оскільки там було багато таких, що не вірили у Бога, навколо чоловіка розлігся регіт. «А він що, загубився?» — жартував один. «Він заблукав, як дитина?» — підхопив інший. «Чи мо' ховається? Він боїться нас? Він вийшов у море? Емігрував?» — так вигукували вони і сміялися. Божевільний вбіг у юрму, пропікаючи збитошників очима. «Де Бог? — заво-

лав він. — Я скажу вам! Ми вбили його, ви і я! Ми всі його вбивці! Але як ми це зробили? Як ми випили море? Хто дав нам губку, щоб витерти весь горизонт? Що ми вчинили, коли відірвали цю землю від її сонця? Куди вона рухається тепер? Куди рухаємося ми? Геть від усіх сонць? Чи ми не падаємо невпинно? А назад, убік, уперед, навсібіч? Чи все ще є верх і низ? Чи не блукаємо ми у нескінченному небутті? Чи не дихає на нас порожнеча? Хіба не стало холодніше? Чи не настає дедалі глибша ніч? Чи не треба запалювати ліхтарі вже зранку? Чи ж не долинає до нас гримотіння могильників, що ховають Бога? Чи ж не долинає до нас запах божественного тління? Боги теж зазнають тління! Бог мертвий! Бог мертвий! І ми його вбили! Де знайдемо розраду ми, вбивці серед усіх вбивць? Найсвятіша і найпотужніша істота, що будь-коли існувала у світі, дістала смерть від наших ножів — хто змиє з нас цю кров? Якої водою зможемо очиститися? Які спокутні учти, які священні ігри нам належить вигадати? Чи не є велич цього вчинку надміру великою для нас? Чи не маємо ми самі стати богами, щоб бути гідними його? Більшого вчинку не було ніколи, і хто народиться після нас, належатиме завдяки цьому вчинку до історії вищої, ніж уся історія дотепер!» Тут божевільний замовчав і знову подивився на своїх слухачів: вони теж мовчали і здивовано дивилися на нього. Нарешті він кинув ліхтар на землю так, що той розбився на скалки, і пішов геть. «Я прийшов зарано, — сказав він. — Час іще не настав. Ця грандіозна подія ще у дорозі, вона ще насувається, вона ще не досягла людських вух. Блискавка і грім потребують часу, світлу зірок потрібен час, справам потрібен час, навіть після того, як вони здійснені, щоб їх побачили і почули. Цей вчинок ще віддаленіший від вас, ніж найвіддаленіші зірки, а однак, ви вже здійснили його!». Розповідають, що божевільний того ж таки дня заходив до різних церков і заспівав у них свій Reqiuem aeternam deo. Його випроваджували і сварили, а він щоразу відповідав на те: «Що ці церкви, якщо не гроби й надгробки Божі?».

126

Містичні пояснення. Містичні пояснення вважаються глибокими; правда у тому, що вони навіть не поверхові.

127

Наслідки найдавнішої релігійности. Кожна бездумна людина вважає, що тільки воля є дійовою; бажання є чимсь простим, первісно заданим, неподільним, само собою зрозумілим. Він переконаний, що, виконуючи якусь дію, наприклад, завдаючи удар, б'є саме він, і саме тому, бо хотів ударити. Він не помічає в цьому проблеми, а самого почуття волі йому достатньо не лише для прийняття причини й наслідку, але також для того, щоб повірити, буцімто він розуміє їхній взаємний зв'язок. Він так само нічого не знає про механізм перебігу подій і витончену багатокомпонентну роботу, яка має здійснитися, щоб відбувся удар, як не знає про нездатність волі самочинно виконати бодай частку цієї роботи. Воля є для нього магічною дією: віра у волю як причину наслідків — це віра в магічні сили. Початково, хоч би де людина бачила дії, вона вважали їх причиною волю і вірила, що за ними стоять певні істоти, які виявляють особисту волю — людина була тоді ще далеко від уявлень про механіку. А оскільки людина впродовж тривалого часу вірила в уособлене (а не у матерію, сили, об'єкти), віра у причину і наслідок стала основною вірою, яку людина застосовує всюди, де щось трапляється — адже ще й досі ця віра виявляється, як фрагмент атавізму найдавнішого походження. Твердження «немає наслідку без причини», «кожен наслідок передбачає нову причину» виступають узагальненнями набагато вужчих тез: «коли що-небудь здійснюється, на те була воля», «діяти можливо тільки на істоти, обдаровані волею», «ніколи не буває чистого, без наслідку, перетерпіння [Erleiden] якоїсь дії, але будь-яке перетерпіння є збудженням волі» (для дії, оборони, помсти, відплати); але ж у первісну добу людства пер-

ша й друга групи тверджень збігалися: не перші були узагальненням других, а другі — поясненням перших.

Шопенгауер своїм припущенням, що все суще наділене волею, всадовив на престол первісну міфологію; він, схоже, ніколи не намагався проаналізувати волю, бо, як усі, вірив у простоту й безпосередність будь-якого виявлення волі, тим часом як воля — це так досконало налаштований механізм, що процес його реалізації заледве доступний для спостереження. Я, натомість, висуваю протилежні твердження: по-перше, виникнення волі передбачає уявлення про задоволення і невдоволення. По-друге, сильне подразнення сприймається як задоволення чи невдоволення залежно від того, як його інтерпретує розум, здійснюючи це, здебільшого, несвідомо для нас; тобто один і той самий подразник можна сприймати як задоволення чи невдоволення. По-третє, лише розумні істоти наділені задоволенням, невдоволенням і волею; переважна більшість організмів їх не має.

128

Цінність молитви. Молитву вигадано для людей, які ніколи не мають власних думок і яким невідоме або залишається непоміченим піднесення душі; то як їм бути у святих місцях і всіх важливих життєвих ситуаціях, які потребують споглядальности і особливої гідности? Щоб вони, принаймні, не заважали, мудрість усіх основоположників релігій — як малих, так і великих — заповідала їм формулу молитви, як тривалої механічної роботи губ, у поєднанні з зусиллями пам'яті, а також — з фіксованим розташуванням рук, ніг і очей! Тепер, як тибетці, вони незліченну кількість часу можуть римувати «ом мане падме хум», або, як у Бенаресі, рахувати на пальцях ім'я бога Рам-Рам-Рам (тощо, з благодаттю або без неї), чи вшановувати тисячу імен Вішну, чи дев'яносто дев'ять імен Аллаха; або ж вони можуть скористатися з молитовного колеса чи вервечки: головне, забавити їх цією роботою на деякий час і надати їм сталого і терпимого вигля-

ду — їхній спосіб молитви йде на користь тим благочестивим, які мають власні думки й зазнають духовного піднесення. Зрештою, навіть цим останнім випадають години втоми, коли їм пасують рядки поважних слів і звуків і вся благочестива механіка. Однак допускаючи, що ці рідкісні люди (у кожній релігії релігійна людина є радше винятком) здатні впоратися самотужки, ми змушені будемо визнати, що вбогі духом неспроможні, і заборонити їм їхнє молитовне сокотіння, що означатиме — забрати у цих останніх їхню релігію: протестантизм що далі, то наочніше це демонструє. Релігія вимагає від них суто зберігати спокій — в очах, руках, ногах і решті частин тіла, що часом прикрашає їх і надає їм більш людського вигляду!

129

Умови Божі. «Сам Бог не може існувати без мудреців», — проголосив Лютер, і з повним на те правом; але «Бог іще менше може існувати без нерозумних людей», — ось чого не сказав славний Лютер!

130

Небезпечне рішення. Християнська рішучість у сприйнятті цього світу мерзотним і злим зробила світ мерзотним і злим.

131

Християнство і самогубство. Християнство зробило важелем своєї влади дуже поширену на час його виникнення схильність до самогубства: воно залишило лише дві форми самогубства, наділивши їх з найвищою гідністю і найвищими сподіваннями і суворо заборонило всі інші форми. А от мучеництво і повільне умертвіння своєї плоті аскетами було дозволено.

132

Проти християнства. Зараз не на користь християнства вирішує наш смак, а не аргументи.

133

Основоположний принцип. Неминуча гіпотеза, у владу якої знову і знову мусить впадати людство, тривалий час іще буде сильнішою за найпалкішу віру у щось неправдиве (як християнська віра). Тривалий час тут означає сто тисяч років.

134

Песимісти як жертви. Де панує глибоке невдоволення буттям, там це буває обумовлено грубими дієтичними помилками, в яких винні самі люди. Так, поширення буддизму (не його виникнення) значною мірою визначилося надмірним і майже винятковим вживанням індійцями рису і їхньою загальною млявістю внаслідок цього. Можливо, європейське невдоволення нової доби слід виводити з того, що наші пращури, впродовж майже всього Середньовіччя, під впливом германських схильностей на Европу, віддавалися пияцтву: Середньовіччя — це алкогольне отруєння Европи.

Німецьке невдоволення життям є, по суті, зимова хандра, не без впливу підвального повітря й пічного чаду в німецьких житлах.

135

Походження гріха. Гріх, як він сприймається нині скрізь, де панує або колись панувало християнство, є почуттям єврейським і винаходом євреїв, і, беручи до уваги це тло християнської моралі, християнство насправді прагнуло до «оєвреєння» світу. Якою мірою домоглося воно цієї мети в Европі, найвиразніше показує ступінь відчуження від грецької дав-

нини — світу, що не знав почуття гріха, — яке зберігається у наших почуттях, попри щире бажання багатьох генерацій блискучих особистостей наблизитися до нього і включити у свій простір. Формула «тільки якщо покаєшся, Бог змилується з тебе» насмішила б і роздратувала елліна; він сказав би «Так можуть відчувати тільки раби». Формула передбачає когось усемогутнього, всевладного — сила його настільки велика, що шкоду йому заподіяти взагалі неможливо, поза, хіба-що образою честі. Кожен гріх є образою гідности, *crimen laesae majestatis divinae*[1] — і більше нічого! Самозневага, приниження, качання у пилюзі — ось перша й остання умова отримання його ласки, — тобто відновлення його божественної чести! Чи гріх завдав збитків іншим, чи породжене ним зло шириться і, як недуга, душить людей одне по одному, це амбітного семіта на небесі не хвилює — гріх є переступом проти нього, а не проти людства! Кому він подарував свою ласку, той отримує також оцю байдужість до природних наслідків гріха. Бог і людство тут настільки розділені, настільки протипоставлені, що згрішити проти людства взагалі не випадає — будь-який вчинок розглядається тільки щодо його наслідків надприродних, а не світських; так вимагає єврейське відчуття, якому все природне як таке видається недостойним. Еллінам, навпаки, була ближче ідея переступу, що набуває гідности — навіть крадіжка, як у випадку Прометея, чи забій худоби як вияв шалених заздрощів у випадку Аякса; з прагнення піднести переступ, вшановуючи його гідність, вони винайшли трагедію — мистецтво й утіху, які залишилися чужими євреєві, попри весь його поетичний хист і схильність до піднесеного.

136

Обраний народ. Євреї, які вважають себе обраним народом серед решти народів, бо вони є моральним генієм се-

[1] *Crimen laesae majestatis divinae* (*лат.*) — злочин завдання збитку божественній величі.

ред народів (завдяки своїй здатности зневажати в собі людину глибше, ніж будь-який народ) — євреї пізнають від свого божественного монарха і святого втіху, подібну до тієї, яку відчувало французьке дворянство від Людовика XIV. Це дворянство втратило свою могутність і самоврядність і стало зневаженим; щоб не відчувати цього, забути це, аристократії потрібна була королівська пишність, королівська влада і повнота королівської влади, до яких тільки дворянство мало б доступ. Коли, піднявшись, відповідно до такої прерогативи, на висоту королівського двору, дворянство презирливо подивилося звідтіля на все, що лишилося долі, його сумління втратило будь-яку чутливість. Відтак вони стали навмисне розбудовувати вежу царської влади дедалі вище у хмари, застосовуючи на це останні цеглинки власної потуги.

137

Висловлюючись приповістю. Ісус Христос був можливий лише у єврейському крайобразі — я маю на увазі такий, над яким постійно тяжіє похмура й велична грозова хмара гнівного Єгови. Тільки тут рідкісний сонячний промінчик, що єдиний раз раптом промайнув, промкнувшись крізь жахливу всеосяжну денну і нощну нескінченність, міг сприйматися, як диво «любові», як промінь незаслуженої «ласки». Тільки тут Христос міг мріяти про свою веселку і небесну драбину, по якій Бог спустився до людей; скрізь деінде погожа сонячна днина вважалася за правило, і була звичайним явищем.

138

Христова облуда. Засновник християнства вважав, що люди ні від нічого так не страждають, як від своїх гріхів. Це було його хибною думкою, помилкою того, хто почувався безгрішним, не маючи у цій справі досвіду! Таким чином,

його душа сповнювалася дивовижного, фантастичного жалю до того страждання, яке нечасто траплялося навіть серед його народу, винахідника гріха!

Проте християни здогадалися, як виправдати свого вчителя минулим числом і висвятити його облуду на «істину».

139

Забарвлення пристрастей. Такі особистості, як апостол Павло, мають наврочливе око на пристрасті, вбачаючи в них самий тільки бруд, викривлення і розбите серце, тож їхня ідеальна мета полягає в усуненні пристрастей: у божественному вони бачать цілковите очищення від пристрастей. На відміну від Павла і євреїв, елліни спрямовували свої ідеальні поривання саме на пристрасті і любили, підносили, розолочували і обожнювали їх — напевне, вони почувалися у пристрасті не тільки щасливішими, але також чистішими і божественнішими, ніж зазвичай.

А як християни? Чи хотіли вони стати в цьому євреями? Чи таки й стали ними?

140

Надміру єврей. Якби Бог хотів стати об'єктом любові, то мав би спершу зректися суддівської ролі: той, хто здійснює правосуддя — нехай навіть милосердний суддя — не буває об'єктом любові. Засновник християнства, як єврей, недостатньо тонко це відчував.

141

Надміру по-східному. Як? Бог, який любить людей, за умови, що вони вірять у нього, і який осудливо зорить і кидає жахливі погрози на того, хто не вірить у цю любов! Як? Обумовлена любов як почуття Всемогутнього Бога! Любов, яка навіть не опанувала почуття гідности й роздра-

тованої мстивости! Як це по-східному! «Якщо я тебе люблю, що тобі до того?» — цілком достатня критика всього християнства.

142

Ладан. Будда каже: «Не треба лестити своєму благодійникові!». Повторімо цю заповідь у християнській церкві: вона вмить очистить повітря від усього християнського.

143

Найбільша користь політеїзму. Те, що особа створює собі власний ідеал і виводить з нього свій закон, свої радощі й свої права, дотепер вважалося найбільш кричущим з усіх людських збочень, як ідолопоклонство, зрештою; насправді, ті нечисленні, хто наважувався на таке, завжди потребували якогось виправдання, і воно, як правило, полягало у тому, що «не я! не я! але Бог через мене!». Дивовижне мистецтво, здатність до створення богів — політеїзм — виступало практикою, в якій цей імпульс дозволяв собі реалізуватися, в якому він очищався, вдосконалювався і ушляхетнювався — адже попервах це був вульгарний, непривабливий інстинкт, подібний до впертости, непослуху і заздрощів. Відкидати прагнення до індивідуальних ідеалів вимагав колись закон кожної моралі. Визнавалася тільки одна норма, «людина» — і кожен народ був переконаний, що має цю єдину й остаточну норму. Проте високо над собою і далеко поза цим світом людина могла бачити розмаїття норм: одне божество не було запереченням чи огудою іншого божества! Тут вшановували перш за все індивідуальність, тут шанували права особистости. Винайдення богів, героїв і надлюдей усіх видів, а також людиноподоб і нелюдів — гномів, феїв, кентаврів, сатирів, демонів і чортів — стало неоціненною попередньою вправою для виправдання егоїзму і самочинности окремої особи: свободу, яку перед-

бачали у божества стосовно решти богів, нарешті визнали за собою стосовно законів, звичаїв і сусідів. Натомість монотеїзм, цей жорсткий висновок з доктрини про взірцеву людину — тобто віра у взірцевого бога, біля якого є лише хибні псевдобоги — досі була, ймовірно, найбільшою небезпекою для людства, загрожуючи передчасним станом інертности, який, наскільки бачимо, вже охопив більшість інших видів тварин, які спільно вірять у взірцеву тварину, як ідеал свого виду і остаточно ввели мораль звичаю у свою плоть і кров. У політеїзмі виник зразок вільнодумства і духовного плюралізму людини — здатність створювати собі щораз нове й дедалі новіше індивідуальне бачення, завдяки чому серед усіх тварин тільки для людини немає жодних навічно усталених обріїв і перспектив

144

Релігійні війни. Найбільшим досі прогресом народних мас стала релігійна війна, яка доводить, що маси почали з пошаною ставитися до ідей. Релігійні війни виникають лише тоді, коли витончені суперечки сект відшліфовують розум усієї спільноти так, що навіть плебс робиться скрупульозним і уважним до кожної формальної дрібнички, повіривши, що «вічне спасіння душі» може залежати від найменших концептуальних відмінностей.

145

Небезпека вегетаріанства. Абсолютне переважання рису в харчуванні, схиляючи до вживання опію і наркотичних речовин так само, як абсолютне переважання картоплі схиляє до вживання горілки, приводить також до більш проникливих наслідків, обумовлюючи наркотичні способи мислення й чуття. Це узгоджується з фактом, що пропагандисти наркотичних способів мислення й чуття, як оті індійські вчителі, вихваляють рослинну дієту, прагнучи зробити її за-

гальним правилом для мас: на такий манір вони намагаються викликати і примножити потребу, яку вони ж таки можуть задовольнити.

146

Німецькі сподівання. Не забуваймо, що назви народів зазвичай бувають образливими прізвиськами. Татари, наприклад, за своєю назвою «собаки», як охрестили їх китайці. *Deutschen* («німці») початково звучало *Heiden* («язичники»), як стали називати готи після свого навернення велику масу споріднених з ними нехрещених племен, відповідно до своєї версії перекладу Септуагінти, де язичників означено словом, що грецькою означає «народи» — можна пересвідчитись у Вульфіли.[1]

Німці, як на те, могли б іще зробити зі свого ганебного прізвиська почесне ім'я, ставши першим нехристиянським народом Европи, до чого вони схильні за Шопенгауером, який ставив їм це за заслугу. І таким чином завершилось би почате Лютером, що навчив їх бути неримськими і казати: «На цьому стою! Я не можу інакше!»

147

Питання і відповідь. Що найперше переймають дикі нації від европейців? Горілку і християнство — европейські наркотики.

А від чого, перш за все, вони загинуть? Від европейських наркотиків.

148

Там, де виникають Реформації. На момент великого псування церкви у Німеччині, Церква була найменш корум-

[1] *Вульфіла* — автор (IV ст.) перекладу Святого Письма готською мовою.

пованою: тому тут виникла Реформація, як знак того, що навіть початки псування були нестерпними. У пропорційному розумінні, жоден народ не бував більш християнським, ніж німці за часів Лютера: древо їхньої християнської культури було готове розквітнути стократною славою — залишалася одна єдина ніч; але ніч принесла бурю, яка поклала кінець усьому.

149

Провали Реформації. Про вищість грецької культури навіть у доволі ранні часи свідчить зокрема те, що зазнали невдачі кілька спроб створення нових грецьких релігій; це доводить, що вже тоді у Греції мало бути доволі багато різних особистостей, чиї розмаїті потреби не підлягали задоволенню за єдиним рецептом віри і надії. І Піфагор, і Платон, і, можливо, також Емпедокл, а набагато раніше — екзальтовані орфічні мрійники прагнули запровадити нові релігії; причому перші двоє з переліку мали таку душу і такий хист до заснування релігії, що мимоволі дивуєшся з того, як вони зазнали невдачі, створивши тільки секти. Щоразу, коли реформація цілого народу провалюється, і тільки секти піднімають голову, можна зробити висновок, що народ уже розмаїтий і починає відступати від грубих стадних інстинктів і моралі звичаю — це той важливий завислий стан, що його зазвичай критикують за моральний занепад і розбещення, і який насправді знаменує дозрівання яйця і наближення розколу шкаралущі. Факт успіху Лютерової Реформації на Півночі є ознакою того, що Північ відставала від Півдня Европи, і мала ще доволі однобічні й одноманітні потреби; і взагалі християнізація Европи не відбулася б, якби культура давнього світу Півдня поступово не варваризувалася надмірним домішком германської варварської крові і не втратила культурної переваги. Що загальнішим і безумовнішим є вплив окремої людини або окремої ідеї, то більш однорідною і культурно нижчою виявляється людська маса, що

сприймає цей вплив; тим часом опір такому впливові зраджує зустрічні внутрішні потреби, які теж прагнуть задоволення і заявляють про себе. Навпаки, завжди можна зробити висновок про справді високу культуру, якщо потужні й владні натури домагаються суто малого, сектантського впливу: це стосується і окремих мистецтв і царини пізнання. Де є влада, там є маси; де є маси, є потреба у рабстві. Де є рабство, там тільки лічені лишаються особистостями, і проти них спрямовуються стадні інстинкти і сумління.

150

До критики святих. Чи потрібно мати її в найжорстокішій формі, щоб мати чесноту? Як бажали і потребували християнські святі; як ті, хто нудив життя лише думкою, що при погляді на свою чесноту кожен звертається з презирством до себе. Але я називаю чесноту з таким ефектом жорстокою.

151

Щодо походження релігії. Не метафізична потреба обумовлює походження релігій, як це хоче бачити Шопенгауер, вона є радше їхнім далеким паростком. Під пануванням релігійної думки людина звикла до уявлень про «інший (потойбічний, долішній, горішній) світ», і, по звільненні від релігійної маячні, відчуває прикру порожнечу, брак чогось такого — саме із цього почуття знову виростає «інший», цього разу вже не релігійний, а метафізичний світ. Натомість у первісні часи до припущень про «інший світ» приводили не потяг чи потреба, а хибна інтерпретація певних природних процесів, інтелектуальна облуда.

152

Найбільша переміна. Змінилося освітлення і забарвлення всіх речей! Ми вже не зовсім розуміємо, як давні сприй-

мали найповсякденніші явища — наприклад, день і притомний стан: через те, що у давнину люди вірили у сни, життя вдень мало інше забарвлення. І так само — все життя, з віддзеркаленням смерті та її значення: наша «смерть» — то вже геть інша смерть. Усі події відсвічували інакше, ніж нині, бо в них сяяло божество; всі рішення і перспективи на далеке майбутнє теж, завдяки оракулам і таємним знакам, і вірі у пророцтва. «Істину» відчували інакше, оскільки її окличником бував божевільний, від чого ми зараз здригаємося чи сміємося. Кожна несправедливість по-різному впливала на почуття, бо боялися божественної відплати, а не тільки громадянського покарання і безчестя. Яка панувала радість у часи, коли вірили у чортів та спокусників! Яка пристрасть, коли зауважували демонів, що причаїлися десь поруч! Яка філософія, коли сумніви сприймалися як найнебезпечніший з гріхів, як святотатство проти вічної любові, як недовіра до всього доброго, високого, чистого і милосердного!

Ми перефарбували речі наново, ми постійно їх забарвлюємо — та чи багато варті всі наші зусилля проти пишности кольорів старого майстра!.. Я маю на увазі давнє людство.

153

Homo poeta. «Я сам, особисто я, хто власноручно створив цю трагедію з трагедій — до тієї міри, до якої вона завершена; я, хто зав'язав у вузол моральні клопоти буття і стягнув його так міцно, що тільки який бог може розв'язати — чи не цього вимагає Горацій! — Я сам щойно вбив усіх богів у четвертому акті — з моральних міркувань! Що тепер має відбутися у п'ятому? З чого тепер вивести трагічне розв'язання?

Чи не час обміркувати комічну розв'язку?

154

Різна небезпека для життя. Ви навіть не знаєте, чого ви зазнаєте, ви біжите через життя, наче п'яні, і, вряди-годи,

падаєте зі сходів. Однак, завдяки своєму сп'янінню, ви не ламаєте кінцівки — ваші м'язи надто мляві, а голова надто потьмарена, щоб кам'яні сходи здалися вам так само твердими, як нам! Для нас життя є більшою небезпекою — ми скляні, і горе нам, якщо зіткнемося! І все втрачено, коли ми падаємо!

155

Чого нам бракує . Ми любимо велику природу і відкрили її: це тому, що нашій свідомости бракує великих людей. Інша річ, греки: їхнє відчуття природи відрізняється від нашого.

156

Найвпливовіший. Щоб чинити опір цілому своєму часові, зупиняти його у воротах, кликати до права, людина повинна мати вплив! Байдуже, чи вона цього воліє — суть у тому, що вона це може.

157

Mentiri. «Зважай!» — замислюється він: за мить він матиме брехню напоготові. Це етап культури, на якому стояли цілі нації. Поміркуйте, що римляни висловлювали зворотом Mentiri![1]

158

Незручна властивість. Надміру заглиблюватися — це незручна звичка: вона змушує постійно напружувати зір і знаходити у кінцевому підсумку щоразу більше, ніж бажалося.

---

[1] *Mentiri* (*лат.*) — вдавати (т.зв. автивний інфінітив тепер. часу від *mentior*).

159

На кожну чесноту свій час. Хто зараз непохитний, тому часто завдає докорів сумління його порядність: бо непохитність є чеснотою з геть іншої доби, ніж порядність.

160

У стосунках з чеснотами. Щодо чеснот можна теж поводитися нікчемно, запобігаючи перед ними.

161

Любителям часу. Розстрига і звільнений арештант постійно кривлять міни — вони хочуть мати обличчя без знаків минулого.

Та чи випадало вам, любителі часу, бачили осіб, які, знаючи, що на їхньому обличчі відбивається майбутнє, з делікатности корчили б обличчя без майбутнього?

162

Егоїзм. Егоїзм — це закон перспективи у відчуттях, згідно з яким найближче видається великим і вагомішим, тим часом як з дальшим віддаленням усі об'єкти зменшуються у розмірах і вазі.

163

Після великої перемоги. Найпривабливіше у великій перемозі — це те, що вона звільняє переможця від страху перед поразкою. «Чому б разочок не програти? — питає він себе. — Я тепер достатньо багатий для цього».

164

Миролюбні. Я впізнаю духів, які шукають спокою за силою-силенною темних предметів, якими вони оточують себе: ті, хто хоче спати, затемнюють свою кімнату або заповзають у печеру.

Натяк тим, хто не знає, однак хотіли би знати, чого вони найбільше шукають!

165

Щастя зречення. Хто цілковито і на тривалий час відмовляється від чогось, той, випадково потім натрапивши на це, почувається відкривачем цього чогось — а яким же щасливим почувається кожен відкривач! Будьмо розумнішими за змій, які занадто довго вилежуються на тому самому сонці.

166

Завжди у своєму товаристві. Все, що відповідає моїй натурі у природі й історії, все те промовляє до мене, вихваляє мене, кличе мене вперед, розраджує мене — нічого іншого я не чую або відразу забуваю. Ми завжди суто у своєму товаристві.

167

Мізантропія і любов. Можна говорити тільки про те, що люди перенаситилися людей, якщо вони вже нездатні їх перетравити, а шлунок ними ще наповнений. Мізантропія — результат невситимої філантропії і «людожерства»; але ж хто закликав тебе ковтати людей, як устриць, мій принце Гамлете?

168

Про немічного. — Йому зле!

— Чого йому бракує?

— Він страждає на невситиме бажання вихвалянь, і не знаходить поживи для них.

— Неймовірно! Світ його вшановує! Його носять на руках, а його ім'я — на вустах!

— Так, але у нього вухо слабке на хвалу. Коли його вихваляє друг, йому вчувається, буцім той вихваляє себе; коли його вихваляє ворог, йому вчувається, ніби той вимагає, щоб його самого похвалили; коли хто з решти хвалить його — тих лишилося не так багато, така вже його слава! — це настільки ображає його, бо він не хотів його мати ні за друга, ні за ворога; він зазвичай каже: «Не надто мене обходить хтось, ладний вдавати проти мене праведника!».

169

Відкриті вороги. Хоробрість перед ворогом є річчю в собі — з нею так само можеш бути боягузом і нерішучим телепнем. Такої думки був Наполеон щодо найсміливішого з відомих йому чоловіків, Мюрата, з чого випливає, що відкриті вороги потрібні деяким особам, якщо ті заповзялися піднестися до власних чеснот, своєї мужности й бадьорости.

170

З натовпом. Він досі бігає за натовпом і співає панегірики юрмі; але одного дня він стане їй опонентом! Бо він слідує за нею, вірячи, буцімто його лінощі знайдуть з нею свої переваги — він іще не знає, що юрма недостатньо для нього лінива! що вона завжди пхаєтья вперед! що вона нікому не дозволяє зупинитися!

А він залюбки стоїть на місці!

171

Слава. Коли вдячність багатьох до одного відкидає будь-який сором, виникає слава.

172

Псувач смаку. А.: Ти псуєш смак — так усі кажуть!

Б.: Безперечно! Я кожному псую смак до його партії — це не пробачить мені жодна партія.

173

Бути глибоким і глибоким видаватися. Хто глибоко знає себе, той прагне до ясности; хто хоче глибоким здаватися натовпу, прагне до темности. Бо натовп вважає глибоким все, в чому не бачить дна; а щоб полізти у воду, натовп надто боязкий.

174

Убік. Парламентаризм, тобто публічний дозвіл обирати між п'ятьма основними політичними думками, лестить тим, хто хотів би видаватися незалежним і самочинним, охочим боротися за свою думку. Та у кінцевому рахунку, незалежно від того, дозволена стаду одна лише думка чи вибір між п'ятьма, той, хто відхилиться від п'яти громадських думок і відступить убік, той завжди опиниться один проти всього стада.

175

Про красномовство. Хто досі володів найпереконливішим словом? Барабанний дріб: і доки королі мають його у своєму арсеналі, вони залишаються найкращими ораторами і підбурювачами мас.

176

Співчуття. Бідолашні монархи на царстві! Всі їх права нині починають перетворюватися на претензії, і всі ці претензії невдовзі звучатимуть як зазіхання! І варто їм промовити «ми» чи «мій народ», стара лукава Европа вже й посміхається. Воістину, верховний церемоніймейстер сучасного світу не став би з ними цяцькатися; можливо, він би постановив: «*les souverains rangent aux parvenus*»[1].

177

Щодо «освіти». У Німеччині високоосвіченим людям бракує чудового виховного засобу — сміху високоосвічених людей; вони у Німеччині не сміються.

178

До морального просвітництва. Треба відмовити німців від їхнього Мефістофеля — і від Фауста на додачу. Ці двоє виступають моральними забобонами проти цінности пізнання.

179

Думки. Думки — це тіні наших відчуттів — завжди темніші, пустіші, простіші, ніж відчуття.

180

Гарний час для вільних духом. Вільні духом боронять свою свободу також і перед наукою — і на разі їм це дозволяють — доки церква стоїть! Такою мірою для них на разі гарний час.

---

[1] *les souverains rangent aux parvenus* (*фр.*) — Суверени передують парвеню.

181

Слідувати і очолювати. А.: З двох один завжди слідуватиме, а другий завжди очолюватиме, хоч би куди вела їх доля. А однак перший завжди стоїть вище за другого за чеснотами і духом!

Б.: То й що? То й що? Це стосується інших, не мене, не нас! — *Fit secundum regulam.*[1]

182

На самотині. На самотині не говорять надміру голосно, не пишуть надто голосно — побоюються порожнього відлуння — критики з боку німфи Ехо. І всі голоси на самотині лунають по-різному!

183

Музика кращого майбутнього. Першим музикантом я вважав би того, хто знав лише смуток найглибшого щастя, і жодного іншого смутку: такого досі ще не існувало.

184

Правосуддя. Ліпше дозволити обкрадати себе, ніж обставлятися опудалами — так на мій смак. І це, за будь-яких обставин, справа смаку — і нічого більше!

185

Бідний. Він сьогодні бідний, але не тому, що його позбавили всього, а тому, що він усе викинув — навіщо воно йому? Він звик знаходити.

---

[1] *Fit secundum regulam* (*лат.*) — Стає другою нормою.

Бідні саме ті, хто неправильно розуміє його добровільну бідність.

186

Нечисте сумління. Все, що він зараз робить, акуратне і добірне, а однак він відчуває докори сумління. Бо його покликання — непересічне.

187

Образливе у висловленні. Цей митець ображає мене тим, як він висловлює свої ідеї, свої дуже славні ідеї: настільки детально й виразно, такими грубими прийомами переконання, ніби він звертається до плебсу. Присвятивши якийсь час його мистецтву, ми наче опиняємося «у поганому товаристві».

188

Робота. Наскільки близькі нині, навіть найбільш гулящі з нас, до праці й трудівника! Королівська ввічливість у словах «усі ми трудівники!» видалась би цинізмом і непристойністю ще за Людовика XIV.

189

Мислитель. Він мислитель, тобто він знає, як сприймати речі простішими, ніж вони є в дійсности.

190

Проти вихвалячів. А .: Всякого хвалять лише рівні йому!
Б.: Атож! І хто тебе хвалить, той каже: «Ти рівний мені!».

191

Проти такої оборони. Найпідступніший спосіб заподіяти шкоду справі — це навмисне захищати її хибними аргументами.

192

Добросерді. Що відрізняє від решти людей тих добросердих, що їхні обличчя випромінють доброзичливість? Вони добре почуваються у присутности нової людини і швидко закохуються в неї; вони зичать їй за це добра, їхнє перше судження: «ця особа мені подобається». З ними слідують одне за одним: бажання привласнення (цінність особи їх мало обходить), швидке привласнення, радість володіння і дії на користь привласненого.

193

Дотеп Канта. Кант хотів у шокуючий спосіб довести «всьому світу», що «весь світ» має слушність — таким був його таємний жарт від душі. Він писав проти науковців на користь народних забобонів — але для науковців, а не для народу.

194

«Щирий». Ця людина, ймовірно, завжди діє з таємних причин, бо вона завжди має на язиці і мало що не на долоні переконливі причини.

195

Сміховинне! Дивіться! Дивіться! Він тікає від людей; натомість вони йдуть за ним, бо він біжить перед ними — до такого ступеня вони є стадом!

196

Межі нашого слуху. Чують лише ті запитання, на які здатні знайти відповідь.

197

Отож, обачність! Нічим ми так охоче не ділимося з іншими, як печаткою секретности — разом з тим, що вона запечатує.

198

Пересердя гордих. Гордого бере досада навіть на тих, хто рухає його вперед, він злісно зиркає на коней, запряжених у його віз.

199

Щедрість. Часто щедрість є формою сором'язливости у багатих.

200

Сміх. Сміятися означає бути злостивим, але з чистим сумлінням.

201

Під оплески. Оплески — це завжди галас, навіть якщо ми плещемо самі собі.

202

Марнотратний. Він іще не має бідності багатія, який уже перелічив усі свої скарби; він розтринькує свій розум з нерозсудливістю марнотратниці природи.

203

Hic niger est[1]**.** Він зазвичай не думає; але як виняток, його відвідують лихі думки.

204

Жебраки та ввічливість. «Не є грубістю постукати у двері каменюкою, коли немає дзвоника», — так міркують жебраки й нужденні різного штибу; але ніхто не визнає їхньої слушности.

205

Необхідність. Необхідність вважається причиною виникнення: часто насправді вона лише є похідною того, що виникло.

206

Під дощем. Іде дощ, і я пригадую бідних людей, що з'юрмилися зараз докупи зі своїми численними турботами, не вміючи їх приховати, і кожне ладне з доброю волею завдати шкоди іншим і так, навіть у негоду, отримати задоволення.

Це і тільки це є бідністю бідних!

207

Заздісник. Ось заздрісник — йому не слід бажати дітей — він став би їм заздрити, бо сам не може вже бути дитиною.

---

[1] «Той темним є». Ймовірно, з Горація: «Absentem qui rodit amicum, qui non defendit, alio culpante; hic niger est; hunc tu, Romane, caveto (Хто нападає на відсутнього друга, або хто не захищає, коли про того зле говорять, той є темним типом; ти, римлянине, остерігайся його»).

208

Велика людина! З того, що хтось є «великою людиною[1]», не слід робити висновок, що це чоловік; можливо, йдеться про хлопчика, або хамелеона будь-якого віку, або зачаровану молодицю.

209

Манера питати про підстави. Є така манера, запитати нас про підстави наших вчинків, від чого ми не тільки забуваємо найвагоміші свої підстави, а ще й відчуваємо пробудження в собі злості й відрази до підстав як таких — дуже спантеличує така манера, що є неабиякою хитрістю тиранічних натур!

210

Стриманість щодо завзяття. Не варто намагатися перевершити у старанности свого батька, бо це допроваджує до недуги.

211

Таємні вороги. Дозволити собі мати таємного ворога — це розкіш, на яку зазвичай бракує моральности навіть у високих розумом і душею.

212

Не слід обманюватися. Його дух має погані манери, він квапливий і завжди затинається з нетерпіння, тож не так просто здогадатися, у яких глибоких і просторих грудях він мешкає.

---

[1] В оригіналі, звісно, «ein grosser Mann» чоловічого роду, а слово ein Mann має значення «людина» і «чоловік».

213

Шлях до щастя. Мудрий запитав дурня, який шлях до щастя. Той відповів не зволікаючи, ніби його питали про дорогу до сусіднього міста: «Будь у захваті від себе і мешкай на вулиці!». «Стривай! — вигукнув мудрий. — Ти забагато вимагаєш: достатньо бути у захваті від себе!». Дурень на те відказав: «А як можна постійно бути у захваті, постійно не зневажаючи?».

214

Спасіння у вірі. Чесноти дарують щастя і своєрідне блаженство тільки тим, хто має добру віру у свої чесноти, й аж ніяк не тим витонченим душам, чия чеснота полягає у глибокій недовірі до себе і до всіх чеснот. Отож, затям, «спасіння у вірі», а не у чеснотах!

215

Ідеал і матеріал. У тебе перед очима благородний ідеал; та чи є ти сам тим благородним каменем, з якого можна витесати божественний образ? А без цього, чи не стануть усі твої зусилля варварським ідолорізьбленням? Блюзнірством проти твого ідеалу?

216

Небезпека в голосі. З надміру гучним голосом у горлі майже неможливо обмірковувати витончені матерії.

217

Причина і наслідок. До виникнення наслідку людина вірить в інші причини, ніж після його настання.

218

Моя антипатія. Я не люблю людей, які заради бодай якогось ефекту мають вибухати, наче бомби, і поблизу яких завжди ризикуєш раптом оглухнути, або й гірше за те.

219

Мета покарання. Метою покарання є вдосконалення того, хто карає — ось останній притулок для захисників покарання.

220

Жертви. Про жертву й офірування жертви думають інакше, ніж глядачі; але першим ніколи не давали нагоди висловити свою думку.

221

Запобігливість. Батьки та сини набагато більше дбають один про одного, ніж матері й дочки.

222

Поет і брехун. Поет бачить у брехуні свого молочного брата, чиє молоко він сам виссав, через що той лишився нікчемним і не здобув навіть чистого сумління.

223

Вікаріат почуттів. «Щоб слухати, маємо також очі, — сказав старий сповідник, ставши глухим, — а серед сліпих той є царем, хто має найдовші вуха».

224

Критика тварин. Боюся, що тварини розглядають людину як істоту свого роду, яка вскочила у халепу, втративши здоровий тваринний глузд, — як навісну тварину, що сміється і плаче, як нещасну тварину.

225

Природні. «Зло завжди справляло велике враження! А природа зла! То будьмо ж природними!» — так розмірковують тайкома великі дармохвали людства, яких надміру часто зараховують до когорти славетних.

226

Стиль недовірливих. Ми висловлюємо найсильніші речі навпростець, вважаючи, що люди довкола нас вірять у наші сили — таке довкілля виховує «простоту стилю». Недовірливі висловлюються категорично; недовірливі діють категорично.

227

Хибний розрахунок. Він не вміє опановувати себе, і з цього жінка робить висновок, що оволодіти ним буде нескладно, і ставить на нього сильце: бідолашна — невдовзі, вона стане його рабою.

228

Проти посередників. Той, хто хоче виступати посередником між двома рішучими мислителями, позначений посередністю: він не має очей на виняткове — уподібнення, зрівнювання є ознакою слабого зору.

229

Упертість і відданість. Він уперто тримається того, сумнівність чого стала для нього цілком очевидною — однак сам він це називає «відданістю».

230

Брак мовчазности. Ціла його істота непереконлива — все через те, що він ніколи не приховав жодної доброї справи, яку зробив.

231

«Ґрунтовні». До кого повільно доходить, вважають, що повільність засвоєння є ознакою ґрунтовности знання.

232

Сни. Людині або нічого не сниться, або — щось цікаве. Треба навчитися, щоб так було у притомному стані — або нічого, або щось цікаве.

233

Небезпечна точка зору. Те, що я зараз роблю або чим нехтую, так само важливе для всього майбутнього, як найвизначніші події минувшини: у цій неозорій перспективі всі дії виявляються однаково великими і малими.

234

Розрада музиканта. «Твоє життя не лунає для людських вух: для них ти живеш німим життям, і вся витонченість мелодії, вся делікатна рішучість у наслідках чи намірах залишається прихованою від них. Це правда: тобі не ходити широкою вулицею з полковою музикою, але це не дає права

славним людям сказати, буцімто у твоєму житті бракує музики. Хто має вуха, нехай почує!».

235

Дух і вдача. Когось виводить на вершину його вдача, але дух до цієї вершини не дотягує, а буває — навпаки.

236

Щоб рухати масами. Чи не має той, хто хоче рухати масами, бути сценічним втіленням самого себе? Чи не мусить він перш за все перекласти себе на гротескну доступну мову і представити свою особистість і свою справу у грубому і спрощеному вигляді?

237

Ввічливий. «Він такий ввічливий!»...Авжеж, він завжди має з собою кусник пирога для Цербера і настільки боязкий, що йому в кожному ввижається Цербер, включаючи тебе і мене — оце й уся його «ввічливість».

238

Доброзичливість. Він цілковито вільний від заздрощів, але в цьому немає його заслуги, бо він хоче здобути країну, якою ніхто ще не володів і заледве хтось навіть бачив.

239

Безрадісний. Однієї безрадісної особи достатньо, щоб дошкулити цілій родині і нагнати хмар на ціле небо; диво, коли таке не трапляється!

Щастя аж ніяк не заразне захворювання — то звідки воно береться?

240

Коло моря. Я не став би зводити будинок (і мені навіть за щастя, що я не домовласник!). Та якби мені таки випало це робити, я, подібно до багатьох римлян, звів би його коло моря — мені б хотілося поспілкуватися потай з цим прекрасним чудовиськом.

241

Витвір і митець. Цей митець честолюбний і нічого більше; зрештою, витвір його — це тільки лупа, яку він пропонує кожному, хто вдивляється в нього.

242

Suum cuique[1]. Хоч би як жадав я знань, я не можу нічого видобути з речей, крім того, що вже належить мені — властність інших залишається надалі в речах. Чи ж годиться людині бути злодієм чи розбійником!

243

Походження «добре» і «погано». Поліпшення винаходить тільки той, хто здатен відчувати: «Це не добре».

244

Думки й слова. Навіть власні думки неможливо висловити сповна у словах.

---

[1] *Suum cuique* (*лат.*) — будь-кому своє.

245

Похвала вибором. Митець обирає свій матеріал — це його спосіб похвали.

246

Математика. Ми хочемо втілити строгу витонченість математики в усі науки, наскільки це можливо, не з переконання, що у такий спосіб ми глибше пізнаватимемо, а для того, щоб встановити своє людське відношення до речей. Математика — це лише засіб загальних та останніх знань людини.

247

Звичка. Будь-яка звичка робить нашу руку кмітливішою, а нашу кмітливість — безрукою.

248

Книги. Чого варта книжка, яка навіть не відносить за межі всього книжного?

249

Зітхання пізнання. «Ох, моя пожадливість! У моїй душі немає безкорисливости — це, радше невситима ідентичність, яка прагне через особистості багатьох людей бачити своїми очима і хапати своїми руками, ідентичність, яка також повертає все минуле і не хоче втрачати нічого, що їй належить! Ох, про це полум'я моєї пожадливости! Ох, якби мені відродитися у сотні істот!»

Хто не знає цих зітхань зі свого досвіду, той не знає пристрасті пізнання.

250

Провина. Хоча найрозумніші з суддів на процесах проти відьом і навіть самі відьми були впевнені, що ті винні у чаклунстві, провини насправді не було. Така історія з кожною провиною.

251

Хибне розуміння страждальників. Величні особистості страждають інакше, ніж уявляється їхнім шанувальникам: найтяжче страждають вони від банальних, дріб'язкових прикростей, через сумніви у власній величі, якщо коротко, а не через жертви й мучеництво, яких вимагає їхня місія. Доки Прометей співчуває людям і жертвує собою, він щасливий і величний сам у собі; та варто йому відчути заздрощі до Зевса і шани, яку виявляють до того смертних, він починає страждати!

252

Радше бути боржниками. «Краще залишатися боржниками, ніж сплатити монетою, на якій не викарбуваний наш образ!» — у цьому наша суверенність.

253

Завжди вдома. Одного дня ми дістанемося місця свого призначення, а відтак гордо відзначимо, який довгий шлях ми проробили. Насправді, ми не усвідомлювали, що ми в дорозі. Ми спромоглися зайти так далеко саме тому, що всюди уявляли себе вдома.

254

Від збентеження. Хто глибоко заклопотаний справою, той вище будь-якого збентеження.

255

Імітатори. А.: Як? Ти не хочеш, щоб тебе наслідували?

Б.: Я не хочу імітаторів, я хочу, щоб усі самочинно робили те, що роблю я.

А.: А отже…?

256

Шкірність. Усі глибокі люди знаходять свою втіху в тому, щоб якогось разу уподібнитися летючим рибам і бавитися на вершечках хвиль; вони найбільше цінують в усіх речах властивість мати поверхню, їхню шкірність — *sit venia verbo*[1].

257

З досвіду. Багато хто не знає, наскільки він багатий, аж доки не дізнається з досвіду, якими заможними є ті, що, знай, обкрадають його.

258

Ті, що заперечують випадковості. Жоден переможець не вірить у випадковість.

259

З раю. «Добро і зло — забобони Божі», — сказав змій.

260

Один раз по одному. Один завжди помиляється: але з двох починається істина.

---

[1] *sit venia verbo* (*лат.*) вжив. у знач. «пробачте на слові» або «якщо буде вільно так висловитися».

Один не може себе довести, але двох уже несила спростувати.

261

Оригінальність. Що таке оригінальність? Бачити щось, що досі не має назви і ще не може бути назване, попри те, що це у всіх просто перед очима. Як заведено між людьми, тільки назва робить річ дійсно зримою.

Оригінали здебільшого теж бували тими, хто називав.

262

Sub specie aeterni.[1] А.: Ти дедалі швидше віддаляєшся від живих — невдовзі вони викреслять тебе зі своїх реєстрів!

Б.: Це єдиний спосіб долучитися до привілею небіжчиків.

А.: Який їхній привілей?

Б.: Більше не вмирати.

263

Не з марнославства. Коли ми кохаємо, то хочемо, щоб наші недоліки залишалися прихованими — не з марнославства, а заради того, щоб кохана людина не страждала. Так, у коханні особа хоче постати божеством — знов-таки, не з марнославства.

264

Що ми робимо. Того, що ми робимо, ніколи не розуміють, але завжди вихваляють або ганять.

---

[1] *Sub specie aeterni* (*лат.*) — «з точки зору вічности» (цитується, зазвичай, як вислів з «Етики» Спінози).

265

Останній скептицизм. — То що таке людські істини?
— Це неспростовні людські облуди.

266

Там, де потрібна жорстокість. Хто величний, той жорстокий до своїх другорядних чеснот і міркувань.

267

З великою метою. З великою метою хтось перевершує навіть справедливість, а не тільки свої вчинки та своїх суддів.

268

У чім героїчність? Одночасно йти назустріч своєму найвищому стражданню і найвищій надії.

269

У що ти віриш? Ось у що: вага всіх речей має бути наново визначена.

270

Що говорить твоє сумління? «Ти станеш тим, хто ти є».

271

У чому твоя найбільша небезпека? У співчутті.

272

Що ти любиш в інших? Свої сподівання.

273

Кого ти називаєш лихим? Той, хто завжди хоче соромити.

274

Що по-твоєму найбільш людяне? Вберегти когось від сорому.

275

Що є печаткою досягнутої свободи? Більше не соромитися себе.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

У душі моїй ти кригу
списом огненним розбив,
тим розбурхавши до бігу
в ній гінких надій приплив —
тож вона, просвітла й, з волі,
в доконечности жива,
славить всі твої доволі,
Януарію, дива!

Генуя, в січні 1882 року.

276

На Новий рік. Я іще живу, я ще мислю; я маю жити, бо я маю ще мислити. *Sum, ergo cogito: cogito, ergo sum.*[1] Сьогодні кожне дозволяє собі висловити своє бажання і заповітні думки: що ж, і я хочу сказати, чого б я хотів сьогодні від самого себе і яка думка вперше в цьому році набігла мені на серце — думка, якій судилося стати підвалиною, запорукою і втіхою мого подальшого життя! Я хочу дедалі глибше засвоювати вміння сприймати необхідність в усіх речах, як їхню красу — так я стану одним з тих, хто робить речі прекрасними. *Amor fati*[2]: нехай відтак це буде моєю любов'ю! Я не хочу вести жодної війни проти потворности. Я не хочу звинувачувати, я не хочу звинувачувати навіть обвинувачів. Відводити погляд — нехай таким стане єдине моє запере-

[1] Sum, ergo cogito: cogito, ergo sum (*лат.*) — «Існую, отже мислю: мислю, отже існую»; парафраза філософської формули Рене Декарта (cogito, ergo sum — зазв. перекладається, «Я мислю, отже я існую).

[2] *Amor fati* (*лат.*) — «любов до долі» (тобто, любити все, що дарує доля).

чення! А коротко підсумовуючи, я відтепер хочу бути тільки стверджувачем [Ja-sagender]!

277

Приватне провидіння. Є така найвища точка життя, досягнувши якої — попри всю нашу свободу, і хоч як би ми заперечували будь-який вищий задум у прекрасному хаосі існування, — ми знов опиняємося у величезній небезпеці духовної несвободи і на нас чекає найжорсткіше випробування у нашому житті. Саме тоді пронизує нас неминуча думка про особисте провидіння, переконливість якої забезпечує найліпша адвокатка, наочність, ясно демонструючи, що рішуче все, що з нами трапляється, все обертається нам на добро. Видається, ніби життя щодня і щогодини тільки того бажає, щоб знову й знов доводити цю формулу: хоч би про що йшлося — про погоду чи негоду, про втрату близької людини, недугу, наклеп, затримку листа, вивих гомілки, покупку, суперечку, розгорнуту книжку, сон, обман, — все виявляється відразу ж або у найближчий час чимсь таким, чого «не могло не статися», сповненим глибокого змісту і користі саме для нас! Чи існує небезпечніша спокуса, ніж зневіритися у безтурботних незнайомцях, Епікурових богах, і повірити у заклопотане й прискіпливе Божество, особисто поінформоване про кожну волосину на нашій голові, і яке не гидує наданням найниціших послуг? Що ж, на мою думку, незважаючи ні на що (!), даймо спокій богам, включно з послужливими геніями, і задовольнімося припущенням, що наша власна практична і теоретична спритність у тлумаченні і впорядкуванні подій досягла нині свого апогею. Не перебільшуймо також ці вправності нашого розуму, якщо часом нас приємно вразить предивна гармонія, що виникає з гри на нашому інструменті — гармонія аж надто милозвучна, щоб ми наважилися приписати її собі. Насправді, тут і там хтось бавиться з нами — ми-

лий випадок: він принагідно водить нашою рукою, і жодне наймудріше Провидіння не спромоглося б вигадати музику, прекраснішу за ту, яка лунає з-під нашої безтямної руки.

278

Думка про смерть. Я відчуваю меланхолійне щастя, мешкаючи у цьому лабіринті вуличок, потреб, голосів: скільки втіхи, нетерпіння, жадання, скільки спраги до життя і сп'яніння життям виявляєш тут щомиті! А однак невдовзі запанує спокій для всіх цих галасливих, моторних, спраглих до життя! Одначе за кожним стоїть його тінь, його темний супутник! Це завжди, як останні миттєвості перед відплиттям емігрантського судна — люди мають сказати одне одному більше, ніж будь-коли, час збігає, мовчазна самотина океану нетерпляче тяжіє над усім тим лементом — така невситима і впевнена у своїй здобичі! І геть усі вважають, буцім усе, що сталося досі нічого або мало що важить, що, натомість, близьке майбутнє є всім — звідси цей поспіх, цей галас, це самоприголомшення і самообман! Кожне прагне чимшвидше опинитися у цьому майбутті, проте сама тільки смерть і могильна тиша є в ньому спільно і єдино достовірною! Як дивно, що ця єдина, спільна для всіх достовірність майже не має влади над людьми і що вони найбільш далекі від того, щоб почуватися спорідненими у смерті! Я відчуваю щастя від того, що люди геть не бажають думати про смерть! Я б залюбки зробив що-небудь для того, щоб зробити їхню думку про життя сторазово більш вартою обмислення.

279

Зоряна дружба. Ми були друзями і стали один одному чужими. Але так воно є, і ми не хочемо затуманювати цьо-

го чи приховувати від себе самих, ніби ми цього соромимося. Ми два кораблі, у кожного з яких своя мета і своя путь; ми, звісно, можемо зустрітися і відзначити нашу зустріч, як колись, давніше — тоді славні кораблі стояли в одній гавані і під одним сонцем так спокійно, що могло видатися, буцімто у них одна мета і вони її вже й досягли. Проте всемогутня сила нашого завдання розвела нас знову по різні боки, в різні моря і широти, і, можливо, ми ніколи не побачимося; а можливо, побачимося, але вже не впізнаємо один одного: різні моря і різне сонце змінили нас! Стати чужими один одному — цього вимагав закон, що панує над нами; саме тому ми маємо також більше поважати один одного! Саме тому думка про нашу колишню дружбу має стати ще більш священною! Ймовірно, є широчезна невидима крива і зоряна орбіта, настільки всеосяжна, що включає у вигляді крихітних фрагментів наші настільки різні шляхи і цілі — піднесімося до цієї думки! Проте життя наше коротке, і зір наш надто слабкий для того, щоб ми могли бути чимсь більшим, ніж друзями, у сенсі цієї вищої ймовірности.

То вірмо ж у нашу зоряну дружбу, нехай навіть нам судилося стати один одному земними ворогами.

280

Архітектура мислителів. Нам коли-небудь — і, мабуть, дуже скоро — треба буде усвідомити, чого здебільшого бракує нашим великим містам: а саме, тихих і усамітнених просторих місцин для роздумів, місць з високими довгими критими пасажами для негоди чи надміру сонячної погоди, куди не проникав би гуркіт екіпажів і вигуки розносщиків і де більш витончене почуття тактовности забороняло б навіть священникові гучну молитву; споруд і парків, які на загал виявляють піднесений характер роздумів і самотніх прогулянок. Відійшли в минуле часи, коли церква володіла монополією на роздуми, коли *vita contemplativa* мала насамперед

бути *vita religiosa*[1]; у всьому, що набудувала церква проглядається така риса. Не знаю, як би ми могли задовольнятися її спорудами, навіть якби позбавити їх церковного призначення — як Доми Божі і розкішні притулки надприродного спілкування, вони промовляють надто патетичною і упередженою мовою, щоб нам, безбожникам, вільно було обмірковувати в них свої думи. Блукаючи тими пасажами і садами, ми хочемо перекладати себе мовою каменю і рослин, ми хочемо прогулюватися у самих собі.

281

Вміти знаходити завершення. Майстри першого ступеня відзначаються тим, що вони — так у великому, як у малому — досконало вміють знаходити завершення, хоч би йшлося про кінець мелодії чи завершення думки, про фінальну п'яту дію трагедії чи завершення державної справи. Майстри другого ступеня, наприкінці своєї справи, завжди робляться неспокійними і мало коли вступають у море так гордо, спокійно і пропорційно, як, наприклад, гора у Портофіно — там, де Генуезька затока доспівує до кінця свою мелодію.

282

Хода. Певні розумові манери, якими навіть великі особистості виказують своє плебейське або напів плебейське походження — зрадницькою виявляється здебільшого хода — перебіг їхніх думок; вони не вміють ходити. Так, навіть Наполеон, на свою глибоку прикрість, не вмів ступати по-царськи й «легітимно», в тих випадках, коли це бувало справді доречно — скажімо, на великих коронаційних про-

---

[1] …*vita contemplativa* мала насамперед бути *vita religiosa* (лат.) — *споглядальне життя* мало бути насамперед *життям релігійним* (на латині «життя», *vita*, жіночого роду).

цесіях тощо: він і тут бував лише ватажком колони — гордим і водночас квапливим і, головне, свідомим цього.

Кумедне видовище являють собою ті письменники, що драпірують себе шурхітливими брижами довгих фраз і пишних зворотів — у такий спосіб вони намагаються заховати свої ноги.

283

Піонери. Я вітаю всі ознаки наближення більш мужньої, войовничої доби, яка перш за все знову віддасть належне відвазі! Бо їй призначено прокласти шлях більш високій добі й накопичувати сили, які згодом цій останній знадобляться — добі, що впровадить відвагу в пізнання і вестиме війни за думки та їхні наслідки. Для цього вже зараз потрібні численні безстрашні піонери, які, однак, не можуть виникнути з нічого — а надто, з піску і намулу сьогоднішньої цивілізації й культури великих міст; мовчазні й самотні лицарі, що вміють бути рішучими і стійкими та задовольнятися непримітними справами; люди з внутрішньою схильністю шукати у всіх речах те, що в них належить перебороти; люди, яким так само притаманні веселість, терпіння, простота і презирство до будь-якої великої марноти, як великодушність у перемозі і поблажливість до дрібної марноти в усіх переможених; люди з гострим і незалежним судженням щодо всіх переможців і про частку випадковости в будь-якій перемозі й славі; люди з власними святами, власними буднями, власними днями жалоби, звичні і впевнені командувачі й однаково готові, коли слід, коритися — в тому і в іншому однаково горді, однаково віддані своїй справі; люди більш схильні до ризику, продуктивніші, щасливіші! Бо, повірте мені (!), таємниця найвищої продуктивности й задоволення від життя — це жити у небезпеці! Будуйте свої міста на схилах Везувія! Скеровуйте свої кораблі у незвідані моря! Живіть у війнах з рівними вам і з самими собою! Будьте розбійниками і завойовниками, поки ви не можете бути володарями і власни-

ками, ви, що пізнаєте! Невдовзі настане час, коли ви зможете задовольнятися життям лякливих оленів, що ховаються по лісах! Зрештою пізнання протягне руку по те, що йому пасує: воно виявить бажання панувати і володіти, і ви разом з ним!

284

Віра в себе. Взагалі, не всі мають віру в себе; і з цих небагатьох одні отримують її як корисну сліпоту або часткове затьмарення розуму (що побачили б вони, якби спроможні були прозріти себе до самого дна!), інші, натомість, мають самі здобути собі цю віру: все, що роблять вони хорошого, кмітливого, значного, виступає перш за все аргументом проти скептика, що живе всередині них — саме її належить переконати чи умовити, для чого потрібно майже геніальність. Вони надзвичайно самоневдоволені.

285

Excelsior![1]. «Ти ніколи більше не молитимешся, ніколи більше не боготворитимеш, ніколи більше не заспокоїшся у безмежній довірі — ти забороняєш собі зупинитися перед остаточною мудрістю, остаточною добротою, остаточною силою і розпрягти свої думки, — ти не маєш вічної варти і друга для своїх семи самотностей — ти живеш без краєвиду на гору, вершина якої засніжена, а серце палає вогнем, — більше немає тобі ні месника, ні остаточного реформатора — немає більше сенсу в тому, що відбувається, ні любові в тому, що трапляється з тобою, — не має більше серце твоє притулку, де йому було що знаходити, а нині годі й шукати, ти опираєшся якомусь остаточному миру, ти хочеш вічного кругообігу війни і миру — людина зречення, чи хочеш ти всього зректися? Хто дасть тобі силу для цього? Ніхто ще не мав цієї сили!».

[1] Excelsior! (*Лат.*) — «Дедалі вище!».

Є озеро, що якогось разу відмовилося виливатися і спорудило собі греблю там, де воно перше виливалося: відтоді рівень води у цьому озері піднімається дедалі вище. Ймовірно, саме зречення сповнить нас сили, яка допоможе витримати саме ж такі зречення; ймовірно, людина почне підніматися дедалі вище, відколи перестане виливатися у Бога.

286

Засторога. Тут всі надії, що, однак, ви побачите і почуєте з них, якщо у своїй власній душі ви не пережили блиск, і жар, і ранкову зорю? Я можу тільки припустити — на більше я не здатен! Зрушувати каміння, обертати звірів на людей — цього ви хочете від мене? Ох, якщо ви досі каміння і звірі, спершу пошукайте свого Орфея!

287

Жадання сліпоти. «Мої думки, — сказав мандрівник своїй тіні, — мають показувати мені, де я стою: але їм не слід виказувати мені, куди я йду. Я люблю залишатися несвідомим щодо майбутнього і не бажаю загинути від нетерпіння і передчуття обіцяних подій».

288

Піднесений дух. Мені здається, що люди здебільшого взагалі не вірять в піднесення духу — хіба що, у миттєві, на чверть години щонайбільше, — за винятком тих лічених осіб, які з досвіду знають велику тривалість високого почуття. Але бути цілковито людиною одного високого почуття, втіленням одного-єдиного високого духу — це досі лишається тільки мрією і чарівною ймовірністю: історія не давала нам ще жодного достовірного прикладу. А однак вона могла одного дня народити таких людей, за умови збігу численних відпо-

відних умов, що їх на разі не може створити жодна щаслива випадковість. Можливо, той стан, який досі тільки зрідка прогулькує у наших душах у вигляді миттєвого унікального відчуття, для цих майбутніх душ стане звичайним станом душі: невпинний рух між високим і глибоким і почуття високого і глибокого, ніби постійне сходження сходами вгору і водночас — спочивання на хмарах.

289

Усім на борт! Замислившись про те, як діє на кожну людину загальне філософське обґрунтування її способу життя і мислення — а саме, зігріває, благословляє, кожному світячи індивідуально, звільняючи від залежности на хвалу і осуд, роблячи плодотворними, самодостатніми, багатими, щедрими на щастя і доброзичливість, безнастанно перетворюючи зло на добро, доводячи всі сили до цвітіння і дозрівання і не даючи зійти малому і великому бур'яну скорботи і досади, — усвідомивши це, вигукнуть люди: «От якби нам ще багато таких сонць!». Злі, й нещасні, й виняткові — всі вони нехай мають свою філософію, свої права, своє сонячне сяйво! І не треба їм жодного співчуття! Час нам відучитися від цього пароксизму зарозумілости, попри те, що винятково саме його найнаполегливіше навчалося досі людство; жодних сповідників, екзорцистів і спокутувачів! Натомість, потрібна нова справедливість! Нові розв'язання! Нові філософи! Моральна Земля теж кругла! На моральній Землі теж є антиподи! І антиподи мають своє право на існування! Належить іще відкрити новий світ, і не один! Тож на судна, філософи! Всім на борт!

290

Одне є необхідним. «Надавати стиль» своєму характеру — це велике і рідкісне мистецтво! У ньому вправляється той, хто, оглянувши всі свої природні переваги і слабко-

сті, включає їх у свої подальші художні плани, домагаючись того, щоб кожна риса постала артистично виразною і раціонально обґрунтованою, і щоб навіть слабкості видавалися чарівними. Отут треба додати дещо від другої вдачі, отам відтяти шматочок від першої натури — щоразу з винятковою старанністю і щоденними зусиллями. Отут випинає якась потворність, що не надається до усунення, а там вона видаватиметься чимсь піднесеним. Чимало неясного, що не бажає прибирати чіткої форми, накопичується для використання у майбутньому — воно малюватиме перспективу розвитку особистости, створюватиме відчуття глибини. Нарешті, коли творіння завершено, розкривається вся послідовна строгість смаку, з якою його вибудовано і виплекано, як у цілому, так у деталях; а хороший то смак чи поганий, не так важливо, як вважається — досить того, що це смак, і край!

Найбільш сильні, владні натури знаходитимуть найбільш витончену втіху в цій непохитности, в цій довершености, підпорядкованій їхнім власним законам; їхній пристрасний владний дух відчуває полегшення на вигляд будь-якої приборканої природи — переможеної, поставленої на службу їхній волі; навіть якщо їм випаде зводити палаци і садити парки, вони докладуть сил, щоб не дати волю природі.

Натомість, є слабкі натури, що не володіють собою, і які терпіти не можуть будь-які обмеження стилю: вони відчувають, що застосування до них тієї-таки зловісної строгої послідовности неодмінно вульгаризує їх своїм впливом: служачи їй вони стають рабами, їм ненависне служіння. Такі натури — а вони [духовно й інтелектуально] бувають особистостями першого ґатунку — завжди намагаються підлаштовуватися під вільну природу або тлумачити самих себе і своє оточення у її контексті — розкуті, свавільні, фантастичні, безладні, спонтанні; так поводячись, вони чинять правильно, оскільки тільки у такий спосіб можуть вдовольнити себе! Бо тільки одне є необхідним — щоб людина до-

магалася стану задоволення собою — хоч у такий спосіб, хоч за допомогою якоїсь поезії й мистецтва: тільки тоді людина взагалі набуває стерпного вигляду! Хто невдоволений собою, той завжди ладний мститися за це, а ми, відтак, стаємо його жертвами — вже навіть у тому, що приречені терпіти його потворний вигляд. Бо вигляд потворного робить нас злими і похмурими.

291

Генуя. Я доволі тривалий час вдивлявся у це місто, в його вілли і декоративні парки, у населені квартали на верхівках пагорбів і на схилах. В результаті я маю ствердити, що бачу обличчя минулих поколінь — ця місцина роїться живими портретними відтвореннями відважних і владних людей. Вони жили і хотіли жити далі — про це вони засвідчили мені своїми будинками, зведеними і декорованими на багато сторічь, а не на швидкоплинну добу: вони добре ставилися до життя, хоч як би кепсько могли ставитися одні до одних. Мені завжди ввижається будівельник, що пильно вдивляється в усі далекі й поближні споруди, а також у місто, море і гірські кряжі, цим поглядом виявляючи владу і завоювання: все навколо він прагне підпорядкувати своїм планом і, вже як частину цього плану, зробити своєю власністю. Вся тутешня місцевість позаростала цією розкішною, ненаситною жагою володіння і користання, і так само, як на чужині ці люди не визнавали жодних кордонів, і у своєму жаданні нового споруджували новий світ поруч зі старим, так у себе вдома кожен з них постійно повставав на іншого, вправляючись у підкресленні своєї переваги і прокладаючи між собою і сусідом межу особистої нескінченности. Кожен наново завойовував для себе свою батьківщину, здобуваючи її своїми архітектонічними вигадками і переробляючи її у дивовижний спосіб, як власний будинок. У містобудуванні Півночі панує закон і загальний потяг до законности й слухняности, що поєднується з внутрішнім само-врівно-

важенням і само-впорядкуванням, яке мало володіти душею цих будівничих. Тут на кожному розі зустрічаєш самодостатню людину, що знається на морі, пригодах і сході, людину, яка має нізащо закон і сусіда, якщо їй набридло мати з ними справу, і заздрісним поглядом міряє все усталене і старе: з дивовижною вигадливістю силкується він, бодай подумки, переробити все це наново, докласти до всього власну руку, власне почуття — бодай на одну тільки сонячну пополуденну мить, коли невситима меланхолійна душа нарешті відчує задоволення, а перед очима лежатиме тільки своє, власне і нічого чужого.

292

Проповідникам моралі. Я не маю наміру проповідувати мораль, але тим, хто це робить, я дав би пораду: якщо ви хочете остаточно зганьбити і знецінити найпрекрасніші поняття і стани душі, то далі просторікуйте про них у той самий спосіб, що й досі! Настроміть їх на ратище вашої моралі і торочте з ранку до вечора про щастя з чеснот, про душевний спокій, про справедливість і про неминучість відплати: вашими зусиллями всі ці славні речі нарешті заживуть собі популярности і передаватимуться з вуст у вуста; але відтак, зійде з них усе золото, ба, більше того, все золото в них перетвориться на свинець. Воістину, ви таки знаєтесь на мистецтві алхімії навиворіт — на знеціненні найціннішого! А спробуйте лишень якогось разу інший рецепт, щоб уникнути результату, протилежного до бажаного, як досі бувало: заперечуйте ці прекрасні речі, звільніть їх від плебейського схвалення і утримайте від поширення; зробіть їх знову властивістю відлюдькуватих і сором'язливих самотніх душ, і скажіть: мораль — це щось заборонене! Можливо, таким шляхом ви прихилите до цих речей той тип людей, від яких єдиних щось залежить: я маю на увазі героїчні натури. Але тоді має бути в цьому щось, що вселяє страх, а не огиду, як було досі! Чи ж не можна сьо-

годні сказати про мораль словами Майстера Екгарта: «Я молю Бога, щоб Він звільнив мене від Бога»?

293

Наша атмосфера. Нам це добре відомо: тому, хто лише мимохідь разочок скидає оком на науку — у тій манері, в якій це роблять жінки й, на жаль, також чимало митців, — видається запаморочливою і лякає характерна строгість у служінні їй, непохитність як у малому, так і у великому, швидкість у зважуванні, судженнях, висновках. Особливо лякає те, що у цій царині вимагають найважчого, що тут заведено робиться все можливе без жодної похвали і винагород, а чути випадає скоріше гучний осуд і догану, як між солдатами у війську, бо гарна робота вважається тут за правило, а прорахунок — за виняток; а правила тут, як усюди, не щедрі на похвали. З цією «суворістю науки» ситуація така само, як з формами ввічливости у вишуканому товаристві: вони лякають непосвячених. Натомість, хто звик до неї, не може жити інакше, ніж у цій світлій, прозорій, насиченій і сильно наелектризованій атмосфері, мужній атмосфері. В інших місцях йому бракує чистоти і повітря: він підозрює, що там його найкраще мистецтво не піде на користь іншим і на радість йому самому, що пів життя його піде намарно, у з'ясуванні непорозумінь, що вічно треба буде багато чого остерігатися, багато чого приховувати і тримати при собі — суцільне марнування сил! Тим часом як у цій суворій і ясній стихії його сила реалізується сповна — тут він здатний ширяти у повітрі! Навіщо ж йому знов опускатися у ту каламутну воду, де мусиш борсатися і переходити вбрід, бруднячи свої крила!

Ні! Нам дуже важко жити! Нічого не вдієш — ми народжені для повітря, для чистої атмосфери, ми, суперники світла, ми, подібно до світла, найохочіше помчали б по порошинках ефіру — не від сонця, а до сонця! Але ми не маємо сили на це, тож робімо те єдине, що ми можемо —

несімо світло до землі, будьмо «світлом землі»! Для цього ми маємо наші крила, і нашу швидкість, і нашу суворість — саме це робить нас мужніми і навіть страшними, як вогонь. Нехай бояться нас ті, хто нездатний зігрітися і освітитися нами!

294

Проти наклепників природи. Мені неприємні люди, у яких кожна природна схильність негайно перетворюється на хворобу, на якесь перекручення і навіть на щось ганебне. Саме вони спокусили нас на думку, ніби схильності й потяги людини за своєю природою є злом; Саме вони відповідальні за нашу велику несправедливість до своєї власної природи і до природи взагалі! На світі доволі людей, які здатні граційно й безтурботно віддаватися своїм потягам; однак вони не роблять цього через страх перед уявною «лихою сутністю» природи! Саме тому склалося так, що серед людей залишилося мало благородства, ознакою якого завжди буде відсутність страху перед собою — коли ми не чекаємо від себе нічого ганебного, коли летимо, стрімголов, куди нас вабить, нас, вільнонароджених птахів! Хоч би куди ми прилетіли, навколо нас завжди буде воля і сонячне світло.

295

Нетривалі звички. Я люблю нетривалі звички і вважаю їх неоціненним засобом пізнати багато речей і станів до солодощів чи гіркоти самісінької їх основи; моя вдача цілком пристосована для нетривалих звичок — навіть у потребах тілесного здоров'я і взагалі, наскільки я в змозі бачити, у всіх питаннях, від найбанальніших до найвищих. Я завжди вірю, що ось ця звичка тепер задовольнить мене на тривалий час (нетривала звичка має також властивість захоплюватися тією пристрасною вірою, якою є віра у вічне тривання того,

що я знайшов і упізнав на заздрість іншим), і ось вона живить мене вдень і вночі, розливаючись глибоким задоволенням всередині мене і навколо мене таким чином, що я вже не жадаю нічого іншому, не порівнюю і не зневажаю чи ненавиджу. Проте одного чудового дня надходить мить, коли гарна звичка йде він мене — не як така, що тепер викликає огиду, а заспокоєна і насичена мною так само, як я нею, і так, ніби нам належить подякувати одне одному і потиснути одне одному руки на прощання. А під дверима вже чекає нова звичка, і моя віра вже з нею — непохитна шалениця і розумниця — віра у те, що ця нова звичка є правильною, остаточною. Така ситуація у мене з харчуванням, думками, людьми, містами, віршами, музикою, навчаннями, розпорядком дня, стилем життя.

Я, натомість, терпіти не можу тривалі звички; я відчуваю, що до мене наближається якийсь тиран і що моя життєва атмосфера згущується там, де, з волі обставин, тривалі звички видаються необхідністю — наприклад, з огляду на посадове становище, у постійних взаєминах з тими самими людьми, на постійному місці проживання, або через той чи інший стан здоров'я. Насправді, я глибоко вдячний своїй недолі й хворобливости і всьому, що є в мені недосконалого, за те, що вони надають мені численні лазівки, крізь які я можу вислизнути з тривалих звичок.

Звісно, геть нестерпним, справді жахливим стало б для мене життя, геть позбавлене звичок, життя, що постійно вимагало б імпровізацій — воно б стало моїм сибірським засланням.

296

Стала репутація. Стала репутація раніше була вкрай корисним надбанням; ще й нині там, де суспільство керується ще стадним інстинктом, кожній окремій людині найдоцільніше створювати враження про свій характер і свої заняття, як про щось незмінне — навіть якщо, по суті, вони та-

кими не є. «На нього можна покластися, він завжди такий, яким ми його давно знаємо», — ось похвала, що найбільше важить для суспільства в усіх небезпечних ситуаціях. Суспільство відчуває задоволення, завжди маючи напохваті надійне, готове до застосування знаряддя в чеснотах одного, у честолюбстві іншого, в думках і пристрастях третього; воно високо шанує цю інструментальну природу, цю вірність собі, цю непорушність у поглядах, прагненнях і навіть вадах. Така оцінка розквітла одночасно з моральністю і процвітає нині всюди, виховуючи «характери» і дискредитуючи будь-які зміни, переучування, самоперетворення. То хоч би якою великою була вигода від такого способу мислення, для пізнання він завжди становить найшкідливіший тип загального судження, оскільки тут засуджується і дискредитується добра воля того, хто пізнає, і щоразу сміливо висловлюється проти своєї попередньої думки і взагалі недовірлива до всього, що намагається в нас укоренитися. Душевний лад мислителя, що вступає у суперечність зі «сталою репутацією», вважають ганебним, тим часом як закам'янілість поглядів вихваляють на всі лади; під гнітом такої дійсности ми досі змушені існувати! Як же тяжко живеться, коли відчуваєш, як над тобою тяжіють усталені судження багатьох тисячоліть! Можливо, впродовж тих багатьох тисячоліть пізнання мало не надто чисте сумління; скільки ж презирства до себе і таємного самоприниження мало бути в історії найвидатніших умів.

297

Здатність суперечити. Нині кожному відомо, що вміння терпіти суперечності є ознакою високої культури. Дехто знає навіть, що більш розвинена людина шукає суперечності й приміряє їх на себе, щоб отримати через них підказку, щодо якоїсь своєї, досі їй невідомої, риси. Але вміти суперечити, досягти чистоти сумління за ворожого ставлення до всього усталеного, традиційного, канонізова-

ного — це щось більше за обидві вищепойменовані здатності, і виступає чимсь дійсно великим, новим, дивовижним в нашій культурі, найрішучішим кроком звільненого духу; хто це знає?

298

Зітхання. Я упіймав цю раптову думку мимохідь і наспіх скористався найближчими випадковими словами, щоб зв'язати її і не дати їй відлетіти. Однак вона померла у цих різких словах і повисла, теліпаючись у них, а я, дивлячись на неї, заледве вже пригадую, чому я міг так радіти, упіймавши цю пташку.

299

Чого варто вчитися у митців. Які ми засоби маємо, щоб робити речі красивими, привабливими, жаданими, якщо вони такими не є? А я гадаю, самі собою вони такими не є ніколи! Тут нам є чого повчитися у медиків, коли вони, наприклад, розводять гіркі трунки або додають у свої мікстури вино і цукор; але ще більше можна повчитися цього у митців, які тільки те роблять, що вдаються до подібних вигадок і кунштюків. Віддалятися від речей на таку відстань, щоб не бачити їх надто детально, й натомість добачати, чого в них немає, щоб взагалі ще їх бачити; розглядати речі під кутом, або ніби у перерізі; розташовувати їх так, щоб вони частково затуляли одні одних, або поставали тільки у перспективі; дивитися на них крізь кольорове скло або у призахідному рожевому світлі; оповивати їх напівпрозорими лесуваннями й драпіруванням — всього цього нам варто вчитися у художників, а в дечому бути навіть мудрішими за них. Бо їхня витончена влада зазвичай припиняється там, де припиняється мистецтво і починається життя; ми, натомість, хочемо бути поетами нашого життя — і, перш за все, у дрібному і повсякденному!

300

Прелюдії науки. Чи вірите ви в те, що науки виникли б і досягли зрілости, якби їм не передували чаклуни, алхіміки, астрологи і відьми — ті-таки, що своїми проріканнями й інсценуваннями мали найперше викликати жагу, голод і смак до прихованих і заборонених сил? Так, звісно, в тих обіцянках містилося нескінченно більше, ніж могло будь-коли здійснитися у царині пізнання, якщо взагалі здійснилося!

Можливо, вся релігія теж видаватиметься деякій добі майбуття особливою вправою і прелюдією — подібно до тих прелюдій і підготувань до науки, що ми розглянули вище, — попри те, що релігії не практикуються у такому сенсі. Можливо, релігія виступила своєрідним засобом, що дозволяє людям разочок насолодитися всім самовдоволенням певного Бога і всією його силою самоспокути. Справді! Напрошується питання, чи взагалі навчилась би людина голоду і жаги до пізнання самої себе, здобуття з самої себе насичення і повноти, якби не передісторичні релігійні школи? Чи мав Прометей спершу уявляти собі, буцімто він викрав вогонь і сплачує за це, щоб потім відкрити, нарешті, що він створив вогонь тим, що жадав вогню, і що не тільки людина, але сам Бог був творінням його рук і глиною в його руках? Все це тільки образи скульптора? Така сама ілюзія, як викрадення, Кавказ, орел і вся трагічна епопея прометеїв пізнання?

301

Ілюзія споглядання. Вищі особи відрізняються від ницих тим, що не до порівняння більше бачать і чують — при тому, бачать і чують свідомо: саме це відрізняє людину від тварини і вищих тварин від нижчих. Світ завжди постає повнішим для того, хто виростає на повний зріст людства: дедалі більше гачків закидає його цікавість; дедалі більше

спокус його приваблюють, збільшуючи регістри задоволення і невдоволення — він, як більш розвинена людина, завжди глибше відчуває щастя і нещастя. Водночас, його незмінним супутником у цьому залишається певна ілюзія: йому здається, що він покликаний на роль глядача і слухача великої драматично-симфонічної вистави під назвою «Життя»; він називає свою природу споглядальною, випускаючи з поля зору той факт, що сам він є справжнім автором і незмінним поетом життя, і хоч як відрізняється від дійової особи цієї вистави, так званої практичної людини, ще більше він відрізняється від простих спостерігачів, глядачів поза сценою. Йому як поетові, звісно, притаманні, *vis contemplativa* і ретроспективний погляд на свої творіння, але водночас і перш за все, йому властива *vis creativa*,[1] якої бракує практичній людині, хоч би що свідчила з цього приводу наочність і загальна думка. Насправді, саме ми, що мислимо й відчуваємо, завжди творимо щось таке, чого не існувало раніше: цілий безперервно зростаючий світ оцінок, барв, значень, перспектив, градацій, тверджень і заперечень. Ця складена нами жива поема безперервно заучується, репетирується, втілюється у дійсність, навіть у повсякдення так званими практичними людьми (нашими, як зазначено, дійовими особами). Все, що має цінність у сьогоднішньому світі, має її не споконвічно, не за своєю природою — у природі немає жодних цінностей, — але завдяки тому, що всьому цьому надано цінність, подаровано її, а дародавцями виступаємо саме ми! Тільки ми створили світ, який щось важить для людини! Однак усвідомлення саме цієї обставини нам бракує, і коли воно й приходить до нас на якусь мить, то вже наступної миті ми знову про це забуваємо: ми не усвідомлюємо своєї справжньої сили і оцінюємо себе, як глядачів — тобто, на один щабель нижче; ми не такі горді й не такі щасливі, якими б могли бути.

---

[1] *vis contemplativa — споглядальне життя, vis creativa — творче життя.*

302

Небезпека для найщасливіших. Мати витончені почуття і вишуканий смак; звикнути до всього найдобірнішого і найкращого у духовній царині, як до правильного способу харчування; пишатися сильною, сміливою, зухвалою душею; іти крізь життя твердим кроком і з ясним поглядом, завжди готовими до найтяжчих випробувань, як до свята, і спраглими до відкриття незвіданих світів, морів, людей і богів; слухати найвеселішу музику, немов би то влаштували собі короткий перепочинок і забаву славні мужі, вояки й моряки, і у глибокому зворушенні нездатні втримати сліз багряної меланхолії щастя — хто б не хотів мати всього цього у своєму житті, у стані своєї душі! Таким було щастя Гомера! Стан душі того, хто вигадав грекам їхніх богів — ба, ні! Того, хто вигадав собі своїх богів! Однак не станемо приховувати від себе того, що, з цим Гомеровим щастям у душі, ми виявляємося чутливішими до болю за будь-яке інше створіння під сонцем! Саме за таку ціну ми купуємо перлину, найдорожчу з усіх, що досі викидали на берег хвилі буття! Володіти нею — означає робитися дедалі чутливішими до страждання і, нарешті, аж надміру чутливими: маленького невдоволення і відрази виявилося врешті-решт достатньо, щоб отруїти Гомерові життя. Він не міг розгадати дурною загадки, запропонованої йому молодими рибалками! Так, маленькі загадки небезпечні для найщасливіших!

303

Два щасливці. Воістину, цей чоловік, попри свою молодість, знається на імпровізації життя і вражає навіть найвибагливіших спостерігачів: здається, що він геть не допускає помилок, хоча безперервно веде вкрай ризиковану гру. На думку спадає згадка про тих імпровізаторів музичного виконання, яким слухачі мимоволі приписували божественну непогрішність руки, хоча ті часом таки помилялися, як

належить кожному смертному. Проте вони були досвідчені й винахідливі і щомиті готові були негайно включити вередливу ноту, що випадково вискочила з-під пальця у тканину музичної теми, і наповнити випадковість дивовижним сенсом і душею.

Ось геть інший тип: йому, по суті, не вдається нічого з того, що він хоче і планує. Те чи це, до чого лежало його серце, не раз уже приводило його до безодні і загрожувало йому неминучою загибеллю; і якщо він від неї вислизав, то вже ж, напевно, не з самим тільки «підбитим оком». Вам здається, він нещасний від цього? Він давно постановив собі не надавати особливого значення власним бажанням і планам. «Якщо мені не пощастить у чімсь однім, — переконує він себе, — то, либонь, пощастить в іншому; зрештою, я не знаю, чи не слід мені дякувати своїм невдачам більше, ніж будь-яким успіхам. Хіба я створений для того, щоб бути впертим і мати роги, подібно до бика? Те, що становить цінність і мету мого життя, лежить десь поза мною; моя гордість, так само як моя недоля, не залежить від мене. Я знаю більше про життя, оскільки часто бував близький до того, щоб його втратити; і саме тому я маю від життя більше, ніж ви всі разом!»

304

Діючи, ми полишаємо. Мені в цілому неприємні всі моральні системи, які вимагають: «Не роби цього! Зречися! Подолай себе!». Натомість я прихильник такої моралі, яка спонукає мене безнастанно щось робити, і знову це робити з ранку до вечора, і вночі про це снити, і не думати ні про що інше, як тільки про те, щоб робити це як слід — настільки добре, наскільки я сам у змозі зробити! Хто живе таким життям, від того поступово відпадає все до такого життя не належне — без ненависті й відрази розлучається він сьогодні з оцим, а завтра з отим, наче подих вітерця зриває з дерева пожовклі листочки; він навіть і не помічає цього

відкидання, настільки рішуче спрямований його погляд до мети — завжди вперед, а не вбік, чи назад, чи додолу. «Наша діяльність визначати, що нам слід полишити: діючи, ми полишаємо», — так мені це подобається, так проголошує мій *placitum*[1]. А свідомо прагнути до збіднення себе самого я не хочу. Я не люблю негативних чеснот, суть яких полягає у запереченні й самовідмові.

305

Самовладання. Ті моралісти, які перш за все і понад усе рекомендують людям опановувати себе, цим накликають на них своєрідну хворобу — а саме, постійну дратівливість, яка супроводжує людину у всіх природних бажаннях і схильностях, наче свого роду свербіж. Відтак, хоч би що його штовхало, вабило, чи спонукало — зсередини чи ззовні — цьому буркотуну щоразу здається, ніби тепер його самовладанню загрожує небезпека; він більше не довіряється жодним інстинктам, жодним подмухам вільного вітру, а постійно тримає оборонну позицію, озброєний проти самого себе, напружено і недовірливо роззираючись довкола, вічний вартовий своєї фортеці, до якої він сам себе всадовив. Так, тут він зможе досягти величі! Але який же він тепер нестерпний для інших, як тяжкий навіть самому собі, виснажений і позбавлений прекрасних випадковостей душі! І навіть — усіх подальших повчань! Бо слід уміти вчасно забутися, якщо ми хочемо навчитися чогось, чого не маємо в самих собі.

306

Стоїки й епікурейці. Епікуреєць обирає для себе такі становища, таких осіб і навіть такі події, що пасують до його вкрай чутливої інтелектуальної будови; від решти — себто,

[1] *placitum* (*лат.*) — рішення, воля.

майже від усього — він відмовляється, як він надміру важкої, нестравної їжі. Стоїк, навпаки, примудряється ковтати камінці і хробиків, уламки скла і скорпіонів, не відчуваючи жодної відрази; його шлунок має зрештою стати терпимим до всього, що зсипає у нього випадковість буття: він нагадує тим одну з арабських сект [Secte der Assaua], що подибуємо в Алжирі; і, подібно до цих невибагливих, він залюбки скликає публіку на демонстрацію своєї невибагливості, без якої вважає за краще перебутися епікуреєць — адже у того є свій «сад»! Для людей, з якими імпровізує доля, для тих, хто живе у добу насильства і перебуває у залежності від спонтанних і непередбачуваних людей, стоїцизм може виявитися вельми бажаним. Але той, хто до деякої міри передбачає, що доля дозволить йому прясти довгу нитку, вчинить розсудливо, влаштувавшись по-епікурейськи; всі люди розумової праці досі так робили! Адже для них стало б непоправною втратою позбутися витонченої чутливости й отримати взамін грубу стоїчну шкуру, наїжачену голками.

307

На користь критицизму. Тепер тобі видається хибним, щось так, що колись ти любив як істину або ймовірність: ти відштовхуєш це від себе і думаєш, буцім розум твій здобув тим перемогу. Та можливо, колись, доки ти був іще якимсь іншим — а ти завжди інший, — ця хибна ідея була тобі так само необхідна, як нині всі твої «істини», можливо, вона була своєрідною шкірою, яка вуалювала чи приховувала від тебе чимало такого, чого тобі не слід було іще бачити. Твоє нове життя, — а не твій розум — знищило цю ідею: ти більше не потребуєш її, і ось воно руйнується само собою, і хибність виповзає з неї на світ Божий, наче змія. Коли ми вдаємося до критицизму, в цьому немає нічого довільного і безособового — принаймні, дуже часто це є доказом того, що всередині нас живуть рушійні сили, що скидають шкіру. Ми заперечуємо і мусимо заперечувати, оскільки всередині нас щось хоче

жити і стверджуватися — щось таке, чого ми, можливо, ще не знаємо, ще не бачимо!

Це тільки на користь критицизму.

308

Історія будь-якого дня. Що для тебе становить історія будь-якого дня? Поглянь на свої звички, з яких вона складається: чи є вони плодами незліченних маленьких слабкодухостей і лінощів, чи може — твоїх сміливости і винахідливости? На хоч би наскільки відрізнялися обидва випадки, може статися, що люди співатимуть тобі однакову хвалу, і, можливо, ти справді приніс би їм в обох випадках однакову користь. Однак похвали, користі й шани може бути достатньо тому, хто хоче здобути тільки чисте сумління, й аж ніяк не тобі, «дослідникові глибин», сумлінному знавцеві сумління!

309

З сьомої самотности. Якогось дня мандрівник зачинив за собою двері, зупинився і почав плакати. А тоді сказав: «Весь цей потяг до істини, справжній, неудаваний, свідомий! Терпіти його не можу! Чому цей похмурий і пристрасний погонич напосівся саме на мене? Мені б хотілося відпочити, а він не дає мені спокою. Чи ж мало спокус закликають мене зупинитися! Усюди розкинулися сади Арміди, а отже, на мене чекають щораз нові розлуки й нова гіркота на серці! Я змушений і далі волочити свої втомлені, скалічені ноги; і, оскільки я змушений далі робити це, я, озираючись, часто кидаю похмурий погляд на те найпрекрасніше, що не змогло утримати мене — саме тому, що не змогло!»

310

Воля і хвиля. Як завзято накочує хвиля, ніби сподіваючись досягти чого-небудь! З якою страхітливою спритністю

проникає у найпотаємніші куточки скелястих ущелин! Здається, вона хоче когось випередити; здається, там заховано щось цінне, надзвичайно цінне!

І ось вона повертається, трохи повільніше, все ще геть біла від хвилювання; вона розчарована? Чи знайшла вона те, що шукала? Тільки вдає, чи справді розчарована?

Аж ось уже насувається друга хвиля, ще більш невситима й дика, ніж перша, і знову, здається, душа її сповнена таємниць і примх шукача скарбів. Так живуть хвилі, і так живемо ми, люди волі! Більшого я не скажу.

То що ж? Ви не довіряєте мені? Ви гніваєтесь на мене, ви, прекрасні чудовиська? Боїтеся, що я викажу вашу таємницю? Що ж! Гнівайтесь, коли так, здіймайте якомога вище свої зелені загрозливі торси, споруджуйте стіну між мною і сонцем — ось так, як зараз! Воістину, нічого вже не залишилося від світу, крім зелених сутінків і зелених блискавок. Робіть, що вам заманеться, зухвальці, ревіть з утіхи і злоби, чи знову пірнайте, струшуйте у глибини свої смарагди, розпатлуйте навсібіч свої довжелезні білі кучері піни і бризок — мене влаштовує все це, бо все це вам личить, і я такий вдячний вам за все: то чи стану я виказувати ваші таємниці! Бо, зауважте собі, я таки знаю вас і вашу таємницю, я знаю ваш рід! Ви і я, ми ж таки одного роду! Ви і я, ми маємо одну таємницю!

311

Заломлення світла. Не завжди ми буваємо мужніми, і у годину втоми, іноді, дозволяємо собі якісь нарікання. «Так тяжко завдавати людям біль! Але, на жаль, це необхідно! Яка нам користь жити приховано, якщо ми не хочемо утримувати при собі свою досаду? Чи не розумніше було б жити серед людської метушні й виправляти у відносинах з окремими людьми те, в чому випадає грішити у ставленні до всіх? Бути дурним з дурнем, марнославним з марнославним, мрійливим з мрійником? Хіба це не було б справедливим, коли навко-

ло панує в усьому таке зарозуміле відхилення? Варто мені почути про ворожі дії проти мене з боку інших, хіба не буває першим моїм почуттям задоволення? Так і треба! — ніби кажу я їм. — Адже я мало в чому схожий на вас, і на моєму боці так багато правди; то чому б вам не повтішатися моїм коштом, і якнайчастіше! Ось мої недоліки й помилки, ось мої мрії, мій несмак, моя плутаність, мої сльози, моє марнославство, мій совиний затишок, мої суперечності! Тут вам є з чого посміятися! То смійтеся, зловтішайтеся! Я не злюся на закон і природу речей, згідно з якими мої недоліки і невдачі викликають вашу радість!

Звісно, колись були «миліші» часи, коли кожен, щойно йому спадало щось більш-менш нове на думку, відчував себе настільки незамінним, що вибігав з цією ідеєю на вулицю і кричав першому стрічному: «Дивись! Царство Небесне наблизилось!»

Я не відчув би своєї відсутности, якби мене не було. Можна перебутися без усіх і кожного з нас!

Як уже зазначалося, ми не думаємо так, доки ми мужні; ми тоді геть не думаємо про це.

312

Мій собака. Я дав своєму болеві ім'я і називаю його «собакою» — він так само відданий, так само настирливий і безсоромний, так само цікавий і так само розумний, як будь-який інший собака; і я можу гримнути на нього і зірвати на ньому свій поганий гумор, як це роблять інші зі своїми собаками, слугами і дружинами.

313

Жодних зображень мучеництва. Я хочу вчинити, як Рафаель, і не зображати більше жодних мученицьких сцен. У світі достатньо піднесених явищ і немає потреби шукати піднесення там, де воно пов'язане з жорстокістю; до того ж

моє честолюбство не було б задоволене, якби мені заманулося вдавати з себе витонченого ката.

314

Нові домашні тварини. Я хочу мати коло себе свого лева і свого орла, щоб завжди мати знаки і знамення того, наскільки велика чи наскільки мала моя сила. Чи слід мені сьогодні дивитися на них згори вниз і боятися їх? А чи настане день, коли вони подивляться на мене знизу вгору, сповнені страху?

315

Про смертну годину. Бурі — моя загроза. Чи випаде мені власна буря, від якої я загину, як загинув Олівер Кромвель від своєї бурі? Чи я згасну, як свічка, яку не вітер задмухує, а яка сама втомлюється від себе і пересичується собою — вигоріла свічка? Чи, нарешті, я сам себе задмухну, щоб не вигоріти?

316

Люди з пророчим даром. Ви не можете собі навіть уявити, які страждальці люди з пророчим даром: ви думаєте тільки, що їх наділено якимсь приємним «даром», що ви й самі б охоче такий мали; я ж висловлюся шляхом порівняння. Як сильно, імовірно, страждають тварини від електрики, що накопичується у повітрі й хмарах! Ми бачимо, що деякі з них мають здатність провіщати погоду: наприклад мавпи (що можна спостерігати навіть в Европі, і не тільки у звіринцях, а саме, на Гібралтарі). Проте нам навіть на думку не спадає, що саме в них віщує — це їхні страждання! Коли сильний позитивний заряд електрики — під впливом хмари, що насувається, тривалий час іще залишаючись поза видимістю — різко перетворюється на негативний, чим свідчить про зміну

погоди, ці тварини поводяться так, ніби наближається ворог, і лаштуються до оборони або втечі; у більшості випадків вони ховаються — негода для них не просто погана погода, а ворог, наближення якого вони відчувають.

317

Озираючись. Ми мало коли усвідомлюємо справжній патос кожного періоду життя, доки у ньому таки перебуваємо: нам видається тоді, що це єдине можливий для нас тепер і розумно обґрунтований стан, а отже, етос, а не патос, — висловлюючись і розрізняючи, разом з греками.[1] Кілька музичних нот воскресили сьогодні у моїй пам'яті зиму, будинок і вкрай усамітнене життя, і водночас — душевний стан, у якому я тоді перебував; мені здавалося тоді, я здатний так жити вічно. Однак тепер я розумію, що то було тільки патосом і пристрастю, чимсь подібним до цієї скорботно мужньої і відрадної музики: таке не випадає переживати роками, а надто — вічно; інакше можна було б зробитися занадто «неземними» для цієї планети.

318

Мудрість у стражданні. У стражданні стільки мудрости, скільки у задоволенні: подібно до останнього, воно належить до першорядних сил самозбереження виду. Якби не така його роль, страждання давно б уже зникло; те, що страждання завдає болю, аж ніяк не є аргументом проти нього — така його сутність. У стражданні мені вчувається команда капітана корабля: «Прибрати вітрила!». Відважний моряк, «людина», має навчитись вправлятися з вітрилами у тисячу способів, інакше він довго не протримається, і океан швидко

[1] За класичними уявленнями, ἔθος (етос) визначається внутрішніми рисами особи, її вдачею, тим часом як πάθος (патос, застар. «пафос») обумовлюють емоції, ідеї, зовнішні обставини.

поглине його. Ми маємо навчатися жити також зі зменшенням енергії; щойно страждання подає нам сигнал небезпеки, час нам скоротити енергію, бо наближається якась велика загроза, велика буря, і ми вчинимо розумно, якщо «упіймаємо» якомога менше вітру у свої вітрила.

Щоправда, є люди, які, за виникнення великого страждання, чують акурат протилежну команду і зустрічають наближення бурі як ніколи гордо, войовниче і щасливо; і, так, саме страждання дарує їм миттєвості найвищого піднесення! Це героїчні особи, носії страждання людства: ті лічені, рідкісні люди, що заслуговують на таку апологію, що й страждання: і воістину! не слід їм у тому відмовляти! Вони втілюють першорядні сили самозбереження і самопросування виду — нехай навіть тільки зі свого неприйняття затишку і неприхованої огиди до цього різновиду щастя.

319

Як тлумачі досвіду. Всім засновникам релігій і подібним до них завжди бракувало однієї чесноти: вони ніколи не робили свій особистий досвід [Erlebnissen] предметом пізнання. «Що я насправді пережив? Що відбувалося тоді в мені і навколо мене? Чи був мій розум достатньо просвітлений? Чи опиралася моя воля всім обманам чуттів, чи завзято вона захищалася від усього фантастичного?» — ніхто з них не ставив собі такі питання, і донині ніхто з благочестивих вірян цього не робить: вони, скоріше, прагнуть того, що свідчитиме проти здорового глузду, і не бажають собі жодних ускладнень в угамуванні цієї спраги — у такий спосіб вони переживають «дива» і «відродження» і чують голоси янголів! Але ми, інші, спраглі здорового глузду, хочемо дивитися в очі нашому особистому досвіду настільки строго, наскільки прискіпливо стежимо за науковим дослідом, година по годині, день по дню! Ми хочемо бути самі своїми власними дослідами і піддослідними тваринами!

320

Вчергове зустрівшись. А: Чи я цілком тебе розумію? Ти шукаєш чогось? Де у теперішньому світі твій куточок і твоя зірка? Де можеш ти влаштуватися під сонцем так, щоб на тебе теж поширився надлишок благ і щоб виправдалося твоє існування? «Нехай кожен робить це сам для себе, — видається, ніби так ти кажеш мені, — а загальні балачки, турботу про інших і суспільство нехай викине з голови!».

Б: Я хочу більшого; я не шукаю. Я хочу створити собі власне сонце.

321

Нова пересторога. Припиняймо далі так багато думати про покарання, осуд і способи їх удосконалення! Ми мало коли буваємо здатні змінити окрему людину; а якби ми на таке спромоглися, то, можливо, разом з цим, непомітно для нас, відбулося б щось інше: зміна тієї людини змінила б нас самих! Подбаймо, радше, про те, щоб наш власний вплив на майбутнє врівноважував і переважив його вплив на нас! Не вступаймо у безпосередню боротьбу! А до такої належить будь-який осуд, покарання і прагнення виправити когось. Піднесімося, натомість, вище! Додаймо до нашого ідеалу яскравіших барв! Затьмармо нашим сяйвом іншого! Ні! Ми не хочемо заради нього робитися більш темними, як ті, що карають і лишаються невдоволеними! Відступімо, натомість, убік! Відвернімо наші погляди!

322

Порівняння. Ті мислителі, в яких усі зірки рухаються по кругових орбітах, не найглибокоглядніші; хто вдивляється в себе як у безмежний світовий простір і несе у собі Чумацькі Шляхи, тому відомо також, які безладні всі Чумацькі Шляхи; вони заводять у хаос і лабіринт буття.

323

Щастя в долі. Доля дає нам найвищу відзнаку, дозволяючи нам певний час битися на боці наших суперників. Таким чином доля призначає нам неминучу перемогу.

324

In media vita![1]**.** Ні! Життя не розчарувало мене! Навпаки, рік у рік воно здається мені більш істинним, більш бажаним, більш таємничим — з того, власне, дня, коли мене осяяла блискуча визвольна думка про те, що життю судилося стати не обов'язком, облудою чи невідворотністю долі, а дослідом мислителя! Експериментом з пізнання. Нехай для інших буде воно чимсь іншим — наприклад, спочинком чи шляхом до спочинку, або розвагою, або неробством, — а для мене, це світ небезпек і перемог, у якому навіть героїчні почуття мають де розгорнутися в танці й у розвитку. «Життя — це засіб пізнання» — з цією тезою в серці, можна не тільки мужньо, але навіть весело жити і весело сміятися! А хто взагалі зумів би добре сміятися і жити, якби не вмів спершу гарно воювати і перемагати?

325

Що належить до величі. Хто досягне величі, якщо не відчуває у собі достатньої сили і рішучості, щоб заподіювати великі страждання? Вміти страждати — то дрібна справа, у якій слабкі жінки і навіть раби часто досягають майстерности. Але не сконати від внутрішніх терзань і вагань, завдаючи велике страждання і чуючи лемент цього страждання — ось що справді належить до величі.

326

Цілителі душі і страждання. Усім проповідникам моралі, а також усім теологам притаманна одна спільна погана

[1] У середині життя.

звичка: вони намагаються переконати людей, що справи доволі кепські, отож потрібне жорстке, радикальне лікування. І оскільки люди, сторіччями, всі як один, аж надто ревно дослухалися до цих вчителів, людство врешті-решт таки засвоїло той забобон, буцімто з ним відбувається щось дуже кепське, так що тепер люди дуже схильні стогнати, вони більше нічого не знаходять у житті, роблять одне одному жалобні міни, ніби їм й справді несила жити. Насправді вони неподоланно впевнені у житті й закохані в ного, вони ладні вдаватися до неймовірних хитрощів і вивертів, щоб подолати будь-яку неприємність і вирвати жало у страждань і недолі. Мені здається, що на словах люди завжди перебільшують страждання і недолю так, наче це перебільшення є ознакою гарного тону, і, навпаки, навмисне замовчують кількість засобів знеболювання, таких як гарячкова квапливість думок, спокійна поза, хороші і прикрі спогади, наміри, сподівання і безліч видів гордості і співчуття, що мають майже анестезійну дію, тим часом як на вищих ступенях страждання вже сама собою настає непритомність. Ми дуже добре знаємося на підсолоджуванні наших гірких трунків, зокрема, душевної гіркоти; ми знаходимо цілющі засоби у нашій хоробрості і станах піднесення, так само як у благородних мареннях, покірності й резиґнації. Втрата залишається втратою впродовж заледве якоїсь години; тоді, у той чи інший спосіб, падає нам з неба подарунок — нова форма сили, чи бодай новий привід для виявлення сили! Чого тільки не нафантазували проповідники моралі про внутрішню «вбогість» лихих людей! Чого тільки не набрехали нам вони про нещастя людей, схильних до пристрастей! Атож, «брехня» тут вельми доречне слово, оскільки вони чудово знали, як щастя переповнювало через край людей цього штибу, однак відмовчувалися щодо цього факту, оскільки він спростовував їхні теорії, згідно з якими будь-яке щастя настає лише по знищенні пристрасті і по придушенні волі! Що ж стосується рецепта всіх цих лікарів душі і розхвалюваного ними жорстокого, радикального лікування, то варто б запитати їх: чи достатньо болісним і тяжким

є насправді наше життя, щоб вигідно було обміняти його на стоїчне заціпеніння? Ми почуваємось недостатньо кепсько для того, щоб змусити себе почуватися *по-стоїчному* кепсько!

327

Серйозне сприйняття. Інтелект переважної більшості людей — це незграбна, похмура і рипуча машина, запустити яку не так просто: люди називають це «серйозно поставитися до справи», коли мають намір попрацювати цією машиною і гарненько поміркувати. Ох, яким обтяжливим має бути для них цей процес! Славна істота, людина, втрачає добрий гумор щоразу, коли думає: вона робиться «серйозною»! І «Де веселощі і сміх лунає, там думка геть занепадає», — твердить давній забобон цієї серйозної істоти проти будь-якої «веселої науки».

Що ж! Доведімо, що то забобон!

328

Завдавати шкоди глупоті. Зрозуміло, що тривала і вперта проповідь віри у неприпустимість егоїзму завдала неабиякої шкоди егоїзму (на користь — не втомлюся повторювати це сотні разів, — на користь стадним інстинктам) тим, що позбавила його чистого сумління і звеліла нам шукати в ньому джерело будь-якого нещастя. «Твоє себелюбство є лихом твого життя», — проповідувалося тисячоліттями, і це, як ми вже зазначили, шкодило себелюбству і позбавляло його духу, веселости, винахідливости, краси; це обезглужджувало, спотворювало і отруювало себелюбство!

Філософія давнини, навпаки, вчила про інше головне джерело нещасть: починаючи з Сократа, мислителі не втомлювалися проповідувати: «Ваше духовне убозтво і глупота, ваше безтурботне існування за правилами, ваша підпорядкованість думці сусіда — ось причина того, чому ви так

нечасто буваєте щасливими; ми, мислителі — найщасливіші люди, саме як мислителі». Не будемо вирішувати тут, чи була ця проповідь проти глупоти ґрунтовнішою за проповідь проти себелюбства; та, поза сумнівном, вона позбавила глупоту чистого сумління: ті філософи завдали шкоди глупоті!

329

Дозвілля й безклопоття. У способі, в який американці домагаються золота, виявляється певна аборигенна, притаманна індіанській крові дикість; їхній гарячковий темп роботи — характерна вада Нового Світу — починає заражати дикістю стару Европу, поширюючи по ній дивовижну бездуховність. Нині вже соромляться спокою; навіть триваліші роздуми викликають мало не докори сумління. Люди розмірковують з годинником в руці, а обідають, натомість, з очима, втупленими у біржовий вісник; ми живемо так, наче постійно «боїмося випустити свій шанс». «Ліпше робити будь-що, ніж нічого не робити», — цей принцип стає зашморгом, накинутим на будь-яку культурність і будь-який більш розвинений смак. А оскільки у цьому діловому поспіху явно зникають усі форми, то зникає також відчуття форми як таке, здатність чути і бачити мелодію рухів. Доказом тому служить брутальна виразність, якої нині вимагають в усіх ситуаціях, де особа хоче бути щирою з людьми — у спілкуванні з друзями, жінками, родичами, дітьми, вчителями, учнями, начальниками і правителями — немає більше ні часу, ні сили на церемонії, на вкрадливу люб'язність, на усілякий *esprit*[1] у розмовах і взагалі на будь-яке безклопоття [otium]. Бо життя у полюванні за прибутком змушує людину до постійного спрацьовування свого розуму на удавання, підступи, хитрощі або випередження інших: сьогодні неабиякою чеснотою вважається вміння зробити

[1] Див. прим. до 82.

що-небудь у стисліші терміни, ніж суперники. Таким чином, на щирість дозволеними залишаються тільки лічені години, а людина до цього часу встигає вже втомитися і хоче не просто «розслабитися», але також простягнутися у найвульгарніший спосіб. Стиль, у якому люди пишуть сьогодні листи, теж цілком відповідає стилю і духу цих перетворень і, либонь, залишиться «знаменням часу». Якщо хтось іще знаходять задоволення у суспільному житті і мистецтвах, то воно нагадує задоволення, яке вигадують собі спрацьовані раби. Ох, ці невибагливі «радощі» наших освічених і неосвічених! Ох, це зростання підозрілости до будь-яких радощів! Робота дедалі більше перетягує на свій бік усе чисте сумління: схильність до радості вже називають «потребою у відпочинку», і вона починає соромитися самої себе. «Ми в боргу перед нашим здоров'ям», — говорять люди, якщо їх застукали десь на пікніку. Так, незабаром може дійти до того, що схильності до *vita contemplativa*[1] (тобто до прогулянок з думками і друзями) віддаватимуться не інакше, як зневажаючи себе і з нечистим сумлінням.

Що ж! Раніше все було навпаки: саме праця мала нечисте сумління. Людина шляхетного походження приховувала свою робочу діяльність, коли на таку штовхала її потреба. Раб виконував свою роботу, страждаючи від почуття, що робить щось ганебне — саме «робити» було чимось ганебним. «Тільки *otium* і *bellum*[2] становлять шляхетність і шану», — стверджував голос античного забобону!

330

Схвалення. Мислитель не потребує схвалення і оплесків, якщо тільки він упевнений у власних оплесках собі: без

---

[1] Див. прим. до 280.

[2] Твердження автора видається справедливим з огляду, що безділля (otium) і війна (bellum) зазвичай наповнювали життя аристократії (лицарства) давнини.

останніх, однак, він перебутися не може. Чи є люди, які не потребують навіть цього і взагалі жодного виду схвалення? Сумніваюся, бо навіть про наймудріших говорить Тацит, якого не випадає назвати наклепником на мудреців: *quando etiam sapientibus gloriae cupido novissima exuitur* — це означає у нього: ніколи.[1]

331

Краще глухим, ніж оглушеним. Перше людина потребувала оклику, але сьогодні цього недостатньо, бо ринок розрісся і вже потрібен репет. Наслідок цього такий, що навіть хороші горлянки перекрикують одна одну, і кращі товари пропонуються до продажу хрипкими голосами; нині немає більше генія без базарного репету і хрипкости.

Для мислителя, звісно, настали погані часи: він змушений вчитися знаходити свою тишу між двох гаморів і вдавати глухого, аж доки справді оглухне. А доки він цього не навчився, йому, ясна річ, загрожує небезпека загибелі від нетерпіння і головного болю.

332

Лиха година. Напевне кожному філософові випадала своя зла година, коли він думав: «Чого я вартий, коли люди не довіряють моїм слабким аргументам!»

А тоді пролітала над ним якась зловтішна пташка і цвірінькала: «Чого ти вартий? Чого ти вартий?».

---

[1] Друга частина цілої фрази з Тацита (в якій ідеться про Гельвеція; «Історія», кн. IV, 6): *Erant quibus adpetentior famae videretur, quando etiam sapientibus cupido gloriae novissima exuitur* — Дехто вважав надмірним його прагнення до слави — Відомо, що навіть наймудрішим людям від честолюбства вдається позбутися пізніше, ніж від інших пристрастей.

333

Що значить пізнавати? *Non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere*![1] — піднесено закликає Спіноза з належною йому простотою. А проте, чим, по суті, є оце *intelligere*, коли не тією формою, в якій ми одночасно реалізуємо перераховані три почуття? Результат трьох різних суперечних між собою спонукань до сміху, жалощів, неприязні? Перше ніж стане можливим зрозуміння, кожен зі згаданих мотивів має утвердитися у своєму однобічному погляді на предмет або подію, після чого розгортається боротьба цих однобічностей, а згодом — їх врівноваження, заспокоєння, визнання рівних прав усіх трьох підходів, якась подобизна справедливости і певна узгодженість; тоді, завдяки справедливості й угоді, всі три спонукання можуть утверджуватися в існуванні і підтримувати один одного в своїх правах. Ми, що усвідомлюємо самі тільки останні сцени примирення і підсумковий результат цього тривалого процесу, вважаємо, буцімто *intelligere* є чимсь суто примирливим, справедливістю і добром, чимсь принципово протилежним до тих спонукань, тим часом, як насправді йдеться лише про певне співвідношення між цими спонуканнями. Від найдавніших часів свідоме мислення розглядали як єдину форму мислення; тільки нині відкривається нам істина, яка полягає в тому, що більша частина наших духовних процесів відбувається в нас несвідомо, невідчутно; я думаю, однак, що ті спонукання, вступаючи у боротьбу одне з одним, цілком відчутні одне для одного і здатні взаємно заподіювати біль; тож, імовірно, саме цим буває обумовлене раптове сильне виснаження, якого зазнають усі мислителі (це виснаження на полі бою). Можливо навіть, у нашому буремному внутрішньому світі здійснюється якесь приховане геройство, але напевно там

[1] У Спінози повністю ця фраза у «Політичному трактаті» (I,4): Humanas actiones non ridere, non lugere, neque detestari sed intelligere (*лат.*) — Людські вчинки не висміюйте, не жалійте, не зневажайте, а розумійте.

немає Божественного, вічно-у-собі-спочилого [Ewig-in-sich-Ruhendes], як вважав Спіноза. Свідоме мислення, особливо мислення філософа, є найслабшим, тож, відповідно, помірним і спокійним способом мислення, і тому саме філософ найлегше впадає в оману щодо природи пізнання.

334

Треба вчитися любити. Так складається у нас також з музикою: спершу треба взагалі навчитися чути мелодію і образ, стежити за їхнім розвитком, розрізняти теми, виокремлювати і обмежувати, як самодостатню форму життя; потім треба виявити прагнення і добру волю, щоб прийняти музику з усіма її незвичними рисами, виробити терпіння до її форм і виявів, чуйність до всього дивовижного в ній, і нарешті, настає мить, коли ми до неї звикаємо, коли ми чекаємо на неї, коли передчуваємо, що нам її бракуватиме, якщо її не стане; і так вона дедалі більше зачаровує нас і не зупиняється, аж доки ми не станемо її смиренними і захопленими шанувальниками, які прагнуть її, тільки її, і нічого ліпшого від неї не бажають від цього світу.

Так, зрештою, складається у нас не тільки з музикою: саме так ми навчилися любити все, що ми нині любимо. В остаточному результаті, ми завжди отримуємо винагороду за свою добру волю, своє терпіння, справедливість, чуйність до незвичного, коли це незвичне спроквола відкидає свою пелену і постає новою невимовною красою: така його дяка за нашу гостинність. Навіть той, хто любить самого себе, напевне навчився любові у такий спосіб — іншого способу немає. Любові теж треба вчитися.

335

Слава фізиці! То скільки людей вміють спостерігати? А скільки серед тих небагатьох, що вміють, спостерігають самих себе? «Кожен з нас, з усіх, найбільш чужий самому

собі», — це знають, на свою прикрість, усі дослідники глибин духу, а вислів «пізнай самого себе!», у вустах Бога і звернений до людини, видається майже збиткуванням. Однак ніщо так виразно не свідчить про безнадійне становище із самоспостереженням, як манера, з якою ледь не кожне просторікує про сутність будь-якого морального вчинку, як ця швидка, завзята, переконана, багатослівна манера з властивими їй поглядами, усмішками, послужливістю! Тобі ніби хочуть сказати: «Серденько, та я ж саме найліпше на цьому знаюся! Ти звертаєшся зі своїм питанням до того, хто дасть тобі найбільш обґрунтовану відповідь: так уже сталося, що я ні в чому іншому так не тямлю, як у цих справах. Отож, якщо людина розважує «отак правильно», а тоді, на цій підставі: «Так слід вчинити!», — а потім вчинить те, що визначила за правильне і необхідне, то сутність цієї дії буде моральною!».

Але, друже мій, ти говориш тут про три дії, замість однієї: наприклад, твоє судження, «отак правильно» вже є дією — адже судити можна у моральний і неморальний спосіб? Чому саме це, а не інше слід вважати правильним?

«Тому що про це говорить мені моє сумління, а сумління ніколи не буває неморальним, воно і саме воно визначає, що вважати моральним!»

А чому ти так дослухаєшся до того, що говорить твоє сумління? І на яких підставах ти приймаєш таке судження як істинне і неспростовне? Ця віра — хіба немає для неї іншого сумління? Чи відомо тобі щось про інтелектуальну совість? Совість, що ховається за твоїм «сумлінням»? Твоє судження «отак правильно» має передісторію у твоїх потягах, прихильностях, антипатіях, досвіді й недосвідчености. «Як виникло це судження?», — повинен ти запитати себе; що тягне за собою інше запитання: «Що, власне, змушує мене прислухатися до нього?»! Ти можеш коритися наказам сумління, як дисциплінований солдат, що слухає накази командувача. Або як жінка, що кохає того, хто наказує. Або як підлесник і боягуз, що боїться вельможного. Або як дурень, який під-

коряється, бо йому нема чого заперечити. Коротко кажучи, ти можеш слухатися свого сумління у сотню способів. Але причина того, що ти сприймаєш те чи інше судження, як голос совісті, — а тому вважаєш його за правильне, — може полягати у тому, що ти ніколи не замислювався про свою власну природу і сліпо приймав те, що з дитячих років тобі втовкмачували як правильне; або в тому, що твій щоденний хліб, твоє становище досі залежали від того, що ти називаєш своїм обов'язком; ти вважаєш це «правильним», бо воно уявляється твоєю «умовою існування» (а переконання, що ти маєш право на існування, здається тобі незаперечним!). Твердість твого морального судження, як на те, може бути також доказом твоєї обмежености, безособовости; твоя «моральна сила» може обумовлюватися твоєю впертістю, або твоєю нездатністю побачити нові ідеали! Коротко кажучи, якби ти глибше мислив, пильніше спостерігав і більше вчився, то за жодних обставин не називав більше «обов'язком» і «сумлінням» отой твій «обов'язок» і оте твоє «сумління» — усвідомлення того, як виникають оті моральні судження, відвернуло б тебе від жонглювання цими патетичними словами, подібно до того, як у тебе вже відпало бажання оперувати іншими патетичними висловами, такими як «гріх», «спасіння душі», «спокута».

І не згадуй мені, друже, знов про категоричний імператив! Цей вираз лоскоче мені у вухах, і я мимоволі починаю сміятися, попри твою присутність і твою серйозність; я пригадую з цієї нагоди старого Канта, який, у покарання за те, що він хитрістю домігся «речі в собі» — теж надзвичайно кумедна штука! — знову приблудився до «Бога», «душі», «свободи» і «безсмертя», подібно до лисиці, яка забрела назад у свою клітку після того, як була вже зламала її своєю силою і кмітливістю!

Як? Ти милуєшся категоричним імперативом у собі самому? Цією «твердістю» твого так званого морального судження? Цією «безумовністю» почуття «всі мають міркувати так, як я»? Подивись, натомість, на своє самолюбство! На

сліпоту, нікчемність і невимогливість свого себелюбства! Себелюбство саме в цьому полягає: сприймати власну думку як загальний закон; а надто сліпе, нікчемне і невибагливе себелюбство виказує, що ти досі не відкрив самого себе, не створив ще собі власного, особистого ідеалу, який ніколи не міг би бути чиїмсь іще, чужим ідеалом, не згадуючи вже про «всіх і кожного»!

Хто досі міркує у спосіб «так мав би кожен вчинити, за таких обставин», той не просунувся у самопізнанні більше, ніж на кілька кроків, бо інакше усвідомлював би, що немає і не може бути однакових вчинків, що кожен довершений вчинок насправді здійснений у єдиний і неповторний спосіб, і так буде з кожним майбутнім вчинком, а всі настанови щодо дії (включаючи навіть езотеричні і витончені приписи всієї дотеперішньої моралі) стосуватимуться суто грубого зовнішнього аспекту, завдяки якому можна іноді досягти ілюзії ідентичности вчинків — але тільки ілюзії, адже будь-який вчинок, якщо ретельно розглянути його у ретроспективі, залишається справою непроникною; наші уявлення про «добро», «шляхетність», «велич» ніколи не можуть бути доведені нашими вчинками, бо кожен вчинок є непізнаваним, і, хоча наші переконання, оцінки і система цінностей [Gütertafeln] безперечно належать до найпотужніших важелів у складному механізмі наших вчинків, закони їхньої механіки у кожному окремому випадку простежити неможливо. Тому варто нам обмежитися очищенням своїх думок та оцінок і творенням нових, своїх власних скрижалей добра [Gütertafeln] — а над «моральністю своїх вчинків» більше не сушитимемо собі голову! Так, друзі мої! Настав час заявити про свою відразу до взаємного морального переминання на зубах! Моральне судочинство має бути образою нашому смаку! Залишмо ці балачки і цей несмак тим, кому нема чого більше робити, як волочити уламки минулого крізь час, хто цурається сучасности — а отже, власне багатьом, дуже багатьом! Ми, натомість, хочемо стати тим, чим ми є — новими, неповторними, незрівнянними, що визначають собі власні

закони і самі себе творять! А для цього ми маємо стати кращими пізнавачами і відкривачами всіх законів і необхідностей світу; ми маємо бути фізиками, щоб реалізувати себе як творців у згаданому сенсі, тим часом як досі людські оцінки й ідеали ґрунтувалися на незнанні фізики або на запереченні її. Отож, слава фізиці! А найбільша слава тій, що привертає нас до фізики — нашій чесности!

336

Скупість природи. Чому природа виявилася щодо людини такою скнарою, що не дала людським істотам світитися — кому більше, кому менше, залежно від внутрішнього наповнення світлом? Чому славетні люди не виглядають так прекрасно на своєму сході й заході, як сонце? Наскільки менш двозначним було б тоді життя серед людей!

337

Майбутня «людяність». Коли я дивлюся на цю добу очима віддаленого майбуття, я не помічаю в сучасній людині нічого більш видатного за його своєрідну чесноту й недугу, що її називають «історичним почуттям». Це зачин чогось цілковито нового і невідомого в історії: якби дати цьому паростку кілька століть і більше, то з нього зрештою в кінці кінців могла б вирости дивна рослина з такими чудовими пахощами, заради яких на нашій старій Землі було б набагато приємніше жити. Ми, сучасні люди, починаємо створювати ланцюг майбутнього вельми могутнього почуття. Ми самі заледве усвідомлюємо сенс того, що робимо. Нам може здаватися, що йдеться не так про нове почуття, як про ампутацію всіх старих почуттів: історичне почуття є на разі ще блідим і холодним, багатьох воно пронизує морозом, від нього робляться нещасними і мерзнуть. Хтось вбачає у ньому ознаку підступного старіння, а наша планета видається їм сумним калікою, який, щоб забути своє справж-

нє становище, записує історію своєї юности. На ділі, таким є один бік цього нового почуття: хто здатний відчувати всю історію людства як особисту історію, той сприймає у жахливому узагальненні всю тугу хворого, занепокоєного своїм здоров'ям, старого, який пригадує мрії юности, закоханого, розлученого з коханою, мученика, який спостерігає загибель свого ідеалу, героя наприкінці битви, яка нічого не розв'язала та завдала йому ран і забрала друга. З іншого боку, щоб витримати неосяжний тягар всієї цієї туги, щоб гідно нести її, залишаючись героєм, який з настанням наступного дня вітає ранкову зорю і своє щастя, як людина, що осягнула видноколо тисячоліть до і після себе, як спадкоємець всієї величі духу збіглих часів, і наступник, що взяв на себе зобов'язання як найбільш авторитетний з усієї старої шляхти і водночас як первісток нової аристократії, що й не снилася всім давнім епохам, щоб це прийняти у власну душу — найдавніше й новітнє; втрати, надії, здобутки й перемоги людства, — щоб усе це, нарешті, нести в одній душі, вміщаючи в одному почутті, це мало б спричинити таке щастя, якого досі не знала ще людина, — божественне щастя сили й любові, сліз і сміху, щастя, що, ніби вечірнє сонце наділяє все довкола своїм невичерпним багатством і зсипає в море своє золото, і, як це ж таки сонце, почувається багатшим за всіх, коли навіть нужденний рибалка веслує золотими веслами! Нехай це божественне почуття зветься тоді людяністю!

338

Воля до страждання і співчутливі. Перш за все, чи вигідно вам самим бути співчутливими людьми? І чи вигідне ваше співчуття стражденним? Однак залишимо на разі без відповіді перше запитання.

Те, від чого ми найглибше і найпотаємніше страждаємо, є недоступним і заледве зрозумілим іншим людям; у цьому сенсі ми залишаємося таємницею для найбільш близької

нам особи, хоч би вона їла з нами з однієї тарілки. Всюди, де помічають наше страждання, його тлумачать у найпримітивніший спосіб — співчуттю притаманна та особливість, що [в очах співчутливого] воно позбавляє чуже страждання особистого характеру; наші «благодійники» навіть більшою мірою, ніж наші вороги, применшують нашу гідність і волю. У більшості благодіянь, що надаються нещасливим, простежується вражаюча інтелектуальна легковажність, з якою співчутливі вдають з себе долю; адже їм нічогісінько не відомо про внутрішні наслідки і складнощі, які називаються моїм або твоїм нещастям! Загальна економія моєї душі і врівноваження її балансування шляхом «нещастя», повстання нових джерел і потреб, затягування старих ран, зречення цілих періодів минулого — все те, що може бути пов'язане з нещастям, анітрохи не турбує славного співчутливця: він хоче допомогти, і йому не спадає на думку, що існує особиста необхідність нещастя, що жахи, скрута, злидні, нічниці, пригоди, ризики і помилки так само необхідні нам з тобою, як їхні протилежності, і що навіть, містично висловлюючись, стежка, що веде до особистого раю, іноді проходить через хтивості особистого пекла. Ні, про таке він не знає нічого: «релігія співчуття» (або «серце») наказує йому допомагати, і він вважає, що найліпша допомога — це домогтися результату якнайшвидше! Якщо ви, прихильники цієї релігії, дійсно маєте до самих себе ті ж таки почуття, які маєте до ближніх, якщо ви не хочете витерпіти й години власних страждань і завжди заздалегідь уникаєте будь-яких прикрощів, якщо ви сприймаєте страждання і невдоволення як щось абсолютно лихе, ненависне, гідне знищення, як ганебну пляму на існуванні, в такому разі у вашому серці, крім релігії співчуття, є також інша релігія, і вона, оця остання, ймовірно, є матір'ю першої — це релігія комфорту. Ох, як мало ви знаєте про щастя людини, ви, поступливі і добродушні! Бо щастя і нещастя — брати-близнюки, які ростуть разом або — як у вас — разом залишаються недоростками! А тепер, повернімося до першого запитання.

То як взагалі можливо людині триматися свого власного шляху! Нас безнастанно відволікає вбік чийсь зойк; не часто наше око бачить щось таке, що не вимагало б негайно покинути власну справу і кинутися на допомогу. Я знаю, є сотні гідних і похвальних способів збити мене з мого шляху, воістину надзвичайно «моральних» способів! Погляди сьогоднішніх проповідників моралі співчуття доходять навіть до того, що саме це, і тільки це, вважається моральним: зійти зі свого шляху і поспішити на допомогу ближньому. Я знаю також настільки істинним є інше: варто мені віддатися спогляданню справжньої скрути — і я заблукав! І якби стражденний друг сказав мені: «Дивись, я скоро помру; пообіцяй померти разом зі мною!» — я пообіцяв би йому, і так само образ гірського народу, що бореться за свою свободу, спонукав би мене запропонувати йому руку допомоги і своє життя: так з добрих мотивів ми обираємо погані приклади. Атож, у всьому, що будить співчуття і волає по допомогу, ховається таємна спокуса: адже саме наш «власний шлях» є занадто суворою і відповідальною справою, а головне — дуже далекою від любові і вдячності інших, тому ми залюбки сходимо з нього, прикриваючись чужим сумлінням у славному храмі «релігії співчуття». Варто тепер вибухнути якій-небудь війні, як одразу вибухає зачаєна радість у серцях найблагородніших представників народу — вони з готовністю кидаються назустріч новій смертельній небезпеці, бо в самопожертві за батьківщину сподіваються отримати нарешті дозвіл, якого несвідомо бажали — дозвіл відхилитися від своєї мети: війна для них є обхідний шлях до самогубства, який забезпечить, однак, чисте сумління. І замовчуючи тут деякі речі, я не стану замовчувати свою мораль, яка говорить мені: «Живи потай, щоб прожити по-своєму! Живи, не відаючи того, що здається твоїй добі найважливішим! Відділи себе від сьогодення шкірами щонайменше трьох століть! І галас сьогодення, гуркіт воєн і революцій долинатимуть до тебе дзюрчанням! Ти захочеш також допомагати — але тільки тим, чий клопіт ти цілковито розумієш, бо у них одна з тобою скорбота і одна надія — своїм друзям, і лише у такий спосіб, у який ти допома-

гаєш самому собі: я хочу надати їм більше мужности, більше стійкости, більше простоти, більше веселощів! Я хочу навчити їх того, що нині так мато розуміють, а проповідники співчуття — менше за всіх: а саме, співрадости!».

339

Vita femina[1]**.** Щоб побачити граничну красу творіння, недостатньо всього знання і всієї доброї волі; потрібен рідкісний щасливий збіг обставин, щоб одного разу відступив хмарний покрив з вершин і їх залило сонячне сяйво. Ми не тільки маємо стояти на правильному місці, щоб побачити це — наша душа має стягти покрив зі своїх вершин і має потребувати зовнішнього вияву і уподібнення, так, ніби отримала б від цього стійкість і самовладання. Оскільки, однак, такий збіг обставин надзвичайно рідкісний, я схильний думати, що найвищі вершини всього дивного — творінь, діянь, особистостей, природи — досі залишаються для більшости людей — навіть для кращих з них — чимсь таємничим і прихованим, а то, що відкривається нам, відкривається лише раз! Греки правильно молилися: «Нехай подвоїться і потроїться все прекрасне!». Ох, вони мали всі підстави звертатися по це до богів, бо небожественна дійсність або геть не дає нам прекрасного, або дає тільки раз! Я хочу сказати, що світ сповнений прекрасного, але, попри те, бідний, дуже бідний на прекрасні миті і виявлення цього прекрасного. Втім, можливо, саме у цьому чарівність життя: воно ховається під златотканою пеленою прекрасних імовірностей, обіцяючи і опираючись, сором'язливо, глузливо, співчутливо, спокусливо. Так, життя — це жінка!

340

Вмирущий Сократ. Я захоплююся хоробрістю і мудрістю Сократа в усьому, що він робив, щуролов, що змушував тремтіти і заливатися сльозами зарозумілих юнаків, був не

[1] «Життя-жінка»

тільки наймудрішим базікою всіх часів — він був так само великий у мовчанні. Я хотів би, щоб і в останню мить свого життя він залишився мовчазним — можливо, він належав би тоді до ще вищого рівня високих духом. Чи обумовило це дія смерти, чи отрути, чи благочестя чи злості, але щось таке розв'язало йому язик у ту останню мить, і він промовив: «О Крітоне, я винен Асклепію півня!». Це кумедне і страшне «останнє слово» означає для тих, хто має вуха: «О Крітоне, життя — це хвороба!». Чи можливо це! Щоб такий, як він, що прожив вояком, весело, і на очах у всіх, був песимістом! Він тільки робив життю гарну міну і до останньої миті приховував своє остаточне судження, своє таємне почуття! Сократ, Сократ страждав від життя! І він помстився йому за це — тим таємничим, жахливим, благочестивим і блюзнірським словом! Чи мав Сократ мститися за себе? Чи забракувало якогось грана великодушности у морі його чеснот?

Ох, друзі! Ми маємо перевершити навіть греків!

341

Найбільший тягар. Що, якби в день або в ніч твого найсамотнішого усамітнення підкрався до тебе демон і сказав тобі: «Це життя, таким як ти прожив і живеш його, ти муситимеш прожити ще раз і ще незліченну кількість разів; і нічого в ньому не буде нового, але кожен біль і кожне задоволення, кожна думка і кожен подих і все невимовно мале і велике у твоєму житті щоразу наново повертатиметься до тебе, і щоразу у тому-таки порядку і у тій послідовности — навіть отой павук і оце місячне світло між деревами, так само, як оця мить і я сам. Вічний пісочний годинник буття перевертатиметься знову й знову — і ти разом з ним, піщинка у піску!». Хіба ти не кинувся б навзнак, скрегочучи зубами і проклинаючи демона, що таке напророчив? Чи тобі довелось пережити жахливу мить, коли ти відповів би йому: «Ти — Бог, і ніколи я не чув нічого більш божественного!». Якби заволоділа тобою ця думка, вона перетворила б тебе і, можливо,

розчавила б тебе; питання, що супроводжує все і вся: «Хочеш ти повторення цього ще раз, і ще незліченну кількість разів?», — важким тягарем лягло б на всі твої вчинки! Або наскільки добре мав би ти ставитися до самого себе і до життя, щоб не жадати більше нічого, крім цього остаточного вічного посвідчення, скріпленого печаткою?

342

Incipit tragoedia[1]. Коли Заратустрі виповнилося тридцять років, він покинув свою домівку і озеро Урмі і пішов у гори. Тут втішався він своїм духом і своєю самотністю і впродовж десяти років не нудився щастям своїм. Але зрештою перемінилося бажання в його серці, і одного ранку піднявся він із зорею, став перед сонцем і так говорив до нього: «Ти, величне світило! До чого звелося б твоє щастя, якби не було в тебе тих, кому ти світиш! Десять років сходило ти сюди до моєї печери: ти переситилося б своїм світлом і цим шляхом, якби не було мене, мого орла і моєї змії; але ми щоранку чекали на тебе, брали від тебе надлишок твій і благословляли тебе за це. Поглянь! Я переситився своєю мудрістю, як бджола, що зібрала надміру багато меду; мені потрібні руки, простягнені до мене; я хотів би дарувати і роздавати доти, доки мудрі серед людей не стали б знову радіти шаленству своєму, а бідні — своїм багатствам. Для цього я маю спуститися долі, як робиш ти щовечора, поринаючи в море і несучи світло своє на інший бік світу, ти, найбагатша з зірок! Подібно до тебе, зайти, як називають це люди, до яких я хочу спуститися. То благослови мене, мирне око, здатне споглядати без заздрощів навіть надміру велике щастя! Благослови чашу, ладну пролитися, щоб золота волога потекла з неї, несучи всюди відблиск твоєї розради! Поглянь! Ця чаша хоче знову спорожніти, а Заратустра хоче знову стати людиною».

Так почався спуск Заратустри.

---

[1] *Incipit tragoedia* (*лат.*) — Починається трагедія.

КНИГА П'ЯТА
(*Безстрашні*)

Carcasse, tu trembles? Tu tremblerais bien
davantage, si tu savais, où je te mène.

Turenne[1]

343

Що означає наша погідність. Найвизначніша з нещодавніх подій — та, що «Бог помер», що віра у християнського Бога більше не заслуговує на довіру — починає кидати на Европу свою першу тінь. Принаймні тим небагатьом, чиї очі достатньо зіркі, а підозріливий погляд достатньо пильний для цього видовища, здається, ніби зайшло якесь сонце, ніби давня глибока довіра обернулася сумнівом: день по дню наш звичний світ має видаватися їм дедалі більш темним, підозрілим, чужим, «старим».

[1] *Carcasse, tu trembles, mais tu tremblerais bien davantage si tu savais où je vais te mener!* (*фр.*) — «Тіло, ти тремтиш, але ти тремтіло б набагато сильніше, якби знало, куди я тебе поведу!». Слова, що нібито промовив сам до себе Анрі де ла Тур д'Овернь, віконт де Турен у 1667 році, повернувшись на військову службу через двадцять років (після своєї блискучої кар'єри у роки Тридцятилітньої війни). За іншою версією, він звернувся з цими словами до свого коня Каркаса (Carcasse фр. — «остов, каркас, тіло, туша») перед останньою битвою, в 1675 році. У будь-якому разі, це іронічні слова героя-вояка, що став маршалом Франції у віці 32 років.

А по-суті можна сказати, що сама подія аж надто велика і надто ще віддалена, недоступна для сприйняттю більшості людей, щоб вважати, що самі чутки про неї могли досягти їхньої свідомости, не згадуючи вже про те, як мало людей по-справжньому розуміють, що, власне, сталося і що надалі з похованням цієї віри має впасти вся споруда, яка трималася на ній, зрослася з нею — наприклад, уся наша европейська мораль. Тривалий, широкий і невпинний процес обвалу, руйнування, загибелі, краху став уже неминучим: хто сьогодні усвідомлює все це настільки, що ризикнув би взяти на себе роль учителя й оповісника цієї нечуваної логіки жаху, пророка сутінків і сонячного затьмарення, подібних до яких земля, ймовірно ще не бачила?.. Навіть ми, природжені відгадувачі загадок, ми, що ніби вичікуємо на горах між сьогодні і завтра, затиснені між їхніми суперечностями, ми, передчасно народжені первістки прийдешнього століття, на обличчя яких мали вже впасти тіні близького потьмарення Европи — як сталося, що навіть ми, безпосередньо не причетні до цього потьмарення, без жодної тривоги і побоювання за самих себе, чекаємо його настання? Можливо, ми перебуваємо під впливом найближчих наслідків цієї події, і ці найближчі наслідки, зокрема щодо нас самих, всупереч очікуванням, геть не видаються нам сумними і похмурими, а скоріше постають незвичним, неописанним видом світла, щастя, розради, просвітлення, наснаги, ранкової зорі... Справді, ми, філософи і «вільні духом», на звістку про те, що «старий Бог помер», почуваємося ніби осяяні новою вранішньою зорею; наше серце сповнюється подякою, подивом, передчуттям, надією: нарешті, нам знову відкрився обрій — нехай навіть туманний; нарешті, наші кораблі знову можуть вирушити у плавання, готові до небезпек; знову дозволений будь-який ризик заради пізнання; море, наше море знову розкинулося перед нами; і, можливо, ніколи ще воно не було настільки «відкритим морем».

Якою мірою навіть ми ще побожні. Цілком небезпідставно кажуть, що переконання не мають права громадянства у науці, — так — і ґрунтовно — прийнято говорити: тільки у скромній формі гіпотези, попередньої робочої точки зору, регулятивної фікції переконанням дозволено доступ у царину наукового пізнання і навіть надається певне поцінування у цій сфері — за умови постійного перебування під поліційним наглядом, під наглядом поліції недовіри.

Однак, за більш пильного розгляду, чи не означає це, що тільки тоді, коли переконання перестає бути переконанням, воно може претендувати на вхід у науку? Хіба дисципліна наукового духу не починається з відмови від будь-яких переконань?.. Так воно, мабуть, є; залишається тільки запитати, чи не лежить в основі самої цієї дисципліни переконання — настільки владне і безумовне, що приносить собі в жертву всі інші переконання? Очевидно, що наука як така спочиває на вірі; не існує жодної науки «без передумов». Відповідь на питання, чи потрібна істина, має бути не тільки свідомо позитивною, але також набути форми принципу, віри, переконання: «Немає нічого більш необхідного, ніж істина, і, у порівнянні з нею, решта має лише другорядне значення». Чим є ця безумовна воля до істини? Це воля не дозволяти себе обманювати? Чи це воля самому не обманювати? Саме у цей другий спосіб можна було б тлумачити волю до істини, припустивши, що узагальнення «я не хочу обманювати» включає також окремий випадок, «я не хочу обманювати себе». Але чому не обманювати? І чому не дозволяти обманювати себе? Зауважмо, що аргументи на користь першого судження лежать у геть іншій царині, ніж аргументи на користь другого: бути обманутими не хочуть, припускаючи, що бути обманутими шкідливо, небезпечно, згубно; у цьому сенсі наука становила б тривалий процес обережности, передбачливости, користи, проти якого, втім, можна було б

небезпідставно заперечити: Справді? Не бажати бути обманутими менш шкідливо, менш небезпечно, менш згубно? А що ми знаємо заздалегідь про характер буття, щоб визначити наперед, у чому більше вигоди — у безумовній недовірливости чи у безумовній довірливости? А в разі, якби необхідним було як те, так і інше — велика довіра і велика недовіра, — звідки могла б наука здобути свою абсолютну віру, своє переконання, на якому вона стоїть, що істина важливіша за будь-що інше, за будь-яке інше переконання? Це переконання і не могло виникнути там, де істинне і неістинне постійно виявляють свою корисність, як у нашому. Отже, віра в науку, що уявляється нині безперечною, не могла виникнути з такого обрахунку користи, а скоріше — всупереч йому, оскільки марність і небезпека «прагнення до істини», «істини за будь-яку ціну» регулярно підтверджувалася життям. «За будь-яку ціну»: Ого! Ми добре це розуміємо, після того як мусили офірувати на цей вівтар і усі віри, одна по одній!

Отже, «прагнення до істини» означає: не «я не хочу дозволяти себе обманювати», а безальтернативне «я не хочу обманювати, навіть самого себе»; і тут ми опиняємося на ґрунті моралі. Виникає законне питання: «Чому ти не хочеш обманювати?», надто, що на позір — а на позір саме так! — життя ґрунтується на позірному — я маю на увазі, на облуді, обмані, удаванні, засліпленні, самозасліпленні, і що, з іншого боку, фактично велика форма життя завжди виявлялася на боці πολύτροποι[1]. «Прагнення до істини» могло б виступати, м'яко кажучи, донкіхотством, мрійливим навіженством; але воно може також виявлятися чимсь гіршим, ворожим до життя, руйнівним принципом... «Прагнення до істини» могло б також бути прихованим прагненням до смерти.

Таким чином, питання, навіщо потрібна наука, повертає нас до моральної проблеми: в чому полягає сенс мо-

---

[1] Πολύτροποι (*гр.*) — версатильність, багатоваріантність (відповідник лат. походження — «мультимодальність»).

ральности, якщо життя, природа, історія «неморальні»? Поза сумнівом, людина істини, у тому зухвалому і граничному сенсі слова, який передбачає її віра в науку, стверджує інший світ, ніж світ життя, природи й історії. А стверджуючи той «інший світ», чи не має вона тим заперечувати його антипод, цей світ — наш світ?.. Тепер має бути зрозуміло, до чого я хилю: а саме, що наша віра в науку спочиває на метафізичній вірі, що навіть ми сьогоднішні, обізнані, ми, безбожники і антиметафізики, беремо свій вогонь з того багаття, яке розпалила тисячолітня віра — та християнська віра, яка була також вірою Платона, віра у те, що Бог є істина, що істина божественна... А що, коли саме це підпадає під дедалі більший сумнів, якщо ніщо вже не уявляється божественним, а тільки оманою, сліпотою і брехнею, коли сам Бог виявляється нашою найтривалішою облудою?

345

Мораль як проблема. Брак індивідуальности мститься в усіх напрямках; слабка, невиразна, обмежена, залежна і суперечлива особистість не придатна ні до чого вартісного, а найменше — до філософії. «Самозречення» мають за ніщо, як на небі, так на землі; всі великі проблеми вимагають великої любові, а на неї здатні тільки сильні, цілісні, надійні духом — ті, хто стоїть на власних міцних підвалинах. Істотна різниця полягає у тому, чи ставиться мислитель до своїх проблем в особистий спосіб, вбачаючи в них свою долю, свою потребу і навіть своє найбільше щастя, чи безособово — тобто, вміє лише обмацувати їх подумки, схопивши щупальцями холодної цікавости. В останньому випадку істотного результату гарантовано не буде: бо справді великі проблеми, навіть якщо допустити, що вони дозволять себе ухопити, жабам і слабакам їх ніколи не утримати — такий вже їхній смак одвіку, смак, який вони, до речі, поділяють з усіма справжніми жінками.

То як сталося, що я досі не зустрічав, навіть у книжках, нікого, хто ставився б до моралі з такою саме особистісною схильністю, хто визнавав би мораль проблемою, а цю проблему — своєю особистою потребою, гризотою, втіхою і пристрастю? Ясна річ, мораль досі взагалі не бувала проблемою — радше, ґрунтом, на якому знаходили спільну мову після взаємних підозр, чвар, суперечок, священним місцем миру, де мислителі відпочивали (навіть від самих себе), полегшено зітхали, оживали. Я не бачу нікого, хто наважився б на критику цінности моральних суджень. Не знаходжу навіть спроб, зроблених суто з наукової цікавости чи властивої психологам і історикам розбещеної уяви, яка з легкістю підхоплює проблему на льоту, не знаючи навіть достеменно, що підхопила. Я ледве спромігся надибати мізерні начерки до історії виникнення цих почуттів і оцінок (які, втім, не можна назвати критикою, і аж ніяк не історією етичних систем). В одному випадку я доклав усіх зусиль, щоб заохотити схильність і здатність до такого роду історії — марно, небагато користі. Зазвичай вони й самі простодушно підкоряються певній моралі і становлять, самі того не усвідомлюючи, її почет і зброєносців — можливо, наївно поділяючи народне марновірство, поширене у християнській Европі, згідно з яким характерна риса морального вчинку полягає у самовідданости, самозреченні, самопожертві, або у співчутті і вболіванні. Типова помилка їхнього довільного обґрунтування в тому, що вони наполягають на якомусь консенсусі народів, принаймні цивілізованих народів, щодо певних тверджень моралі, і виводять звідси її безумовну обов'язковість, навіть для нас з тобою: або ж, навпаки, відкривши ту істину, що у різних народів моральні оцінки неминуче відмінні, вони заявляють про необов'язковість будь-якої моралі. І перше і друге — велика дитяча дурість. Нарешті, помилка більш витончених серед них полягає у тому, що вони виявляють і критикують — нехай навіть справді безглузді — ідеї якого-небудь народу щодо власної моралі, або людства — щодо взагалі людської мора-

лі (себто, щодо її походження, релігійних санкцій, забобонів свободи волі тощо), і гадають, що таким чином вони критикують мораль як таку. Але значимість заповіді „du sollst“[1] істотно відмінна і анітрохи не залежить від будь-яких думок і від бур'яну помилок, яким вона, ймовірно, поросла — це так само безперечно, як те, що цінність будь-яких ліків для хворого не залежить від того, сприймає він медицину науково чи як стара баба. Мораль могла б зрости навіть з помилки, однак навіть усвідомлення цієї проблеми не порушило б цінності моралі.

Отже, досі ніхто ще не апробував цінности найбільш прославлених ліків, що звуться мораллю. Для цього насамперед належало б поставити її цінність під сумнів. Що ж! На разі, ми це й робимо.

346

Наш знак питання. Однак ви не розумієте цього? Дійсно, щоб зрозуміти нас, треба докласти зусиль. Ми підшукуємо слова, ми, можливо, підшукуємо також вуха. Хто ж ми, зрештою, такі? Якби нам заманулося визначити себе у давній спосіб, як «безбожників», «невірів» або «імморалістів», ми аж ніяк не вважали б себе належно окресленими: насправді, ми — все це разом у стадії занадто пізній, щоб люди на загал, щоб ви, цікаві панове роззяви, зрозуміли, що у нас на душі. Ні! Ми вже вільні від гіркоти і пристрасті того, хто вирвався на волю і наміряється зробити собі зі своєї невіри чергову віру, мету, навіть мучеництво! Ми ошпарені окропом пізнання і до задубіння охолоджені усвідомленням того, що у світі немає не тільки божественного порядку, але навіть людського — раціонального, милосердного або справедливого. Нам відомо, що світ, у якому ми живемо, небожественний,

[1] «Ти (не) мусиш» — зворот, яким у багатьох мовах (але не в українській) зазвичай починаються вищі настанови, на кшталт біблійних 10 заповідей.

неморальний, негуманний; ми надміру тривалий час тлумачили його собі помилково і брехливо, на догоду нашому прагненню до поклоніння, а отже, на догоду якійсь потребі. Бо людина — шаноблива тварина! Але також — недовірлива тварина; і те, що світ не вартий того, чого, ми вірили, він вартий, виявляється чи не найбільш надійним здобутком нашої недовірливости. Скільки недовірливости, стільки філософії. Ми, мабуть, остерігаємося сказати, що світ вартий меншого: нам тепер здається навіть смішним, коли людина намагається винаходити цінності, що перевершують цінність реального світу, — саме від цього моменту ми відступили, як від екстравагантної помилки людського марнославства й ірраціональности, яка протягом тривалого часу за помилку не визнавалася. Свій останній вияв вона отримала у сучасному песимізмі, а давніші і набагато сильніше — у вченні Будди. Християнство теж містить її — у більш сумнівному і двозначному вигляді, але від того нітрохи не менше спокусливому. Якщо говорити про підхід «людина проти світу», людина, як принцип «світозаперечення», людина, як міра вартості речей, як суддя світу, який кладе на свої ваги буття і визнає його надміру легким, то ми усвідомили жахливий несмак цього підходу як такого, він обрид нам, ми сміємося, коли знаходимо поруч слова «людина» і «світ», розділені самим тільки сублімованим нахабством слівця «і»! Але як? Чи не просунулися ми в цих насмішках на один крок далі у презирстві до людини? А відповідно, також у песимізмі, у презирстві до пізнаваного нами буття? Чи не розбудили ми тим підозру щодо протилежности між світом, у якому ми досі жили з нашими поклоніннями — заради якого ми, можливо, й терпіли життя — та іншим світом, яким є ми самі; нещадна, ґрунтовна, глибочезна підозра щодо нас самих, яка дедалі більше охоплює нас, европейців, і з легкістю могла б поставити прийдешні покоління перед жахною альтернативою: «Або відкиньте свої поклоніння, або — себе самих!». Останнє було б нігілізмом; та чи не було нігілізмом також перше? Осьде наш знак питання.

347

Боговірні і їхня потреба у вірі. Наскільки людина потребує віри для свого процвітання, якою мірою їй необхідне щось «міцне», яке вона не схильна би розхитувати, оскільки тримається за нього — це є показником її сили (або, ясніше висловлюючись, її слабкости). Ще й сьогодні, як нам здається, більшість мешканців старої Европи потребує християнства, завдяки чому воно досі знаходить вірних. Бо така вже людина: можна тисячу разів спростувати перед нею будь-який догмат віри, та, за умови, що вона його потребує, людина знову й знову вважатиме його за «істину», згідно з тим славетним «доказом сили», про який говорить Біблія. Хтось іще має потребу у метафізиці; але також оте нетерпляче жадання достовірности, яке нині розряджається у широких масах на науково-позитивістському ґрунті, бажання знати щось напевне (причому, внаслідок гарячковости бажання, гарантію певности знаходять з легкістю, не надто справджуючи), воно теж виявляється пошуком підтримки, опори — коротко кажучи, отим інстинктом слабкости, що він, якщо й не створює, то консервує релігії, метафізику, розмаїті переконання. Насправді усі ті позитивістські системи оповиті димом певного песимістичного потьмарення, втоми, фаталізму, розчарування, страху перед новим розчаруванням — або ж виставляється напоказ озлоблення, кепський гумор, анархічне обурення і розмаїті симптоми або машкара слабкости. Навіть та готовність, з якою наші тямущі сучасники ховаються по жалюгідних кутках і завулках — наприклад, у патріотівщину (так я називаю те, що у Франції зветься «шовінізмом», а у Німеччині «германізмом» [deutsch]), або в естетичні підпільні вірування на кшталт паризького «натуралізму» (що видобуває з природи і оголяє тільки той елемент, який викликає одночасно почуття огиди і здивування — його нині заведено називати *la vérité vraie*[1]), або у нігілізм петербурзького штибу (тобто у віру в зневіру, аж до мучеництва за неї), — тож, на-

[1] *La vérité vraie* (*фр.*) — «справжня правда».

віть ця готовність є свідченням, перш за все, потреби у вірі, у підтримці, в хребті, в опорі... Віра завжди найбільше жадає, наполегливіше всього визискує там, де бракує волі, бо воля, як афект веління, є виразною ознакою самовладання і сили. Тобто, що менше людина вміє керувати, то настирливіше тягнеться до того, хто наказує, і суворо скеровує — до Бога, монарха, касти, лікаря, духівника, догми, партійного сумління. Звідки, ймовірно, слід виснувати, що причини виникнення і раптового поширення обох світових релігій, буддизму і християнства, полягали здебільшого у жахливому захворюванні волі. І так воно було насправді: обидві релігії виявили допроваджене хворою волею до абсурду, до відчаю прагнення до «ти мусиш» [„du sollst“], обидві релігії навчали фанатизму у періоди розслаблення волі і обернулися для незліченної кількости людей набуттям опори, нової можливости виявлення волі, насолодою прагнення. Саме фанатизм є тією єдиною «силою волі», до якого можуть прийти слабкі і невпевнені, своєрідне гіпнотизування всієї чуттєвої і розумової системи на догоду надмірному живленню (гіпертрофії) однієї-єдиної точки зору і одного почуття, що відтак починає домінувати — християнин називає це своєю вірою. Усюди, де людина приходить до основоположного переконання, що нею мають керувати, вона стає «вірною». Натомість, можна б уявити собі радість і силу самовизначення, свободу волі, за якої розум звільняється від будь-якої віри, від будь-якого бажання певности, покладаючись на своє вміння триматися на тонких кодолах і навіть танцювати на них над прірвою. Такий розум був би вільним духом *par excellence*[1].

348

Про походження вчених. В Европі вчені виростають з будь-якого суспільного стану і в будь-яких умовах, як

[1] *par excellence* (*фр.*) — переважно, головним чином, в основному.

рослина, що не потребує спеціального ґрунту; тому, по суті справи і незалежно від власної своєї волі, вони належать до носіїв демократичної ідеї. Проте походження неминуче виказує себе. Хто має око достатньо пильне, щоб упізнати у науковій праці і застукати на гарячому інтелектуальну ідіосинкразію вченого автора (а кожен учений таку має), той майже завжди виявить за нею «передісторію» вченого, його родину, зокрема сімейні схильності й характер професійної діяльности. Де висловлюється почуття на кшталт, «тепер це доведено, тепер я з цим скінчив», там зазвичай у крові й інстинктах ученого присутній пращур, який схвалює «виконану роботу» зі своєї точки зору: віра у докази тут є тільки симптом того, що в будь-якій працьовитій династії віддавна розглядалося як «хороша робота». Так, наприклад, діти реєстраторів і всякого роду канцелярських писарів, головне завдання яких завжди полягало в тому, щоб давати лад розмаїтим документам, розподіляти їх по шухлядах, взагалі систематизувати, в разі, коли вони робляться вченими, виявляють схильність вважати проблему практично вирішеною, щойно вони спромоглися її систематизувати. Деякі філософи — це, по суті, системувальні голови, у яких формальні навички батьківського фаху стали внутрішнім сенсом. Талант до класифікацій, до таблиць категорій дещо виказує; зрештою, кожне є дитям своїх батьків. Син адвоката у ролі дослідника однаково буде адвокатом: у першому забігу він боронитиме свою точку зору, а в другому намагатиметься виграти справу. Синів протестантських пасторів і шкільних учителів упізнають за наївною впевненістю, з якою вони, у ролі вчених, вважають свою справу вже доведеною, якщо виклали її щиро і пристрасно — вони принципово налаштовані до того, щоб їм вірили, бо таке ставлення становило елемент «ремесла» їхніх батьків! Єврей, навпаки, відповідно до кола ділових інтересів і минувшини свого народу, якраз найменше звик до того, щоб йому вірили; відтак погляньте з цієї точки зору на єврейських учених: вони по-

кладаються, перш за все, на логіку, отже, на примус до згоди за допомогою аргументів, бо знають, що у такий спосіб вони переможуть навіть там, де проти них діє расова і класова ненависть, де їм украй неохоче вірять. Адже немає нічого демократичнішого за логіку: для неї всі на один штиб — незалежно навіть від форми носу. (Принагідно зауважимо, що Европа чимало завдячує євреям саме у сенсі раціонального мислення і гігієни інтелектуальної діяльности; перш за все — німці, як нація до прикрого *deraisonnable*[1], якій ще й сьогодні не завадило б гарненько «намилити чуба». Всюди, де євреям випало здійснювати свій вплив, вони навчали тоншого аналізу, точніших висновків, яснішого і чистішого викладу: їх завданням завжди бувало допровадити той чи той народ до розуму.)

349

Знову про походження вчених. Прагнення зберегти себе є виявом тяжкого стану обмеження справжнього основного імпульсу життя, спрямованого на розширення влади і який на цьому шляху доволі часто піддає сумніву інстинкт самозбереження і жертвує ним. Слід вважати симптоматичним те, як окремі філософи — той-таки хворий на сухоти Спіноза — бачили, мали бачити ключове питання саме у так званому імпульсі самозбереження: це були люди, що перебували у тяжкому стані. Той факт, що наше сучасне природознавство настільки ґрунтовно переплелося з догмою Спінози (остаточно і найбрутальніше у дарвінізмі, з його незбагненно однобічним ученням про «боротьбу за існування»), обумовлений, імовірно, походженням більшости дослідників природи: вони належать у цьому розумінні до «народу», їхні предки були незаможними і незначними людьми, які дуже добре, з особистого досвіду знали всі труднощі виживання.

[1] Нерозсудливості (*фр.*).

Від щирого англійського дарвінізму відгонить задушливою атмосферою перенаселеної Англії і ніби підвальним духом житла дрібного люду у скруті. Однак натуралістові слід виходити назовні зі свого людського закутка: у природі переважає не скрута, а достаток, марнотратство, що, часом, доходить навіть до абсурду. Боротьба за існування є радше винятком, тимчасовим обмеженням волі до життя; велика і мала боротьба завжди точиться за домінування, за розростання і поширення, за владу, згідно з волею до влади, яка, власне, є волею до життя.

350

На пошану homines religiosi[1]**.** Боротьба проти церкви є безперечно (поза рештою, бо вона багато що означає) боротьбою пересічних, усім задоволених, довірливих, поверхневих людей проти панування складніших, глибших, споглядальних, а отже — злих і підозріливих особистостей, які поєднували тривалу недовіру щодо цінности існування з роздумами про свою власну цінність — загальний інстинкт народу, його чуттєва веселість, його «добре серце» повстали проти них. Вся римська церква спочиває на південній недовірі до людської природи, яку споконвіку хибно розуміли на Півночі, недовірі, через яку европейський Південь отримав спадок глибокого Сходу, стародавньої таємничої Азії і її споглядальний дух. Протестантизм став народним бунтом на користь простодушних, щиросердих, поверхневих натур (Північ завжди була більш добродушним і більш мілким, ніж Південь); але тільки французька революція остаточно і урочисто вклала скіпетр в руки «доброї людини» (вівці, осла, гусака і всього, що невиліковно пласке, верескливе і дозріло до божевільні «сучасних ідей»).

[1] *Homines religiosi* (*лат.*) — релігійні люди.

351

На пошану жрецьких натур. Я думаю, філософи почувалися найбільш віддаленими від того, що розуміє під мудрістю народ (а хто нині не є «народом»?) — від тієї розумної телячої безтурботности, тієї побожности і пасторської лагідности, яка лежить на пасовиську і, жуючи, серйозно спостерігає за життям — саме тому, ймовірно, що філософи були для цього недостатньо «народом», недостатньо сільськими пасторами. І, звісно, вони пізніше за всіх примиряться з думкою, що народу належить зрозуміти дещо з того, від чого він такий далекий — дещо про велику пристрасть мислителя, який постійно живе, має жити у грозовій хмарі найвищих проблем і найтяжчої відповідальности (отже, аж ніяк не споглядально, не згадуючи вже про байдужість, надійність, об'єктивність...). Народ шанує геть інший тип людини, коли зі свого боку творить власний ідеал «мудреця», і має цілковиту слушність, обдаровуючи кращими словами і почестями саме цей тип людей: лагідні, серйозно-простодушні і непорочні священницькі натури і всі з ними споріднені — їм віддають хвалу в народному благоговінні перед мудрістю. Та й кому ще мав би народ бути більше вдячним, коли не цим людям, які до нього належать, з нього виходять, але є обраними, висвяченими, відданими у жертву заради його блага — самі вони вірять у те, що вони офіровані Богу, — перед якими він може безкарно виливати своє серце, через яких може звільнятися від своїх таємниць, своїх турбот і скверни (бо, звіряючись, людина звільняється від самої себе, а той, хто «висповідався», забуває). Тут спрацьовує велика потреба, бо для душевних нечистот потрібні ринви і чиста вода для очищення, потрібні стрімкі потоки любові і сильні, смиренні, чисті серця, які самовіддано готують і офірують себе для такої служби несуспільної охорони здоров'я; бо це жертва, священник був і залишається людською жертвою... Народ сприймає таких жертовних, мов-

чазних, серйозних людей «віри», як мудрих — тобто, людей, які набули мудрости, — як «надійних», у порівнянні з власною ненадійністю. Хто міг би позбавити його слова і цього благоговіння?

Але — що справедливо також у зворотному порядку — серед філософів священник теж вважається іще «народом», а не «мудрецем» — перш за все тому, що й самі вони не вірять у «мудреців», і під впливом цієї (не)віри і цього марновірства їм вчувається дух «народу». Слово «філософ» винайшла у Давній Греції скромність, і дозволила лицедіям духу розкішне зухвальство: називатися мудрими — скромність таких монстрів гордости і самовладання, як Піфагор, як і Платон...

352

Чому не можна без моралі. Оголена людина взагалі ганебне видовище — я маю на увазі нас, европейців (і в жодному разі не европейок!). Припустімо, якесь веселе товариство за обіднім столом раптом виявилось би догола роздягненим, внаслідок підступів якогось чаклуна; я гадаю, не тільки веселий настрій в учасників обіду враз би підупав, але й апетит би геть пропав. Схоже, ми, європейці, ніяк не можемо перебутися без тієї машкари, яку називаємо вбранням. То чи не мусило б мати настільки ж переконливі підстави «моральне вбрання» людей, що кутаються у моральні приписи і правила пристойности, драпірують свої вчинки уявленнями про «обов'язок», «доброчесність», «громадянські почуття», «порядність», «самовідданість»? Я не маю на увазі, буцімто ми у такий спосіб маскуємо якусь людську злобу і ницість, себто — лютого дикого звіра у собі; навпаки, моя ідея полягає у тому, що ми саме у вигляді приборканих звірів являємо собою ганебне видовище і потребуємо морального вбрання, що «внутрішній світ людини» в Европі давно вже не настільки лихий, щоб хизуватися ним (не такий, щоб міг нас тим прикрасити). Европеєць одягається

в мораль тому, що став хворим, немічним, скаліченим звіром, який має всі підстави вважатися «прирученим», оскільки він майже виродок, мізерне, слабке, незграбне створіння... Не жахливого хижого звіра покликане ховати моральне вбрання, а стадну тварину, глибоко посередню, перелякану і знуджену самою собою. Мораль вистроює европейця — зізнаймося щиро! — у щось благородніше, значніше, імпозантніше, у «божественне»...

353

Про походження релігій. Справжній винахід засновників релігії полягає у тому, щоб, по-перше, усталити певний спосіб життя і моральний побут, що діє як *disciplina voluntatis*[1] і водночас відганяє нудьгу, а по-друге, дати таку інтерпретацію цьому життю, завдяки якій воно постає у світлі вищої цінности й відтак стає благом, за яке борються, а за певних обставин, віддають життя. Насправді, з цих двох аспектів більш істотним є другий; перший, натомість, — спосіб життя — був і до того, хоча, звісно, поряд з іншими способами життя, і не усвідомлювався як окрема й особлива цінність. Вагомість, оригінальність засновника релігії виявляється, зазвичай, у тому, що він бачить цей образ життя, обирає його, вперше здогадується, як його можна вжити, як його інтерпретувати. Ісус (або Павло), наприклад, спостерігав життя простого люду римської провінції — скромного, доброчесного, пригнобленого; він витлумачив цей спосіб життя, вклав у нього вищий сенс і цінність — і, відповідно, мужність зневажати будь-який інший спосіб життя, тихий фанатизм Моравських братів, таємну катакомбну самовпевненість, яка дедалі росла, аж доки відчула себе готовою до того, щоб «здобути світ» (тобто Рим і більш високі суспільні стани по всій Імперії). Так само Будда знайшов той самий тип людей — у цьому випадку, розсіяний по всіх суспільних і громадських

[1] Самодисципліна.

станах його народу, який зі своєї млявости був добрим і лагідним (перш за все, незлобивим), і який, з тієї-таки млявости провадив помірне і доволі невибагливе життя; він зрозумів, що такий інертний тип людей неминуче втягнеться у віру, яка обіцяє запобігти поверненню земної юдолі (тобто праці, діяльности взагалі); оце «зрозуміння» стало його генієм. Для засновника релігії характерна психологічна непохибність у знанні певного пересічного типу душ, які самі ще не усвідомили свою спорідненість. Він збирає їх докупи, тож заснування релігії завжди виявляється лише тривалим святом упізнання.

354

Про «родового генія». Проблема свідомости (точніше, самосвідомости) лише тоді постає перед нами, коли ми починаємо розуміти, якою мірою могли б ми перебутися без неї; і до попереднього усвідомлення цієї обставини приводить нас нині фізіологія і зоологія (їм обом знадобилися два століття, щоб наздогнати висунуте на випередження припущення Лейбніца). Адже, справді, ми могли б думати, відчувати, бажати, згадувати, ми так могли б само «діяти» у будь-якому сенсі слова, проте, для цього не було б жодної потреби «брати це до тями» [in's Bewusstsein zu treten] (висловлюючись образно). Життя було б цілком можливе без того, щоб бачити себе ніби у дзеркалі; зрештою, навіть зараз переважна частина цього життя минає у нас фактично без цього віддзеркалення — зокрема також мислене, чуттєве, вольове життя, хоч як прикро це може лунати для якого-небудь старшого філософа. То яка взагалі роль свідомости, коли вона, по суті, надлишкова?

Що ж, якщо мені дозволено буде викласти, у відповідь на це питання, свій, можливо, дещо екстравагантний здогад, то мені здається, що витонченість і сила творення завжди перебувають у пропоційному зв'язку зі здатністю спілкування людини (або тварини), а здатність спілкування, своєю

чергою, пов'язана з потребою у спілкуванні; останню, втім, аж ніяк не слід розуміти у тому сенсі, що окремий індивід, вправний у спілкуванні і поясненні своїх потреб, водночас неодмінно мав би бути найбільш залежним від інших людей у задоволенні своїх потреб. Проте, коли йдеться про цілі раси і послідовні генерації, ситуація, мабуть, саме така. Там, де тривалий час потреба змушувала людей до спілкування, до швидкого і точного взаємного порозуміння, там, у підсумку, завжди присутній надлишок сили і мистецтва спілкування, який можна порівняти з поступово накопиченими статками, які тепер чекають спадкоємця, що зумів би їх розтринькати (так звані митці виступають такими спадкоємцями, разом з промовцями, проповідниками, письменниками — людьми, що замикають довгий спадковий ланцюжок, «запізнілі нащадки» у кращому значенні слова і, як було зазначено, марнотрати за своєю суттю). Допускаючи, що моє припущення є правильним, я маю підстави вивести з нього здогад, що свідомість взагалі розвивалася тільки під тиском потреби у спілкуванні, що вона від початку була необхідною і корисною тільки у стосунках між людьми (особливо між тими, хто наказує, і тими, хто підкоряється) і цей розвиток її перебував у прямій залежності від ступеня корисности. Свідомість є, по суті, лише комунікаційною мережею між людьми — тільки як така вона й мала розвиватися — самітникам і хижим натурам вона була б ні до чого. Те, що наші вчинки, думки, почуття, рухи увійшли у свідомість — принаймні, почасти, — було наслідком «потреби», яка тривалий час панувала над людиною, що, як тварина загрожувана, потребувала допомоги й захисту з боку подібних собі, яким мала висловлювати й доладно пояснювати цю свою потребу, а для цього людині перш за все необхідно було «усвідомлювати»: тобто «знати», чого їй бракує, «знати», що у неї на душі, «знати» свої думки. Тому що, повторимо це ще раз, людина, як будь-яка жива істота, постійно мислить, але не знає цього; усвідомлене мислення є лише найменшою частиною цього процесу, чи, скажемо так, най-

більш поверхневою, гіршою частиною, бо тільки ця свідома частина мислення перебігає у словах, тобто — у знаках спілкування, через які й відкривається процес усвідомлення. Коротко кажучи, розвиток мови і розвиток свідомости (не розуму, а тільки самоусвідомлення розуму) йдуть пліч-о-пліч. Варто додати, що не тільки мова служить містком між однією людиною і рештою, але також погляд, дотик, жест; усвідомлення наших чуттєвих вражень, наша сила, здатна фіксувати і ніби вміщати їх зовні, зростала пропорційно до посилення необхідности передавати їх іншим за допомогою знаків. Винахідник знаків — це, водночас, людина, що гостріше усвідомила себе людиною; тільки у подобі соціальної тварини людина навчилася усвідомлювати себе — і нині вона це робить, і робить це дедалі послідовніше.

Моя думка, як бачите, зводиться до того, що свідомість належить не до індивідуального буття людини, а скоріше — до того, що є у ній родового і стадного; свідомість, як випливає з викладеного, досягає витонченого розвитку саме у зв'язку з родовою і стадною корисністю, а отже, кожен з нас, за всього бажання сприймати себе якомога більш індивідуально, «пізнати самого себе», завжди усвідомлюватиме тільки неіндивідуальне у собі, свою «пересічність», наше мислення як таке, під впливом «родового генія», постійно вбирає думку більшости [majorisiert, «убільшується»] і перекладається назад у стадну перспективу. Поза сумнівом, усі наші вчинки, по суті, неповторно особистісні, унікальні, безмежно індивідуальні; але варто нам узяти їх до тями, як вони вже не видаються такими... Це достеменно є феноменалізм і перспективізм, як я його розумію: природа тваринної свідомости тягне уявлення про те, що світ, який ми здатні усвідомити, є поверхневим світом самих знаків, узагальнений, вульгаризований світ, про те, що все усвідомлене стає мілким, дрібним, дещо безглуздим — узагальненням, знаком, стадним сигналом, про те, що кожен акт усвідомлення спричиняє чимале і ґрунтовне спотворення, перекручення, обміління і узагальнення. Зрештою, зростання свідомости

становить небезпеку, і той, хто живе серед найбільш свідомих европейців, знає, що це навіть хвороба. Ви можете здогадатися, мене тут хвилює не антитеза суб'єкта й об'єкта: це розрізнення я полишаю теоретикам пізнання, які заплуталися у сильцях граматики (народної метафізики). Ще меншою мірою йдеться мені про антитезу між «річчю в собі» і явищем, бо ми «знаємо» недостатньо [глибоко], щоб взагалі впевнено розділяти ці поняття. Ми не маємо спеціального органу для пізнання, для «істини»: ми «знаємо» (або віримо, або уявляємо) акурат стільки, скільки може бути корисно в інтересах людського стада, роду; і навіть те, що називаємо тут «корисністю», зрештою, теж є тільки вірою, здогадом і, ймовірно, саме якраз тією фатальною дурістю, через яку ми коли-небудь загинемо.

355

Походження нашого концепту «пізнання». Я беру це пояснення з вулиці; я чув, як хтось у народі казав: «Він мене пізнав», — і я запитав себе, що, власне, розуміє народ під пізнанням? Чого він хоче, коли шукає «пізнання»? Нічого іншого, крім того, щоб привести щось незнайоме до чогось знайомого. А ми, філософи, хіба ми розуміємо під пізнанням щось більше? «Знайоме» означає все, до чого ми звикли настільки, що воно нас більше не дивує — наше повсякдення; якесь правило, якого ми тримаємося; все, в чому ми почуваємося як вдома. Як? Хіба наша потреба у пізнанні не є саме ця потреба у знайомому? Прагнення серед усього чужого, незвичного, сумнівного виявити щось таке, що більше не бентежить нас? То чи не може страх бути рушієм нашого пізнання? Чи не може радість пізнання бути радістю саме з нагоди віднайденого почуття впевнености? Той філософ уявляв, що він «пізнав» світ, коли привів його до «ідеї». Ох, чи не тому це сталося, що йому так добре знайома, звична була та «ідея»? Що він так мало вже боявся «ідеї»? О невибагливість пізнавальців! Погляньмо на їхні принципи, на

їхні розв'язання світової загадки у цьому світлі! Якщо вони знову знайдуть у речах, під речами, за речами щось таке, що нам, на жаль, аж надто знайоме — наприклад нашу таблицю множення, або нашу логіку, або нашу волю і потяг, — радощам їхнім немає меж, бо «то, що упізнано є пізнаним», і в цьому вони одностайні. Навіть найбільш обережні серед них вважають, що знайоме, принаймні, легше пізнати, ніж чуже; так, наприклад, вони настійливо рекомендують, як напрямок міркувань, виходити з «внутрішнього світу», з «фактів свідомості», вважаючи цей світ ліпше нам знайомим! Помилка помилок! Знайоме є звичним, а звичне найтяжче «пізнавати», тобто бачити в ньому проблему, тобто бачити його чужим, віддаленим, «поза нами»... Велика впевненість природничих наук у порівнянні з психологією і критикою основ свідомости — неприродними[1] науками, як можна було б їх назвати, — спирається саме на тому, що вони беруть за об'єкт дослідження чуже, тим часом як бажання брати за об'єкт дослідження те, що не є чужим, сповнене суперечностей і безглузде...

356

Якою мірою Європа робитиметься «артистичнішою». Турбота про життя ще й сьогодні, у наші перехідні часи, коли багато що вже втрачає примусовий характер, примушує майже все чоловіче населення Европи до якоїсь певної ролі, до так званої професії, декому при цьому залишаючи свободу, позірну свободу у самостійному виборі конкретної ролі; однак більшості вона нав'язується. Результат доволі дивний: майже всі європейці у літньому віці плутають себе самих зі своїми ролями, виявляючись жертвами власної «переконливої гри»; вони забувають, якою мірою випадок, примха долі, свавілля попихали ними, коли вирішувалося питання їхньої «професії», і яке число інших ролей змогли б вони, мабуть,

[1] «Неприродними» — саме так у автора.

зіграти; та нині вже запізно! При більш глибокому розгляді ми бачимо, що з цієї ролі розвинулася їхня вдача, природа розвинулася з мистецтва. Були часи, коли у своє призначення до того чи того ремесла, фаху, способу заробітку вірили з усім благочестям і категоричною впевненістю, і не бажали визнавати в цьому жодних випадковостей, нав'язування, свавілля. Віра ця допомогла цехам, гільдіям, спадковим привілеям ремесла звести те громаддя суспільних веж, які вирізняють з-поміж інших часів Середньовіччя, за яким, у будь-якому разі, слід одне: здатність до довговічності (а довговічність на землі є цінністю першого порядку!). Проте також в усьому протилежні часи — власне, демократичні, — коли люди дедалі більше відступають від цієї віри і коли на передній план виступає протилежна точка зору і доволі зухвала віра: та віра афінян, яку вперше відзначаємо у добу Перикла, й нинішня віра американців, яка дедалі відчутніше прагне стати також вірою европейців — коли кожен переконаний, що здатен майже на все, що доріс до майже будь-якої ролі, коли кожен експериментує, імпровізує, випробовує себе, робить це з задоволенням, коли припиняється природа як така і починається мистецтво... Греки першими стали сповідувати цю віру в ролі — артистичну віру, якщо завгодно; крок по кроку вони зазнавали дивовижного перетворення — не в усіх аспектах гідного наслідування. Вони стали акторами в реальности; як такі вони зачарували, завоювали цілий світ, і нарешті, навіть, здобули «завойовницю світу» (бо саме *Graeculus histrio*[1] переміг Рим, а не грецька культура, як зазвичай твердять наївні знавці…). Чого я боюся, втім — і що вже сьогодні стає очевидним, — то це того, що ми, сучасні люди, уже стоїмо на тому-таки шляху; і щоразу, коли людина починає визначати, якою мірою вона грає роль і якою мірою вона може бути актором, він таки стає актором... За таких умов зростає нова флора і фауна людей, що не змогли б вирости у стабільніші, обмеженіші часи, або опинились би «на долі», гноблені

[1] *Graeculus histrio* (*лат.*) — (давньо)грецький актор.

й підозрювані у безчесті. Таким чином, завжди починаються найцікавіші і найшаленіші періоди історії, коли «актори», всі різновиди акторів виявляються справжніми панами. Саме зазнають дедалі більших утисків і, нарешті, стають неможливими інші типи людей, перш за все великі «будівничі»; будівельна сила тепер паралізована; підупадає мужність, відповідальна за далекосяжні плани; дається взнаки брак організаторського генія. Хто наважиться нині на таку справу, здійснення якої аж до завершення обчислювалося б тисячоліттями? Вимирає та давня віра, спираючись на яку людина могла б сподіватися, обіцяти, передбачати у своїх планах майбутнє, віддавати його в жертву цим своїм планам, віра в те, що індивід лише настільки має цінність і сенс, наскільки він виявляється каменем у величній споруді, для чого насамперед треба бути твердим, бути «каменем»... Перш за все — не актором! Коротко кажучи...Ох, цей факт, з певних причин, тривалий час іще замовчуватимуть!.. Коли щось надалі не буде більше будуватися, не зможе більше будуватися, то це — суспільство у давньому сенсі слова: для побудови цієї споруди бракує перш за все матеріалу. Ніхто з нас не становить уже матеріалу для побудови суспільства: ось істина, що цілком на часі! Мені байдуже до того, що часом іще найбільш короткозорий і, можливо, дуже чесний, але доволі скандальний тип сьогоднішньої людини, наші добродії соціалісти, вірять, сподіваються, марять, кричать і пишуть майже протилежне: їхній програмний лозунг «вільне суспільство» бовваніє вже на всіх столах і стінах. Вільне суспільство? Авжеж! Авжеж! Але чи знаєте ви, панове, з чого його зводять? З дерев'яного заліза! Зі славетного дерев'яного заліза! І навіть не з дерев'яного...

357

До старої проблеми: «Що є німецьке»? Підрахуймо подумки ті реальні досягнення філософської думки, якими вона зобов'язана німецьким головам: чи можна їх до-

статньо переконливо приписати цілій германській расі? Чи маємо право ствердити, що вони водночас також творіння «німецької душі», чи бодай її характерна риса, у тому сенсі, в якому ми звикли вважати, скажімо, ідеоманію Платона, його майже релігійне божевілля на формах, одночасно подією і свідченням «грецької душі»? Чи, може, істинним є протилежне? А саме, ті досягнення настільки індивідуальні, що виявляються радше винятком з національного духу, яким, наприклад, було щире язичництво Ґете? Або яким є серед німців щирий макіавеллізм Бісмарка, його так звана «реальна політика»? Можливо, наші філософи йдуть навіть всупереч потребам «німецької душі»? Коротко кажучи, чи справді були німецькі філософи філософськими німцями?

Я нагадаю про три випадки. Перш за все про незрівнянну проникливість Лейбніца, завдяки якій він узяв гору не тільки над думкою Декарта, але також над усім, чого досягла філософська думка до нього, показавши, що свідомість є лише акциденцією[1] ментального уявлення, а не його необхідним істотним атрибутом, а отже, те, що ми називаємо свідомістю, виявляється лише певним станом нашого духовного і душевного світу (можливо, хворобливим станом), але аж ніяк не нашим внутрішнім світом як таким. Чи є у цій думці щось німецьке, глибина чого на сьогодні ще не вичерпана? Чи є підстави припускати, що на таке обернення очевидного не спромігся б розум латинянина (бо це таки обернення [Umdrehung])? Далі, згадаймо про жирний знак питання Канта, під який він поставив поняття «причинности» — не тому, що він, подібно до Юма, взагалі сумнівався б у його чинности — він, радше, почав обережно обмежувати сферу, в межах якої це поняття має якусь вагу (ми ще й досі не визначилися остаточно з цими межами). Візьмімо, по-третє, приголомшливий маневр Гегеля, яким він пересту-

[1] *Акциденція* — випадковість, у розумінні чогось, що — на відміну від субстанції — не є самим собою, але є елементом якогось суб'єкта, як, наприклад, цифра, форма тощо.

пив через усі логічні навички й делікатності, ризикнувши вчити, що родові поняття розвиваються одне з одного; ця теза підготувала европейські голови до останнього великого наукового руху, до дарвінізму — тож, без Гегеля немає Дарвіна. Чи містить що-небудь німецьке ця Гегелева новація, що вперше внесла у науку вирішальне поняття «розвитку»? Так, поза сумнівом: у всіх трьох випадках ми відчуваємо, що в нас щось «відкрили» і відгадали, і ми вдячні за це і, водночас, приголомшені; кожен з цих трьох випадків наводить на роздуми, становлячи зразок німецького самопізнання, самовипробування, самоусвідомлення. Разом з Лейбніцем ми відчуваємо, що «наш внутрішній світ істотно багатший, ширший, більш прихований, ніж здається»; як німці, ми, разом з Кантом, сумніваємося в остаточности висновків природничих наук і взагалі в усьому, що пізнається каузально: пізнаване, як таке, має для тепер нас менше значення. Ми, німці, маємо залишатися гегельянцями, навіть якби не було самого Гегеля, оскільки ми (на противагу всім латинянам) інстинктивно надаємо становленню, розвитку глибший сенс і ширшу значимість, ніж тому, що «є» — ми заледве віримо у чинність поняття «буття», надто, що ми не схильні надавати нашій людській логіці значення логіки в собі, тобто єдиного виду логіки (нам, скоріше, хотілось би переконати себе в тому, що вона є тільки окремим випадком логіки, й, можливо, одним з найбільш дивних і безглуздих). Четверте питання полягало б у тому, чи мав бути саме німцем Шопенгауер зі своїм песимізмом, тобто проблемою цінности буття. Я гадаю, ні. Подія, після якої слід було очікувати цієї проблеми так впевнено, що який-небудь астроном душі міг би вирахувати день і годину її повстання, — а саме, занепад віри у християнського Бога, перемога наукового атеїзму, — є загальноевропейською подією, в якій усі раси мають право на свою частку і свою заслугу. Навпаки, саме німцям — тим німцям, сучасником яких був Шопенгауер, — варто було б ставити на карб найбільш тривале і небезпечне гальмування цієї перемоги атеїзму; Гегель головним чином був її сповіль-

нювачем *par excellence*[1], з огляду на розпочату ним грандіозну спробу переконати нас наостанок у божественності буття за допомогою нашого шостого чуття, чи пак «історичного почуття». Шопенгауер, як філософ, був першим відкрито переконаним і непохитним атеїстом, якого ми, німці, мали: у цьому ховалася його ворожість до Гегеля. Небожественне буття він вважав чимсь даним, зрозумілим, безперечним; він щоразу втрачав свою філософську розсудливість і впадав у гнів, коли у будь-кого помічав вагання і ухильність з цього питання. Тут найвиразніше виявляється його прямота: безумовний щирий атеїзм виступає передумовою бачення проблеми, як остаточної і тяжко здобутої перемоги европейської свідомости, як плідний процес двотисячолітнього привчання до істини, яка на завершення не дозволяє собі брехні у вірі в Бога... Цілком очевидно, що саме здобуло перемогу над християнським Богом — християнська мораль як така, дедалі більш суворо засвоюване поняття правдивости, витонченість сповідників християнського сумління, совість, перетлумачена і сублімована у наукову і в інтелектуальну охайність за всяку ціну. Розглядати природу так, ніби вона є доказом Божого блага і піклування; інтерпретувати історію на користь божественного розуму, як вічне свідчення морального світопорядку і моральних кінцевих цілей; тлумачити власні переживання, як тривалий час тлумачили їх побожні, у такому сенсі, що будь-який збіг обставин, будь-що замислено вище і наділано заради порятунку душі — усе це відтепер у минулому, проти цього повстає сумління, це видається будь-якій чутливій совісті непристойністю, безчестям, облудою, фемінізмом, слабкістю, боягузтвом — за цією строгістю, як за нічим іншим, ми — славні европейці і спадкоємці тривалого і відважного европейського самовизначення. Відштовхуючи від себе таким чином християнську інтерпретацію і засуджуючи її «сенс» як фальшивку, ми одразу наштовхуємося на шопен-

[1] Див. прим. до 347.

гауерівське питання: чи буття взагалі має сенс? Питання, що потребуватиме два чи три століттях, щоб його повністю і на всю глибину почули. Відповідь на це питання самого Шопенгауера була — нехай мені пробачать — скороспішною, юнацькою, примирливою; зупинкою і загрузанням у християнсько-аскетичних моральних перспективах, у вірі в які було відмовлено, разом з вірою в Бога... Однак ми вже зазначили, він поставив питання — як добрий европеєць, а не як німець.

Чи, може, німці довели свою внутрішню причетність і спорідненість, свою підготовленість, свою потребу в його проблемі, бодай тим, як вони Шопенгауерове питання осягали? Те, що думали і друкували у самій Німеччині після Шопенгауера з приводу порушеної ним проблеми, ще не дає підстав розв'язати питання на користь тіснішої причетности німців; можна було б, навіть навпаки, звернути увагу на своєрідну незграбність цього пост шопенгауерівського песимізму — досить очевидно, що німці тут почувалися не у своїй стихії. Тут я аж ніяк не натякаю на Едуарда фон Гартмана; навпаки, щодо нього я зберігаю свою давню підозру, що він аж надто зграбний як для нас: я хочу сказати, що він, зі спритністю справжнього шахрая, від самого початку, можливо, не тільки кепкував з німецького песимізму, але наостанок міг «заповідати» зізнання в тому, до якої міри вони здатні дурити себе самих у добу фіктивних компаній. Але я питаю: чи слід нам признати за заслугу німцям також стару дзиґу Банзена, який все життя хтиво крутився навколо свого реал-діалектичного горя і «особистого невезіння»? Чи було це справді по-німецьки? (Принагідно, я рекомендую його твори для того, для чого сам послговувався ними — як анти песимістичну поживу — здебільшого, з огляду на *elegantiae psychologicae*[1]; їх читання, здається мені, полегшить найтяжчий духовний і тілесний закреп). Або, чи вільно було б зарахувати до числа справжніх німців таких дилетантів і старих

[1] «Психологічні елегантності».

дів, як солодкий апостол цноти Майнлендер? Врешті-решт, він був євреєм (всі євреї стають солодкими, коли моралізують). Ні Банзен, ні Майнлендер, ні навіть Едуард фон Гартман не дають надійних зачіпок для відповіді на питання, чи був песимізм Шопенгауера (його пойнятий жахом погляд на знебожений, дурний, сліпий, шалений і підозрілий світ, його чесний жах) не тільки винятковим явищем серед німців, але й німецькою подією, тим часом, як усе, що стоїть на передньому плані, як наша хоробра політика, наша весела патріотівщина (яка рішуче розглядає все речі з точки зору одного доволі філософського принципу «Німеччина, Німеччина понад усе! («Deutschland, Deutschland über alles», отже, *sub specie speciei*[1], саме німецької *species*) виразно свідчить про протилежне. Ні! Сучасні німці геть не песимісти! Та й Шопенгауер, повторюся, був песимістом як добрий європеєць, а не як німець.

358

Селянська війна духу. Перед нами, европейцями, постає видовище жахливого світу руїн, де щось іще гордо височіє, щось, проте, ще моторошно стримить на своєму місці, однак велика частина краєвиду вже становить саме руїни, порослі чагарниками і бур'яном, доволі мальовничі — хтозна, чи бували ще коли прекрасніші? Церква є містом занепаду: християнська релігійна громада видається нам враженою до самісіньких основ — віра в Бога підважена, віра у християнський аскетичний ідеал дає останній свій фатальний бій. Так ґрунтовно і такий тривалий час споруджуване творіння, як християнство, що було останньою римською будовою, не могло, звісно, розвалитися від першого удару — тут ще мали довершити справу розмаїті землетруси, буріння, підкопи, що підточували й підмочу-

[1] *sub specie species* (*лат.*) — «з видової точки зору». Гра слів на основі класичного звороту *sub specie...*(«з точки зору…»).

вали дух. Однак найдивовижнішим виявилося те, що саме ті, хто виявляв найбільше охоти потрудитися заради охорони й збереження християнства, виявилися найбільшими його руйнівниками — німці. Схоже, німці не розуміють сутности церкви. Чи вони недостатньо духовні для цього? недостатньо підозріливі? У будь-якому разі, будова церкви ґрунтується на південній свободі духу і вільнодумстві, а так само — на південній підозріливости до природи, людини і духу; тобто вона ґрунтується на геть іншому знанні про людину, іншому досвіді, ніж той, яким володіла Північ. Лютерова Реформація, з усім її розмахом, була обуренням обмежености проти чогось «багатогранного». Висловлюючись делікатно, вона була грубим, обивательським нерозумінням, якому слід багато що пробачати: люди не розуміли знамення переможної церкви й бачили тільки корупцію; вони хибно тлумачили аристократичний скепсис, ту розкіш скептицизму й терпимости, яку дозволяє собі будь-яка переможна, самовпевнена влада... Нині досить легко недогледіти те, з якою фатальною поверховістю, навмання, необережно підходив Лютер до всіх кардинальних питань влади — перш за все, як людина з народу, якій бракувало спадщини панівної касти, інстинкту влади як такого. Таким чином, його діяльність, його воля до відновлення римського творіння стала — поза його бажанням, поза його усвідомленням — початком руйнації. У пориві щирого обурення він порозплутував і пороздирав там, де старий павук так довго і так ретельно плів і заплутував. Він видав кожному в руки священні книги — зокрема, й філологам, тобто тим, хто заперечує будь-яку віру, що ґрунтується на книгах. Він зруйнував поняття «церкви», відкинувши віру у богонатхненність соборів; адже поняття «церкви» зберігає свою силу тільки за припущення, що натхненний дух, який заклав підвалини церкви, досі живе в ній і далі зводить і розбудовує свій дім. Лютер повернув священникові статеві стосунки з жінкою: але здатність до благоговіння, притаманна взагалі народу, а перш за все — жінці з наро-

ду, на три чверті тримається на вірі у те, що людина виняткова у цьому аспекті, буде винятковою також в інших речах; саме в цьому народна віра у надлюдське в людині, у диво, у спокутну силу Бога в людині знаходить витонченого і переконливого адвоката. Лютер, після того як він дав священикові жінку, мав забрати у нього таїнство сповіді: таким було психологічно правильне рішення, яке, разом з тим, по суті, усунуло постать християнського священника, найістотніша роль якого завжди полягала у тому, щоб бути священним вухом, потайним колодязем, могильним каменем для таємниць. «Кожен сам собі священник» — за такими формулюваннями, з їхнім мужицьким лукавством, Лютер ховав люту ненависть до «вищої людини» і панування «вищої людини», яким його передбачала церква; він знищив ідеал, якого сам не міг досягти, хоча на позір наче ненавидів і засуджував виродження цього ідеалу. Невдатний чернець, він відкинув ідею панування *homines religiosi*[1]: у такий спосіб він здійснив у межах церковного громадського порядку те, проти чого він так нетерпимо виступав у бюргерському суспільному порядку — а саме, «селянську війну».

Що ж до того, що згодом виросло з його Реформації — все хороше і все погане, що сьогодні вже можна приблизно оцінити, — хто міг би виявити достатньо наївности, щоб просто хвалити чи засуджувати Лютера за ці наслідки? Він цілковито безвинний, він не відав, що творив. Лютерова Реформація, безперечно, неабияк прислужилася обмілінню європейського духу, що, здебільшого на Півночі, зробився добротливішим, якщо висловлюватись у моралістичний спосіб; і водночас вона також посилила рухливість і непосидючість духу, його жагу до незалежности, віру у право на духовну свободу, зробила його «природнішим». Хто бажає віддати належне Лютеровій Реформації, як останній інстанції, що підготувала ґрунт і заохочувала те, що

[1] *Homines religiosi* (*лат.*) — (тут) клер.

нині ми вшановуємо як «сучасну науку», той має додати, що Реформація відповідальна також у створенні чинників виродження сучасного вченого, притаманного йому браку благоговіння, сором'язливости й глибини, у простодушності підходу до пізнання, коротко кажучи — у характерному для двох останніх століть плебействі духу, від якого нас досі не звільнив навіть новонароджений песимізм. «Сучасні ідеї» належать до тієї-таки селянської війни Півночі проти більш холодного, більш двозначного і недовірливого духу Півдня, який у християнській церкві спорудив собі найбільший пам'ятник. Зрештою, не забуваймо, чим є церква, зокрема — на противагу будь-якій «державі»: церква є, перш за все, авторитарною організацією, що гарантує вище становище більш духовним людям, і настільки впевнена у могутті духовности, що забороняє собі будь-які грубіші засоби насильства. Вже це одне тільки, за будь-яких обставин, робить церкву інститутом більш аристократичним за державу.

359

Помста розуму й інші підвалини моралі. Мораль — де, на вашу думку, могла вона мати своїх найбільш небезпечних і підступних адвокатів?.. Ось, наприклад, невдаха; йому бракує розуму, щоб радіти з цього приводу, натомість, він достатньо освічений, щоб усвідомити своє становище; знуджений, пересичений, зневажає він самого себе; внаслідок якихось успадкованих маєтностей, зраджений, на жаль, останньою розрадою — «благословенням праці», самозреченням у «повсякденній роботі»; він соромиться свого існування як такого і, можливо, на додачу, набув кілька маленьких вадливих звичок, а з іншого боку, не може уникнути поглиблення своїх вад і не робитися гоноровитим і дратівливим (від книжок, на які не має жодного права, чи від спілкування в товаристві, до рівня якого сам не дотягує): такий наскрізь отруєний персонаж — бо у такого типу не-

вдах розум стає отрутою, освіта стає отрутою, майно стає отрутою, самотність стає отрутою — приходить, зрештою, до звичного стану помсти, жаги до помсти... Що, на вашу думку, знадобиться йому, безперечно знадобиться йому, щоб створити собі ілюзію власної переваги над розумнішими за нього, щоб натішитися радістю здійсненої ідеальної помсти — бодай у своїй уяві? Він завжди потребуватиме для цього моральности — гучних моральних формулювань про справедливість, мудрість, святість, чесноти; стоїцизму жестів (стоїцизм досконало приховує те, чим не володієш!..); мантія глибокодумного мовчання, товариськости, м'якости чи хоч би як іще називалися всі мантії ідеалістів, під якими ходять невиліковні самоненависники і невиліковні честолюбці. Не хочу, щоб мене хибно зрозуміли: з таких природжених ворогів розуму виникає часом той рідкісний представник роду людського, що його шанують у народі у постаті святого і мудреця; з таких людей виходять ті чудовиська моралі, які спричиняють галас, роблять історію — святий Августин належить до таких. Страх перед розумом, помста розуму — о як часто ставали ці чинники коренем чеснот! Навіть окремою чеснотою як такою!.. Суто між нами, спитаймо себе: навіть ота претензія філософів на мудрість, що іноді зустрічаємо там і тут по всій землі, найбезглуздіша і найзухваліша з усіх претензій, хіба не була вона завжди — так в Індії, як у Греції — перш за все, засобом приховування? Іноді, можливо, з метою виховання, яке залюбки освячує брехню, це засіб турботливої увагу до ще не дозрілих юнаків, що їх належить вірою в особистість (помилковою) захистити від самих себе... У більшості випадків, однак — це пристановище філософа, де він рятується від утоми, старости, холоднечі, черствости, як відчуття близького кінця, як логіка того інстинкту, який притаманний тваринам перед смертю — вони віддаляються геть, стихають, усамітнюються, заповзають у нору, стають мудрими... Як? Мудрість є сховищем філософа від...розуму?

360

Два типи причин, які часто плутають. Це видається мені одним з найбільш істотних кроків у моєму просуванні: я навчився відрізняти причину вчинку від причини, що змушує мене чинити так чи так, у цьому напрямку, з цією метою. Першого типу причина є певною кількістю накопиченої сили, квантумом, що чекає нагоди на вихід; другий тип, у порівнянні з цією силою, кількісно, є чимсь незначним — здебільшого, це дрібна обставина, випадок, згідно з яким та накопичена сила, квантум, «розряджається» у певний спосіб: відносини сірників і порохової діжки. До цих дрібних випадків, сірників я зараховую всі так звані «цілі», а так само — і ще більшою мірою — так звані «життєві покликання»: у співставленні з жахливим квантумом, що, як було зазначено, прагне будь-якого виходу, вони виявляються чимсь випадковим, довільним, майже байдужим. Однак зазвичай це бачать по-іншому: саме в меті (потребі, покликанні тощо), відповідно до найдавнішої помилки, звикли бачити рушійну силу — натомість, але вона є лише силою, що спрямовує; можна сказати, тут плутають машиніста пароплава з парою. І не завжди тільки машиніста, керівну силу... Хіба «мета», «потреба» не виявляється досить часто тільки слушним приводом, додатковим самозасліпленням марнославства, яке не бажає зізнатися, що корабель іде за течією, в яку випадково потрапив? Що він «хоче» туди, оскільки туди пливти змушений? Що він має керунок, але аж ніяк не керманича? Критика поняття «мети» досі лишається необхідністю.

361

Про проблему актора. Проблема актора турбувала мене найтриваліше; я був (часом також нині буваю) невпевнений, чи не ховається за нею вихідна позиція, з якої тільки й можливо підступитися до небезпечного поняття «мит-

ця», яке досі сприймали невиправдано легковажно. Фальш за чистого сумління; пристрасть до удавання, що вихоплюється назовні як влада, відсуваючи вбік так званий «характер», затоплюючи і, часом, згашаючи його; внутрішнє прагнення увійти в роль, надіти маску, вдавати; надлишок здатности до пристосування різного штибу, яке не випадає виправдовувати виконанням найближчих і безпосередніх обов'язків: можливо, все це визначає не тільки актора як такого?.. Змальований інстинкт найлегше виробляється у родинах нижчих суспільних верств, які змушені були животіти під мінливим гнобленням і примусом, у глибокій залежности, і які мусили «по своєму ліжку простягати ніжку», щоразу пристосовуватися до нових обставин, щоразу вдавати, повсякчас ловити носом, кудою вітер віє, і зрештою самі замало ставали флюгером, майстрами органічно засвоєного мистецтва вічної гри в хованки, яку для тварин визначають як «мімікрія»: так з покоління у покоління накопичується цей стан, аж доки, нарешті, він починає неподільно панувати — нерозумний, неприборканий і поступово привчається до того, що вже керує іншими інстинктами, і породжує актора, «митця» (спершу блазня, брехуна, Гансвурста[1], дурника, клоуна, також класичний тип лакея, Жіль Блаза: бо такі типи саме представляють передісторію митця й, доволі часто, навіть «генія»). Схожий тип людини виростає і у більш високих верствах суспільства під схожим тиском; тільки там акторський інстинкт найчастіше приборкується іншим інстинктом, наприклад, у «дипломатів». Втім, я схильний думати, що хорошому дипломатові не забороняється стати також хорошим театральним актором за умови, що йому цього не «заборонять» умовності. Що ж до євреїв, народу, що володіє мистецтвом пристосування *par excellence*[2], то можна було б, ведучи далі ці

---

[1] Гансвурст («Ганс Ковбаса») — персонаж фольклорного лялькового театру, грубуватий «дурник».

[2] Див. прим. до 347.

міркування, глянути на них, як на всесвітньо-історичну інституцію, від самого початку спрямовану на культивування акторів, справжній інкубатор акторів; дійсно, питання вельми на часі: який хороший актор нині не єврей? Також, як природжений літератор, фактичний володар європейської преси, єврей здійснює цю роль, спираючись на свій акторський хист, бо літератор, по суті, є актором, він грає «знавця», «експерта».

Нарешті, жінки: озирнувшись на всю історію жіноцтва, розважмо, чи не мусили вони, перш за все і понад усе, бути актрисами? Послухайте, що кажуть лікарі, яким випадало гіпнотизувати жінок; насамкінець, якщо ви покохали їх — ви дозволи їм «загіпнотизувати» вас! Що з цього виходить? Що вони завжди «віддаються ролі» навіть тоді, коли вони віддаються... Жінки так артистичні...

362

Наша віра у змужніння Европи. Наполеону (і аж ніяк не французькій Революції, що прагнула до «братерства» народів і загальної барвистої взаємности людських сердець) ми завдячуємо тим, що тепер на нас чекають, імовірно, два-три войовничих століття поспіль, подібних до яких іще не знала історія — коротко кажучи, тим, що ми вступили у класичну добу війни, війни водночас наукової і народної, у найбільшому масштабі (з точки зору коштів, хисту, дисципліни), на яку прийдешні тисячоліття озиратимуться заздрісно і благоговійно, як на взірець досконалости, бо національний рух, з якого виросте ореол слави навколо війни, є тільки протидією на дії Наполеона, і без Наполеона не відбувся б. Отже, Наполеонові коли-небуть ставитимуть за заслугу, що чоловік у Европі знову піднісся над купцем і філістером; можливо, навіть над «жінкою», яку були розпестили християнство і мрійливим духом XVIII століття, а надто — «сучасні ідеї». Наполеон, який у сучасних ідеях і у цивілізації як такій вбачав ніби особистого ворога,

цією ворожнечею вивив себе найвизначнішим продовжувачем Ренесансу: він знову виніс на світло цілісний уламок античного характеру, вирішальний, можливо, уламок граніту. І хтозна, чи кінець кінцем не візьме гору цей уламок античности над національним рухом і чи не судилося йому стати у позитивному сенсі спадкоємцем і продовжувачем Наполеона, який, як відомо, домагався єдиної Европи, Европи — володарки світу.

363

Про те, як кожній статі притаманні свої забобони щодо кохання. При всі поступки, що я ладен зробити забобону моногамії, ніколи я не допущу, щоб ми говорили про рівні права чоловіків і жінок у коханні: немає таких рівних прав. Суть у тому, що чоловік і жінка неоднаково розуміють кохання, і до умов кохання у обох статей належить те, що одна стать передбачає в іншій відмінне почуття «кохання». Жіноча концепція кохання доволі чітка: цілковита відданість (а не тільки готовність віддатися) душею і тілом, без будь-якого мотиву, без жодних застережень і радше — з соромом і жахом на саму думку про те, що відданість може визначатися якимись умовами. Саме відсутність умов робить її кохання вірою — іншого у жінок не трапляється.

Чоловік, який кохає жінку, хоче від неї саме такого почуття, а отже, у своєму коханні він гранично далекий від передумов жіночого кохання. Слід допустити, звісно, що деяким чоловікам не є чужим потреба цілковито віддатися; насправді, вони не чоловіки. Чоловік, що кохає, як жінка, стає рабом; жінка, натомість, кохаючи, як жінка, стає від цього більш довершеною жінкою... Пристрасть жінки, у її безумовній відмові від власних прав, передбачає відсутність такого *патосу*, такої готовности до відмови з боку коханого, бо, якби обоє, з кохання, зреклися самих себе, з цього вийшло б...я, зреш-

тою, не знаю, що б мало з того вийти — *horror vacui*[1]? Жінка хоче бути взятою і прийнятою, як власність, вона хоче розчинитися у понятті «володіння» і «оволодіння»; отже, вона хоче когось, хто бере, а не пропонує і не віддає себе — того, хто, навпаки, багатітиме «собою» через прирощення сили, щастя, віри, заради чого віддає йому себе жінка. Жінка віддає себе, чоловік бере — я думаю, цю природну формулу не подолають жодні суспільні договори чи найблагородніші прагнення до справедливости, хоч би як ми бажали, щоб нам не кололи вічно очі жорстокість, жах, таємничість, аморальність цього антагонізму. Бо кохання, розглянуте у всій цілості, величі й повноті, є природою, і саме як природа є чимсь навіки «аморальним».

Вірність, таким чином, визначається характером жіночого кохання, вона випливає з його визначення; у чоловіка вірність може легко виникнути внаслідок його кохання — скажімо, на подяку або як ідіосинкразія смаку і так звана вибіркова спорідненість, але вона не є сутнісним елементом його кохання — до такого ступеня не є йому притаманною, що можна б доволі обґрунтовано розмірковувати про природний антагонізм кохання і вірности у чоловіка: його кохання є бажанням володіти, а не відмовою від себе і відданістю; але бажання володіти закінчується щоразу по оволодінні... Власне кажучи, саме більш тонка і ревнива жага володіння у чоловіка (який рідко і запізніло переконується в тому, що він справді «володіє») підтримує його кохання — воно може навіть посилитися після оволодіння, бо йому нелегко відмовитися від думки, що жінці більше нічого йому «віддати».

364

Говорить відлюдник. Мистецтво спілкуватися з людьми спирається, по суті, на вміння (що передбачає тривале підготування) сприймати і приймати страву такої кухні,

[1] *Horror vacui* (*лат.*) — жах порожнечі.

до якої не маєш жодної довіри. За умови, що хтось підходить до столу з вовчим голодом, усе доволі просто («Найгірше товариство змушує тебе відчути», — каже Мефістофель[1]); але цей вовчий голод умить минає, щойно починаєш його вгамовувати! Ох, як важко перетравлювати ближніх! Перший принцип: мобілізувати всю свою мужність, як належить за будь-якого нещастя; хоробро братися до справи й бути в захваті від себе; зціпивши зуби, придушити почуття відрази. Другий принцип: «виправляти» ближнього — скажімо, вихваляючи його так, щоб він почав упрівати своїм щастям; або, ухопившись за кінчик його позитивних чи «цікавих» рис, тягти, аж доки витягнеш усю його доброчесність і задрапіруєш ближнього в її складках. Третій принцип: самогіпноз. Зосередити свою увагу на якомусь елементі об'єкта спілкування — на його скляному ґудзику, наприклад — аж доки перестанеш відчувати задоволення і невдоволення і непомітно для себе закуняєш, заціпенівши в одній позі: це домашній рецепт, повноцінно випробуваний на дружині й друзях, схвалений, як надійний засіб, але ще не сформульований у науковий спосіб. Народна його назва — терпіння.

365

Відлюдник говорить знову. Ми теж спілкуємося з «людьми», теж скромно вбираємо одяг, у якому люди пізнають нас (як таких), приймають, шукають нас. Так ми вливаємося у товариство, тобто у середовище переодягнених, які не бажають так називатися; і ми чинимо так, як усі розумні маски, і ввічливо відпроваджуємо за двері будь-яку цікавість, що стосується чогось, крім «вбрання». Проте є також інші способи і прийоми «спілкуватися» у товари-

[1] Вся фраза у «Фаусті» Ґете така: *Die schlechteste Gesellschaft läßt dich fühlen, Dass du ein Mensch mit Menschen bist.* («Найгірша компанія змушує тебе відчути, що ти людина серед людей»).

стві: наприклад, у ролі примари, що буває доречно, коли хочеш чимшвидше позбутися його і нагнати страху. Наприклад: нас намагаються упіймати і не можуть ухопити. Це лякає. Або: ми заходимо крізь замкнені двері. Або: коли всюди згашене світло. Або: після того, як ми вже померли. Останнє є фокус посмертних людей *par excellence*[1]. («А що ви думали? — нетерпляче вигукнув якось один з таких. — Гадаєте, нам приємно було б витримувати цю відчуженість, холод, могильну тишу, цю підземну, приховану, німу, незвідану самотність, що зветься у нас життям і з таким самим успіхом могло б зватися смертю, коли б ми не знали, що з нас вийде, і що ми тільки по смерті приходимо до нашого життя і стаємо живими, ох! аж надто живими! ми, посмертні люди!»)

366

З приводу однієї наукової книги. Ми не належимо до тих людей, які починають мислити лише в оточенні книжок, від зіткнення з книжками — ми звикли мислити просто неба, на ногах, стрибаючи, видираючись вгору, танцюючи, найохочіше — на самоті у горах або над морем, там, де навіть стежки біжать задумливо. Коли ми оцінюємо книжку, людину, музику, перші питання, що виникають у нас: «Чи можуть вони ходити?»; чи навіть: «Чи можуть вони танцювати?»... Ми не часто читаємо, і ми від цього читаємо не гірше — о, як швидко здогадуємося, яким шляхом хтось прийшов до своїх думок, сидячи чи перед каламарем, зібгавши своє черево, схиливши голову над папером; о, як швидко ми даємо раду тій книжці! Здавлені тельбухи виказують себе, можна закластися — так само, як виказує себе важке повітря замкненої кімнати, стеля тієї кімнати, задушливість.

Такими були мої відчуття, коли я нині згорнув відверту наукову книжку, з вдячністю, з великою вдячністю, але та-

[1] Див. прим. до 347.

кож — з полегшенням... У книзі, написаній ученим, майже завжди є щось гнітюче: «фахівець» неодмінно десь вигулькує, зі своїм завзяттям, своєю серйозністю, озлобленням, зі своєю переоцінкою закутку, в якому він сидить і плете, зі своїм горбом — бо у кожного фахівця свій горб. Вчена книга завжди відображає скалічену душу — будь-яке ремесло калічить. Погляньте на своїх друзів, з якими минула ваша юність, — які вони тепер, після того як оволоділи своєю наукою: ох, відбулося протилежне — тепер наука назавжди оволоділа ними! Врослі у свій закуток, згнічені до невпізнання, невільники, що втратили рівновагу, змарнілі, кощаві з усіх боків, і тільки в одному місці ідеально округлі — ми примовкаємо, розчулені на такий їхній вигляд. Будь-яке ремесло, навіть якщо воно має золоту підлогу,[1] також має над собою свинцеву стелю, що тисне на душу, придавлюючи її до потворного викривлення. Тут нічого не випадає змінити. Не варто думати, буцім цього спотворення можливо було б уникнути шляхом виховання. За будь-яку майстерність у цьому світі, де все дороге, мусимо дорого сплачувати; людиною свого ремесла стають навіть коштом принесення себе у жертву своєму ремеслу. Але ви хочете домогтися цього інакше — «дешевше» і зручніше, перш за все, — чи не так, любі мої сучасники? Гаразд! Однак, у такому разі, ви відразу отримуєте щось інше на додачу — а саме, замість ремісника і майстра, літератора, вертлявого, «досвідченого» літератора, у якого, звісно, немає горба — не беручи до уваги того горба чи бульки, якою він демонструє свою роль розпорядника — продавця духу і «носія» культури, — літератора, який є нічим, але «репрезентує» майже все, який вдає з себе і «представляє» експерта і який бере на себе «скромну» роль — отримувати, замість такого справжнього, платню, шану, славу.

---

[1] За німецькою приказкою, «Ремесло має золоте дно» (Handwerk hat einen goldenen Boden). Ніцше тут використовує гру слів, оскільки поняття «дна» у німецькій змальовується словом Boden, що також означає «підлога».

Ні, мої вчені друзі! Я благословляю вас навіть з огляду на ваш горб! І за те, що ви, так само як я, зневажаєте літераторів і паразитів від культури! І що ви не вмієте торгувати духом! І часто маєте думки, які не підлягають грошовому вираженню! І що ви не репрезентуєте нічого, чим ви насправді не є! Що єдина ваша воля — стати майстрами свого ремесла, відчуваючи благоговіння перед майстерністю і рішуче відкидати все примарне, напівправдиве, причепурене, віртуозне, демагогічне, акторське *in litteris et artibus*[1] — все те, що не здатне засвідчити свою справжність, правдивість, наявність підготовчого вишколу чи не переконує вас! (Навіть геній нездатний подолати цей ґандж, хоч би яку майстерність виявляв у його маскуванні: щоб переконатись у цьому, достатньо придивитися до наших найобдарованіших художників і музикантів — усі вони, майже без винятку (завдяки хитрощам, винахідливости і особливій манері) вміють позірно прибрати вигляду цієї правдивости, вишколу і солідности — втім, анітрохи не дурячи з цього приводу самих себе, не приглушуючи голосу свого власного сумління. Бо, вам відомо, либонь, що всі великі сучасні митці страждають на нечисте сумління...)

367

Як перш за все слід розрізняти твори мистецтва. Все, що є думкою, віршоване, писане, мальоване, компоноване — навіть в архітектурі та скульптурі — належить або до монологічного мистецтва, або до мистецтва перед свідками. До останнього треба зарахувати також те уявне монологічне мистецтво, яке містить віру в Бога і всю лірику молит-

[1] *In litteris et artibus* (лат.) — у літературі й мистецтві. Litteris et Artibus — це також назва медалі, престижної нагороди, заснованої у 1853 році шведським королем (на той час — кронпринцом) Карлом XV.

ви, оскільки для побожних іще немає самотности — честь цього винаходу належить нам, безбожникам. Я не знаю глибшої відмінности, що відображала б бачення художника, ніж те, як він дивиться на своє творіння (на «себе») у процесі його творення — очима свідка, чи так, наче він «забув про світ». Останнє є істотною рисою монологічного мистецтва — воно спочиває на забутті, воно є музикою забуття.

368

Говорить цинік. Мої заперечення проти музики Ваґнера суто фізіологічні, то заради чого перевбирати їх в естетичні формулювання? Моя ідея полягає в тому, що мені вже не так легко дихати, коли на мене діє ця музика; що на неї одразу починає сердитись і бунтує моя нога, яка потребує ритму, танку, маршу, вимагаючи від музики перш за все захвату, який полягає у хорошій ході, стрибках, танку. Та чи ж не протестує також мій шлунок, моє серце, мій кровообіг, мої нутрощі? Чи не стає раптом голос мій хрипким від цієї музики? Відтак, я питаю себе: чого взагалі хоче моє тіло від музики? Я думаю, воно бажає полегшення: так, щоб усі тваринні функції прискорилися легкими, сміливими, пустотливими, впевненими ритмами; щоб бронзове, свинцеве життя взялося золотом доброї, лагідної гармонії. Моя туга хоче прихилити голову у схованках і безмежностях довершености — для цього потрібна мені музика. Що мені драма! Що мені корчі її морального екстазу, в яких подибує задоволення «народ»! Що мені весь мімічний акторський фокус-покус!.. Можна здогадатися, що я за своєю природою не театрал; натомість Вагнер, навпаки, був, по суті, людиною театру і актором, найбільш натхненним обожнювачем пантоміми з усіх — навіть серед музикантів!.. Принагідно зауважу: якщо теорія Ваґнера стверджувала, що «драма є метою, а музика завжди тільки її

засобом»[1], то на практиці він навпаки, від початку до кінця, показував що для нього «метою є постава, тим часом, як драма і музика — її засоби. Музика як засіб для тлумачення, посилення, поглиблення драматичних жестів і акторського впливу на почуття; а ваґнерівська драма — суто привід для численних драматичних постав! Поруч з усіма іншими інстинктами, Ваґнер володів інстинктом великого актора, що переважав геть в усьому — зокрема, як зазначалося, у музиці.

Якось я зумів — доклавши чималих зусиль — довести це одному щирому ваґнеріанцеві. Я мав підстави також додати: «Будьте трохи чеснішим з собою ж таки: ми не в театрі! У театрі ми чесні тільки у масі; а поодинці — брешемо, дуримо навіть самих себе. Ідучи в театр, ми залишаємо вдома самих себе, ми відмовляємося від права на власну мову, на вільний вибір, на свій смак, навіть на свою хоробрість у тому вигляді, в якому маємо і застосовуємо її у власних чотирьох стінах у стосунках з Богом і людиною. Ніхто не приносить з собою в театр власне витончене мистецьке чуття — навіть митець, який працює для театру: там стаєш народом, публікою, стадом, жінкою, фарисеєм, голосуючою худобою, демократом, ближнім, оточенням, там навіть особисте сумління підпадає під зрівнювальні чари «переважної більшости», там дурість діє, як хіть і вогнище інфекції, там панують правила сусідства — там стаєш сусідом...». (Я забув зазначити, що відповів мій освічений ваґнеріанець на мої фізіологічні заперечення: «Отже ви не цілком ще здорові для нашої музики?»)

369

Наше співіснування. Чи не слід нам, художникам, зізнатися собі в тому, що ми маємо у собі якусь зловісну від-

[1] «Драма є метою, а музика завжди тільки її засобом» („das Drama ist der Zweck, die Musik ist immer nur dessen Mittel“) — автор цитує широковідомий у теорії музики вислів з переднього слова праці Ваґнера «Опера і драма».

мінність між нашим смаком, з одного боку, і нашою творчою силою — з іншого, які у дивний спосіб зберігаються і ростуть самі собою — я маю на увазі, вони мають геть різні ступені і *tempi*[1] старости, юности, зрілости, в'янення, гниття? Тож, наприклад, якийсь музикант міг би все життя творити речі, що суперечать усьому, що він цінує, що вдовольняє його смак, що вважає за краще його розпещене вухо і серце: йому не було навіть потреби знати про цю суперечність! Як свідчить регулярний, майже болісний досвід, індивідуальний смак особи може легко перевершити смак її сили, не пригнічуючи тим останню і не перешкоджаючи її виявленню; але може статися також протилежне, і на це я хотів би звернути увагу художників. Постійний творець, «мати» у людині, у широкому сенсі слова, хтось, хто не хоче ні знати, ні чути про щось, крім вагітностей і колисок свого духу, просто не має часу на роздуми щодо себе і свого творіння, не має часу на порівняння, анітрохи не схильний далі розвивати власний смак і просто забуває про такий, полишаючи його на розсуд випадку і дозволяючи йому стояти, лежати чи падати; такий художник, мабуть, створює в результаті твори, до яких він сам ще не доріс і не може про них судити, тож городить про них і про себе казна що — не тільки вголос, але й подумки. У плідних художників це, на мій погляд, майже нормальне співвідношення — ніхто не знає дитини гірше за її батьків; і це привило чинне навіть до цілого [давньо]грецького митецького і поетичного світу (якщо брати глобальніший приклад): він ніколи не «відав», що творив...

370

Що таке романтизм? Можливо, дехто — бодай серед моїх друзів — пригадає, що попервах, атакуючи цей сучасний світ, я, нехай допускався певних великих помилок

[1] Часи, періоди.

і перебільшених оцінок, та, принаймні, висловлював також щирі сподівання. Я визнавав — хтозна, на підставі якого особистого досвіду? — філософський песимізм XIX століття симптомом вищої сили думки, рішучішої відваги, переможнішої повноти життя, ніж це було властиво XVIII століттю, добі Юма, Канта, Кондильяка і сенсуалістів; тому трагічне світобачення видавалося мені особливою пишнотою нашої культури, найдорожчим, найбільш аристократичним, найнебезпечнішим способом її марнотратства, а попри те, внаслідок її надмірного багатства, пишнотою виправданою. Так само тлумачив я собі німецьку музику, як належне виявлення діонісійного могуття німецької душі: мені вчувався в ній землетрус, з яким, нарешті, виривається на волю з давніх-давен замкнена первісна сила, байдужа до того, що на її звільнення здригається все, що називає себе культурою. Цілком очевидно, що я проґавив тоді, як у філософському песимізмі, так у німецькій музиці, саме те, що становить їхній істинний характер — їхній романтизм. Що таке романтизм? Будь-яке мистецтво, будь-яку філософію можна розглянути як цілющий і помічний засіб на службі у життя, що росте і бореться — вони завжди передбачають страждання і стражденних. Але є два типи стражденних: по-перше, стражденні від надлишку життя, які жадають діонісійного мистецтва, а також трагічного погляду і прозріння в житті, і, по-друге, стражденні від збідніння життя, які через мистецтво прагнуть здобути спокій і тишу, штиль на морі, спантеличення, шаленства. Подвійній потребі останніх відповідає романтизм у мистецтві і пізнанні, їй відповідали (і відповідають) як Шопенгауер, так і Ріхард Ваґнер, якщо називати тих найславетніших і найбільш виразних романтиків, яких, свого часу, так перекручено тлумачив я сам (і аж ніяк не на шкоду їм, як з усією справедливістю я мав би зізнатися). Переповнені життям діонісійний бог і людина може дозволити собі не тільки споглядання страшного і сумнівного, але також страшні вчинки як такі і будь-яку розкіш руйнування, розвалу і заперечення; у нього лихе, безглузде і потвор-

не постає ніби дозволеним, внаслідок надлишку сил креації і запліднення, здатним будь-яку пустелю перетворити на квітучий плодоносний край. Натомість тому стражденному, найбіднішому на життєві сили найбільше знадобилися б лагідність, миролюбність і доброта — як у думках, так у вчинках; знадобився б, якщо можливо, такий Бог, що був би Богом винятково хворих, «рятівником»; а так само знадобилась би логіка, абстрактне зрозуміння буття, бо логіка заспокоює, вселяє довіру — коротко кажучи, знадобилась би тепла, помічна від страху вузькість і замкнення у межах оптимістичного видноколу. У такий спосіб я поступово навчився розуміти Епікура, протилежність діонісійного песиміста, так само навчився я розуміти «християнина», який, по-суті, є тільки різновидом епікурейця і, подібно до останнього, є фактичним романтиком: мій погляд робиться дедалі більш пильним у вистежуванні тієї затятої і найпідступнішої форми зворотного висновку, в якій трапляється більшість помилок — простеження зворотного зв'язку від творіння до творця, від вчинку до його суб'єкта, від ідеалу до того, кому він потрібен, від способу мислення і оцінок до керівної необхідности, що стоїть за ними.

У підході до всіх естетичних цінностей я тепер вдаюся до такого основного розрізнення: я питаю у кожному окремому випадку: «Що визначило тут творчість — голод чи надлишок?». На перший погляд, могло б видатися більш доречним інше, набагато більш очевидне розрізнення — а саме, чи є причиною творчості прагнення до фіксації, увічнення, буття, чи, навпаки, прагнення до руйнування, до зміни, до нового, до майбутнього, до становлення. Проте за уважнішого вивчення, обидва типи прагнення виявляються доволі двозначними і цілком укладаються у вищенаведену і, як мені здається, більш зручну схему. Прагнення до руйнування, зміни, становлення може бути виявленням надміру сили, спрямованої на майбутнє (моїм терміном для цього, як відомо, є слово «діонісійний»), але воно може також виявитися ненавистю невдахи, скривдженого, заблуканого, який руй-

нує, мусить руйнувати, бо його обурює і дратує наявне, все, що існує, буття як таке — щоб зрозуміти цей афект, придивіться до наших анархістів. Воля до увічнення так само передбачає двоїсту інтерпретацію. По-перше, вона може виходити з подяки і любові: мистецтво, що має таке походження, завжди виступатиме мистецтвом апофеозу — дифірамбічним, можливо, як у Рубенса, блаженно насмішкуватим, як у Хафіза, світлим і добросердим, як у Ґете, або ж таким, що вкриває все і вся гомерівским світлом і славою. Проте вона може також бути тиранічною волею якогось невиліковного страждальця, борця, мученика, який хотів би своє найособистіше, найпотаємніше, найвужче, ідіосинкразію свого страждання виставити обов'язковим і загальним для всіх законом, і який ніби мститься всім речам, накладаючи на них свій образ, напихаючи їх собою, тавруючи їх образ своєї тортури. Останнє є романтичним песимізмом у найбільш виразній його формі, хоч би йшлося про філософію волі Шопенгауера чи музику Ваґнера; романтичний песимізм — остання велика подія у долі нашої культури. (Міг би також існувати інший песимізм, класичний. Це передчуття і провидіння належить мені, як щось невіддільне від мене, як моє *propriium i ipsissimum*[1]; хіба що слово «класичний» разить мені слух: надто воно зношене, заокруглене, спотворене. Той песимізм майбутнього — бо він прийде!; я бачу його наближення! — я називаю діонісійним песимізмом).

371

Ми, незрозумілі. Нарікали ми коли-небудь поміж собою на те, що нас неправильно розуміють, не впізнають, плутають з іншими, перебріхують, недочувають і геть не чують? Саме така наша доля — і ще на тривалий час! (скажімо, щоб бути скромними, до 1901 року); і в цьому також наша відмінність: ми не поважали б себе, якби бажали іншого. Нас плу-

[1] *proprium* і *ipsissimus* — «притаманне» і «найбільш своє власне».

тають з іншими, отже ми ростемо, безнастанно змінюємося, здираємо з себе мертву кору, щовесни скидаємо з себе стару шкіру, ми стаємо дедалі більш юними, більш майбутніми, вищими, міцнішими, ми дедалі глибше — у зло — пускаємо своє дедалі міцніше коріння, а водночас, з дедалі більшою любов'ю, дедалі ширше розкидаючи руки, обіймаємо небо, і дедалі більш пожадливо вбираємо в себе його світло усіма своїми гілками і листям. Ми ростемо, як дерева — і складно зрозуміти це, як усе живе! — не на одному місці, а всюди, не в одному напрямку, але вгору і назовні та само, як всередину і в діл, наша сила йде одночасно у стовбур, гілки і коріння, нам уже не вільно робити щось окремішньо, бути чимось окремішнім... Така наша доля, як зазначено: ми ростемо вгору; і якщо така доля навіть стане нашим фатумом — бо ми живемо дедалі ближче до блискавок! — ми від того не цінуватимемо її менше; ми тільки не хочемо поділитися нею, наділяти нею, ми хочемо зберегти її, як свій фатум, високу долю...

372

Чому ми не ідеалісти. Колись філософи боялися почуттів; чи не занадто ми відучилися від цього страху? Нині ми, сьогоднішні і завтрашні філософи, всі до одного сенсуалісти — не у теорії, як на те, а *у праксисі*, на практиці... Тим, давнім, навпаки, здавалося, що почуття відволікають їх від їхнього світу, холодного царства «ідей», на небезпечний південний острів, де, як вони побоювалися, їхні філософські чесноти розтануть, як сніг на сонці. «Віск у вухах» — це було тоді майже умовою філософствування; справжній філософ уже не чув життя, оскільки життя є музикою, а він заперечував музику життя: давнє марновірство філософів, що будь-яка музика є співом сирен.

Що ж, ми схильні нині судити у протилежний спосіб (що як такий міг би вже бути помилковим): а саме, що ідеї, з їхньою холодною анемічною примарністю і навіть не всу-

переч цій примарности, спокусниці набагато гірші за почуття — вони завжди живилися «кров'ю» філософа, завжди пожирали його почуття і навіть — ви не повірите — його «серце». То ж то давні філософи були безсердечними: філософствування завжди містило елементи вампіризму. Чи ж ми не відчуваємо у таких постатях, як Спіноза, щось глибоко загадкове і зловісне? Хіба не бачимо, яка драма постійного знекровлення відбувається у дедалі більш ідеальному одухотворенні? Хіба не уявляємо, як за лаштунками причаїлося кровососне створіння, що почне з почуттів, а скінчить тим, що залишить самі сухі кістки? Я маю на увазі категорії, формули, слова (бо — хай вибачають мені — те, що лишилося від Спінози, *amor intellectualis dei*[1], то брязкіт кісток, і нічого більше! Яка там *amor*, який *deus,* коли в них немає бодай краплини крові?..). Підсумовуючи: будь-який філософський ідеалізм був досі чимось на зразок недуги, якщо тільки не над-обачністю багатого здоров'я, небезпечного своєю повнотою, як у випадку Платона, страхом перед надпотужними почуттями і мудрістю Сократових послідовників.

Можливо, ми, сучасні [філософи], лише недостатньо здорові, щоб потребувати ідеалізму Платона? І ми не боїмося почуттів, тому що.....…

373

«Наука» як забобон. З закону про суспільні стани випливає, що вчені, оскільки вони належать до духовно розумової верстви середнього класу, не мають права порушувати великі проблеми і виявляти великі сумніви. Зрештою, вони однаково не дотягують до цього ні за рівнем своєї мужности, ні за своїми поглядами, — а перш

[1] *Amor intellectualis Dei* або *Amor intellectualis erga Deum* (*лат.*) — формула Б. Спінози. Далі Ніцше вживає у тексті окремі слова з цього звороту («Яка "любов", який "бог"?»).

за все, їхня потреба, що штовхає їх до дослідництва, їхнє внутрішнє передбачення і бажання ось такого, а не іншого порядку справ, їхній страх і надія надто скоро задовольняються і заспокоюються. Те, що, наприклад, схиляє педантичного англійця Герберта Спенсера так завзято мріяти у свій спосіб і тягти лінію надії, окреслюючи горизонт благих побажань, аж до остаточного примирення «егоїзму і альтруїзму», про яке він торочить, у нас викликає радше почуття огиди: з такими Спенсеровими перспективами, нав'язаними як останні перспективи, людство здається нам гідним презирства, знищення! Але вже факт того, що Спенсер сприймає як найбільшу надію щось таке, що інші вважають і мають право вважати за відразливу ймовірність, ставить знак питання, якого Спенсер не міг передбачити... Така ж таки ситуація з тією вірою, якою задовольняються нині численні матеріалістичні натуралісти — вірою у світ, який повинен мати свій еквівалент і свою міру у людському мисленні, у людських уявленнях про цінність, «світ істини», до якого ми маємо остаточно прийти за допомогою нашої маленької квадратної людської кебети...Як? Невже ми справді хочемо звести буття до обчислювальної вправи і розрахунків на догоду кабінетним математикам? Перш за все не слід позбавляти буття його багатозначного характеру — цього вимагає хороший смак, панове, смак до благоговіння перед усім тим, що не вкладається у рамки наших обріїв! Допускати, що правильною є тільки та інтерпретація світу, за якою правомірною залишається ваша позиція, за якої можна вести дальші наукові — у вашому розумінні (ви вважаєте, механістичні?) — дослідження, інтерпретація, яка оперує числами, підрахунками, зважуванням, спостереженням, відбором і нічим більше — це неотесаність і наївність, якщо тільки не божевілля чи ідіотизм. Хіба правильніше було б допустити зворотне: що саме найбільш поверхневий і зовнішній аспект буття — його найбільш наочний бік, його шкіра і чутливість — найперше піддається осягненню?

Можливо, тільки це підлягає осягненню? Таким чином, «наукова» інтерпретація світу, як ви її розумієте, може виявитися однією з найбезглуздіших, тобто позбавлених сенсу, серед усіх можливих інтерпретацій світу. Я це кажу на вушко панам механікам, які нині охоче товчуться коло філософів і твердо переконані у тому, що механіка є вченням про перші й останні закони, на підвалинах яких має зводитися все буття. Проте світ механічний по суті був би світом по суті безглуздим! Припустімо, що музика оцінювалась би, виходячи з того, наскільки її можна обчислити, вирахувати, сформулювати. Якою абсурдною була б така «наукова» оцінка музики! Що ми з неї з'ясували б, розуміли, зрозуміли, виснували? Та нічого, геть нічого з того, що становить в ній власне «музику»!..

374

Наше нове «нескінченне». Як далеко простягається перспективний характер буття? Чи, радше, так: чи має буття якийсь інший характер, чи не стає буття без тлумачення, без «сенсу» справді «безсенсовним»? З іншого боку, чи не є будь-яке буття, по суті своїй, тлумаченням буття? Ці питання, звісна річ, не підлягають розв'язанню шляхом навіть найбільш ретельного і болісно-сумлінного аналізу і самодослідження інтелекту: адже людський розум під час такого аналізу не може уникнути розглядання самого себе у своїх перспективних формах і тільки в них. Ми не в змозі зазирнути за ріг своєї перспективи; залишається безнадійною цікавістю наше бажання дізнатися, які б іще могли бути форми інтелекту і які інші перспективи: наприклад, чи здатні якісь істоти сприймати час у зворотному напрямі або поперемінно вперед і назад (що визначило б інший напрямок життя, інше сприйняття причин і наслідків). Думаю, однак, ми сьогодні дещо відступили від нахабної манери розпоряджатися з власного закутка, стверджуючи, буцім винятково

під цим кутом зору належить розглядати перспективу. Навпаки, світ учергове став для нас «нескінченним», оскільки ми не можемо відкинути можливість того, що він передбачає нескінченні інтерпретації. І знову нас охоплює великий жах — та й хто хотів би знову почати обожнювати на давній лад чудовисько незнайомого світу? І, можливо, надалі обожнювати незнайоме як «незнайомого»? Ох, те незнайоме включає таку масу небожественних можливостей інтерпретації, стільки усілякої чортівні, дурощів, безглуздя...зокрема також нашу власну, людську інтерпретацію — аж надто людську, знайому нам...

375

Чому ми видаємося епікурейцями. Ми, сучасні люди, ми обережні щодо остаточних переконань; наша недовіра зачаїлося у засідці на чари й підступні хитрощі сумління, присутні у будь-якій потужній вірі, у кожному безперечному Так чи Ні. Як це пояснити? Можна, мабуть, з одного боку, вбачати в цьому обережність того, хто «обпікся на молоці», розчарованого ідеаліста, а з іншого, і кращого, боку — також радісну цікавість колишнього пічкура, який у своєму домонтарстві дійшов до краю і тепер — всупереч йому — розкошує і бенкетує у безмежжі «просто неба» у загальному розумінні. Так виробляється майже епікурейська схильність до пізнання, яка не надто випускає з уваги проблематичний характер речей; так само виникає відраза до гучних моралістичних висловлювань і жестів, смак, що відхиляє незграбні суперечности і гордо усвідомлює свою звичну стриманість. Бо це теж становить нашу гордість, ці злегка натягнуті віжки, що стримують наше непереборне прагненні до достовірности, стриманість вершника у його шаленому галопі: ми й надалі, як раніше, мчатимемо верхи на шалених розпалених громаках, і якщо ми вагаємося, то це найменша з небезпек, що загрожувала б нам затримкою...

376

Наші уповільнені такти. Так відчувають усі митці і всі «творчі» люди, люди материнського типу: їм завжди здається, на кожному відтинку їхнього життя, кожен з яких завершується черговим творінням, що тепер вони дісталися до самісінької мети; вони завжди терпляче сприйматимуть смерть — з відчуттям: «ми до цього дозріли». Це не є виявом виснаження — скоріше, осіннього м'якого сонця, яким сповнює творця сама робота впродовж дозрівання твору. Потім життя густішає і тече медом, темп життя сповільнюється, спиняється на тривалі паузи, аж до віри у довгу паузу...

377

Ми, безрідні [Heimatlosen]. Серед сьогоднішніх европейців не бракує таких, що мають право називатися безрідними у такому сенсі слова, що підносить і відзначає їх — до них, зокрема, я повіряю свою таємну мудрість і *gaya scienza*[1]. Бо доля їхня сувора, надія непевна: було б доречно вигадати якусь розраду для них. Утім, як би це їм допомогло? Як би ми, діти майбутнього, змогли почуватися вдома у теперішньому! Неприхильні до будь-яких ідеалів, що забезпечили б затишок у цьому ламаному перехідному часі; ми не віримо у довготривалість його «реалій». Крига, по якій сьогодні ще можна ходити, зробилася вже аж надто тонкою; віє весняний вітер, і ми, безрідні, й самі виступаємо тим, що ламає кригу й інші надміру тонкі «реалії»... Ми нічого не «консервуємо», ані не прагнемо назад у минуле, ми нітрохи не «ліберальні», не працюємо на «прогрес», нам немає потреби затуляти вуха від базарного галасу і сирен майбутнього, нас не ваблять пісеньки про «рівні права», «вільне суспільство», «більше не буде ні панів ні рабів»! Ми нітрохи не вболіваємо за встановлення царства справедливости й одностайности на землі (бо воно, за будь-яких обставин, стало б царством глибокої

[1] Весела наука.

посередности й китайщини), ми радіємо всім, хто, подібно до нас, любить небезпеку, війну, пригоди, хто не дає намовити себе, упіймати, умиротворити, оскопити; ми зараховуємо себе до завойовників, ми розмірковуємо про необхідність нових порядків, а також нового рабства — бо до будь-якого посилення і піднесення типу «людини» належить також новий вид поневолення. Водночас, ми почуваємося як у сливах у своїй добі, що знай хвалиться тим, яка вона людяна, лагідна і найбільш правильна з усіх, що будь-коли існували під сонцем. На жаль, саме на такі прекрасні слова у нас виникають найбільш потворні потайні думки, бо ми бачимо в тому всьому тільки машкару і вияв глибокого розслаблення, втоми, старості, занепаду на силі! Що нам за діло до мішури, якою хворий прикриває свою слабкість! Нехай виставляє її напоказ, як свою доброчесність — поза сумнівом, слабкість робить людей лагідними — вже ж такими лагідними, такими правильними, таким недошкульними, такими «людяними»!

«Релігія співчуття», на яку нас хотіли б навернути...Що ж, нам добре відомі істеричні людці — чоловіки й жіночки, — яким нині потрібна саме така релігія, як маскування і вбрання! Ми не гуманісти; ми б ніколи не дозволили собі просторікувати про свою «любов до людства» — для цього ми недостатньо актори! Або недостатньо сен-симони, недостатньо французи! Треба глибоко зав'язнути у галльській надмірності еротичної збудливости і влюбливої нетерплячости, щоб далі бавитись у порядність, лізти до людства зі своєю хіттю... Людство! Чи бувала коли мерзенніша карга серед усіх старих (хіба що «істина»? Це питання для філософів)? Ні, ми не любимо людства; але, з іншого боку, ми настільки «німці» (у тому сенсі, в якому нині вживають слово «німецький»), щоб виправдовувати націоналізм і расову ненависть, щоб втішатися національною коростою серця і затруєнням крові, через які народи в Европі відокремлені і відгороджені один від одного, наче карантином. Ми надто незалежні для цього, надто злі, надто розпещені, до того ж — надто добре навчені і «мандровані»; в усякому, ми б воліли радше жити в горах,

деінде, «несвоєчасно», у минулих чи прийдешніх століттях, аби вберегти себе від тихого оскаженіння, на яке були б ми приречені, будучи свідками політики, що нищить німецький дух марнославством — до того, політики дріб'язкової: хіба вона не змушена — щоб уникнути негайного розвалу свого творіння — вмістити його між двох джерел смертельної ненависти? Хіба вона не змушена бажати увічнення партикуляризму в Европі?.. Ми, безрідні, як «нові люди», ми надто багатогранні і різнорідні за своєю расою і походженням, а отже, мало розуміємося на тому, як брати участь в облудному расовому самообожненні й хтивости, які сьогодні випинаються з Німеччини як вивіска німецького способу мислення і які видаються подвійно брехливими і непристойними у народу, що володіє «історичним чуттям». Коротко кажучи — і нехай це буде нашим словом чести — ми добрі европейці, спадкоємці Европи, багаті, надміру заможні, але також обтяжені надмірними боргами спадкоємці тисячоліть европейського духу; як такі, ми вийшли з-під опіки і християнства і чужі йому, саме тому, що ми виросли з нього і тому, що наші пращури були нещадно відданими християнами, безкомпромісними у своєму християнстві, що жертвували заради віри майном і кров'ю, станом і батьківщиною. Ми робимо те саме. Але ім'ям чого? Ім'ям нашої невіри? Ім'ям будь-якої невіри? Ні, вам це краще знати, мої друзі! Ваше приховане «Я» сильніше у вас за будь-які «Ні» і «Ймовірно», на які ви нездужаєте разом з вашою добою; і коли вам випадає вирушати у моря, вам, емігрантам, то вас теж змушує до цього віра!..

378

«І знову станемо світлими»[1]**.** Ми, щедрі й багаті духом, що стоїмо, подібно до відкритих криниць, на вулиці і не влад-

[1] Ніцше бере назву цього цілком оригінального афоризму в лапки, як цитату. Знавці (Rafael Ferber, Marcel Zentner) вказують як на джерело вислову, на «Роздуми Марка Аврелія», 8, книга, 51а, посилаючись також на те, що Ніцше не лише знав твори

ні нікому перешкодити черпати з нас: на жаль, ми не вміємо захистити самих себе там, де ми хотіли б цього, ми ніяк не можемо завадити тому, що нас каламутять і затемнюють, не можемо перешкодити добі, у яку живемо, засмічувати нас своєю «злободенністю», брудним птахам — загиджувати нас своїм послідом, хлопчакам — своїм мотлохом, а знесиленим мандрівникам, що відпочивають коло нас, — своїми малими й великими негараздами. Але ми чинитимемо так, як ми завжди чинили: ми приймемо те, що в нас кидають, у нашу глибину — бо ми глибокі, і не забуваємо цього — і знову станемо світлими...

379

Репліка дурня. Автор цієї книжки аж ніяк не мізантроп — нині занадто дорого мусиш сплачувати за ненависть до людини. Щоб ненавидіти людину так, як ненавиділи раніше, по-тімонівськи, цілком, без поблажок, від щирого серця, з усією любов'ю до ненависти, довелося б відмовитися від презирства; а якою витонченою радістю, яким терпінням, якою навіть добродушністю ми завдячуємо саме своєму презирству! До того ж з ним ми — «обранці Божі»: витончене презирство — це наш смак і наша перевага, наше мистецтво і, можливо, наша чеснота, ми — найсучасніші серед сучасних!.. Ненависть, навпаки, порівнює, зіставляє; в ненависті є повага, в ненависті є страх — велика, істотна частка страху. Ми, натомість, безстрашні, ми, більш одухотворені люди цієї доби, ми достатньою мірою знаємо свою перевагу, щоб жити без страху в цю добу — саме завдяки своїй одухотвореності. Нам навряд чи рубатимуть голови, нас не ув'язнять, не відправлять у заслання; навіть наших книг не заборонять і не спалять. Ця доба любить розум, вона любить

Марка Аврелія через твори свого друга Франца Овербука («Studien zur Geschichte der Alten Kirche», 1875), але й читав Марка Аврелія з 1873 року у перекладі К. Клесса.

нас і потребує нас, навіть якби нам випало показати їй, що ми неабиякі митці презирства, що на будь-яке спілкування з людьми нам злегка продирає мороз поза шкірою, що попри всю нашу лагідність, терплячість, людяність, чемність, ми нездатні вмовити власний ніс відмовитися від упередженого ставлення до близько розташованої людської істоти; що ми тим більше любимо природу, що менше в ній людського, а мистецтво — якщо воно є втечею художника від людини, або насмішкою художника з людини, чи насмішкою художника з себе самого...

380

Говорить «мандрівник». Щоб глянути збоку на нашу европейську мораль, щоб порівняти її з іншими, колишніми чи прийдешніми моралями, треба зробити те, що робить мандрівник, бажаючи з'ясувати, наскільки високі міські вежі — для цього він залишає місто. «Думки про моральні забобони», щоб не бути забобонами про забобони, передбачають позицію поза мораллю — сказати б, по той бік добра і зла, куди належить сходити, видиратися чи злітати, а в даному випадку, напевне, по той бік *нашого* добра і зла, поза будь-якою «Европою», розуміючи під такою суму непорушних ціннісних суджень, які увійшли в нашу плоть і кров. Бажання вийти поза ці межі — назовні і вгору — є, ймовірно, своєрідним божевіллям, дивним, безрозсудним «ти маєш», бо нам, мислителям, властиві свої ідіосинкразії «невільної волі»; питання в тому, чи ми справді здатні вирватися назовні. Це залежить від багатьох умов; здебільшого, питання у тому, наскільки ми легкі чи важкі — проблема нашої «специфічної важкости». Треба бути дуже легкими, щоб заволікти свою волю до пізнання у таку далечінь і ніби над своїм часом, щоб створити собі очі для огляду тисячоліть і чисте небо в цих очах! Треба позбутися багатьох чинників, що гнітять, паралізують, пригнічують, обважнюють нас, сьогоднішніх европейців. Людина такого потойбіччя, бажаючи виявити вищі

ціннісні норми свого часу, має перш за все «подолати» цей час в собі самій — це випробування її сили — і не тільки свого часу як такого, але також своєї колишньої відрази до цього часу і розладу з ним, своє страждання від цього часу, свою невчасність, свій романтизм...

381

До питання щодо зрозумілости. Пишучи, автори не тільки прагнуть, щоб їх зрозумілими, але — майже напевно — хочуть, щоб їх не зрозуміли. Коли книжка видається читачеві незрозумілою, це аж ніяк не стає її недоліком — можливо, саме цього й домагався її автор — він не хотів, щоб його зрозумів «абихто». Будь-який вишуканий розум і смак, бажаючи висловитися, добирає собі своїх слухачів і, водночас, відгороджується від «решти». З цього й народжуються більш витончені закони стилю: вони одночасно тримають на відстані, вони створюють дистанцію, вони забороняють «доступ», розуміння, як зазначалося, і, принагідно, відтуляють вуха тим, хто має придатний слух. І — суто між нами, друзі мої, і в моєму випадку — я не хочу ні своїм неуцтвом, ні жвавістю свого темпераменту перешкоджати тому, щоб ви мене розуміли. Саме жвавістю, хоч би як вона змушувала мене бути моторнішим у будь-якій справі, яка підлягає розв'язанню. Бо, я вважаю, з глибокими проблемами треба чинити, як з холодною ванною — швиденько занурився і притьма вилазь. Переконання, буцімто у такий спосіб не занурюєшся достатньо глибоко, не сягаєш глибин, обумовлене суто марновірством тих, що страждають на водоляк, чи бояться холодної води — вони таке стверджують, не маючи досвіду. О! крижана вода додає моторности!

Дозвольте спитати, принагідно: чи тому тільки залишається щось дійсно незрозумілим і невпізнаним, якщо розглядається побіжно, нашвидкуруч, на льоту? Чи треба неодмінно сушити собі над тим голову? Висиджувати проблему, як

курка на яйцях? *Diu noctuque incubando*,[1] як сказав сам про себе Ньютон? Принаймні деякі істини — особливо полохливі і чутливі до лоскоту — можна опанувати тільки раптово — застукати їх зненацька або геть не займати... Нарешті, моя стислість має також іншу перевагу: з питань, які непокоять мене, я маю висловитися сповна і швидко, щоб чимшвидше дійшло до вух. Імморалістові належить дбати про те, щоб не розбещувати невинність; я маю на увазі ослів і перестарків обох статей, які нічого не мають від життя, крім своєї цноти; більше того, мої твори мають надихати їх, підбадьорювати, заохочувати до благочестя. Я не знаю у світі видовища, кумеднішого за натхнених старих ослів і скрипух, зворушених солодкими почуттями благочестя: і «я бачив це» — так сказав Заратустра. Оце, мабуть, усе щодо стислости; гірша справа з моїм неуцтвом, з якого я не роблю таємниці навіть для себе. Трапляються години, коли я соромлюся його; а трапляються, звісно, години, коли я соромлюся свого сорому. Можливо, ми, філософи, всі без винятку, опинилися нині у кепському становищі щодо знання: наука зростає, і найбільш учені з нас близькі до відкриття того, наскільки мало вони знають. Та було б набагато гірше, якби склалося навпаки — якби ми знали надміру багато; нашим найпершим завданням було і залишається, не плутати себе самих. Ми щось інше, ніж учені; хоча не можна заперечувати, що, поза рештою, ми також учені. У нас інші потреби, інше зростання, інше травлення: нам потрібно більше, нам потрібно також менше. Немає формули, за якою можна визначити, скільки потребує дух для свого живлення; але якщо він має смак до незалежности, швидкого пересування, мандрів, пригод — можливо, до пригод, на які здатні тільки наймоторніші, він радше житиме вільно на мізерній дієті, ніж ситим невільником. Танцюрист хоче від свого харчування не жиру, а найбільшої гнучкости й сили; і я не знаю, чим ще бажав би бути розум філософа,

[1] Diu noctuque incubando (*лат.*) — «Сидячи над цим день і ніч».

якщо не вправним танцюристом. Саме танець є його ідеалом, його мистецтвом і його єдиним благочестям, зрештою, його «богослужінням»...

382

Велике здоров'я. Ми, новачки, безіменні, складні до зрозуміння, ми, недоноски ще не випробуваного майбутнього, для нової мети, ми потребуємо нового засобу — а саме, нового, більш міцного здоров'я, чіпкішого, сміливішого, веселішого за будь-яке дотеперішнє здоров'я. Той, чия душа жадає пережити весь обсяг давніших цінностей і прагнень і обійти всі береги цього ідеального «Середземномор'я», хто з особистого досвіду пригод хоче дізнатися, як воно, бути відкривачем і завойовником ідеалу, а так само, як воно, у художника, у святого, у законодавця, у мудреця, у вченого, у благочестивого, у пророка, у пустельників старого стилю, той для цього перш за все потребує великого здоров'я — такого здоров'я, що його не тільки мають, а ще постійно набувають і мусять купувати, бо ним безнастанно сплачують, його офірують!...

І ось, після тривалої путі, нам, аргонавтам ідеалу, радше хоробрим, ніж розсудливим, що, зазнавши доволі кораблетрощ і нещасть, залишилися, як зазначено, здоровішими, ніж ладні були б визнати, небезпечно здоровими, дедалі здоровішими, нам починає видаватися, ніби ми, у винагороду за це, маємо перед собою якусь іще не відкриту країну, кордонів якої ніхто ще не осягнув, і яка перевершує всі дотеперішні землі й ідеальні куточки світу, настільки багату й прекрасну, дивну, таємничу, страшну і божественну, що наша цікавість і так само наша жага до володіння виходить з покори і, ох! і ми вже нічим не здатні насититися! Як би ми змогли, по таких видивах і з таким невситимим голодом на сумління і пізнання, задовольнятися сучасною людиною? Жаль, однак неминуче ми дивитимемося з погано стримуваною погордою на всі її прагнення і сподівання. А може,

й геть не глянемо. Перед нами постає інший ідеал, химерний, спокусливий, ризикований ідеал, до якого ми нікого б не хотіли схилити — бо ні за ким так легко не визнаємо прав на нього: ідеал духу, який наївно (тобто мимовільно, з надлишку повноти і могуття) бавиться з усім, що досі називалося священним, добрим, недоторканним, божественним; ідеал, для якого те найвище, що люди справедливо мають за мірило своїх цінностей, означає небезпеку, занепад, приниження або, щонайменше, відпочинок, сліпоту, тимчасове забуття; ідеал людського, надлюдського добробуту і благовоління, який доволі часто видається нелюдським — скажімо, коли він стає поруч з усією дотеперішньою серйозністю всього світу, поруч з будь-якою урочистістю у жесті, слові, звучанні, погляді, моралі, і зображує ніби жваву мимовільну пародію на них, — ідеал з яким, попри те все, і тільки нині, можливо, виникає вперше велика серйозність, вперше ставиться знак питання, змінюється доля душі, пересувається стрілка, і починається трагедія...

383

Епілог. Але тим часом, як я, насамкінець, неспішно вимальовую цей похмурий знак питання і так само ще схильний нагадати своїм читачам чесноти правильного читання (О! Ці забуті й невідомі чесноти!), навколо мене голосно лунає злющий, соковитий, гоблінський сміх: духи моєї книжки напосілися на мене, тягнуть за вуха і закликають до порядку. «Нас уже нетерплячка бере! — кричать вони мені. — До дідька з цією вороно-чорною музикою. Хіба навколо нас не світлий ранок? І зелений м'який ґрунт і галявина, царина танцю? Чи випадав ще коли більш відповідний час для веселощів? Хто заспіває нам пісню, вранішню пісню, сонячну, легку, летючу, що не злякає монотонних цвіркунів, а скоріше, заохотить їх співати й танцювати разом з нами? Краще вже проста вулична волинка, ніж ці таємничі звуки, це жаб'яче кумкання, могильні голоси і бабачий висвист, яким ви досі

пригощали нас у своєму закутку, пане відлюднику і музиканте майбутнього[1]! Ні! Не треба таких звуків! Налаштуймося на щось приємніше і і більш радісне!»

Вам це до смаку, мої нетерплячі друзі? То що ж! Хто не волів би вам догодити? Моя волинка до ваших послуг, моя горлянка теж — голос може видатися вам дещо хрипкуватим, вибачайте! Не забувайте, ми таки у горах. Однак те, що вам випаде почути, принаймні, нове; і якщо ви чогось не зрозумієте, якщо не розберете слів співанки, то все пусте! Таке воно вже «Прокляття співця»[2]. Тим виразніше ви зможете чути його музику і мелодію, тим краще вам танцюватиметься під його дудку. Чи бажаєте?..

---

[1] Виразний натяк на Ваґнера, який називав свою музику «музикою майбутнього».

[2] Назва широковідомої у німецькомовному світі балади Людвіґа Уланда.

ДОДАТОК
Пісні князя Фоґельфрая[1]

ДО ҐЕТЕ[2]

Неперебутнє —
Це тільки притча!
Бог каламутний
Як сон поетичний...
Світ обертається,
Плани — сторчма:
Спраглий карається
А дурневі — гра...
У грі все докупи —
Суть і баласт:
Вічно безглузде
Змішує нас!...

---

[1] Vogelfrei (Vogel/frei — «Вільно/птах») — це архаїчний вираз, який застосовували для оголошення особи поза законом (напр. — за тяжкий злочин). Первісне значення терміна, ймовірно, означало саме статус незалежности особи, а негативний сенс додався у пізнішу добу (з XVI ст.). Тут Ніцше бере ім'я Князь Фогельфрей як свій *nom de guerre,* свій позивний.

[2] Ця поезія пародіює «Містичнй хор», який завершує другу частину «Фауста» Ґете. У Ґете «Вічна Жіночність», яку втілює блаженна Ґретхен, визволяє Фауста і підносить його до неба. Alles Vergängliche / Ist nur ein Gleichnis; / Das Unzulängliche, / Hier wird's Ereignis; / Das Unbeschreibliche, / Hier ist's getan; / Das Ewig-Weibliche / Zieht uns hinan. (У перекладі геніального М. Лукаша: «Яви минущого нам ніби сняться; то — символ сущого, де сни здійсняться, де все урочеє діє й живе; вічно жіночеє нас туди зве»).

ПОКЛИКАННЯ ПОЕТА

Замолоду я на спочинок
Сів під деревами в тіньку
Вгорі хтось цюкав без упину —
Немов підборами в танку.
Я невдоволено скривився,
Та зрештою, як той поет,
Я мусив ритму поступитись
В думках своїх насамперед.
Так на вірші невільно збившись,
Я пишним стилем токотав —
Хіба тоді лише спинився,
Як з себе сам зареготав.
То ти поет? Чи то туманить
Твій юний ум якась бридня?
«Так, ти поет, мій любий пане!» —
З верхів'я дятел запевня.
Хто в цих лісах мене затримав,
У цих кущах? Башибузук?
Чи красне слово? Образ? Рими
Відлунюють на кожен згук.
Що є — все знане і незнане —
Поет на вірш свій настромля.
«Так, ти поет, мій любий пане!» —
З верхів'я дятел запевня.
Рядки до стріл подібні гострих,
Які бринять мов та струна,
Впинаючись сливе до кості
Крізь грубу шкуру плазуна!
Заточуєшся ти, як п'яне,
Конаєш, бідне серденя!
«Так, ти поет, мій любий пане!» —
З верхів'я дятел запевня.
Поет слівця лихі збирає,
Щільненько, до рядка рядок,

Їх дармовисами чіпляє
На тинди-ринди ланцюжок.
А ті, кого поет, знай, ганить,
Втішаються? Що за дурня!
«Так, ти поет, мій любий пане!» —
З верхів'я дятел запевня.
Береш мене на кпини, дятле?
Що я на голову змарнів?
Що серцем не ряджу ненатлим?
Зважай, пташино, на мій гнів! —
Однак поет — він безнастанно
Віршує, знай, хоч би й пеня.
«Так, ти поет, мій любий пане!» —
З верхів'я дятел запевня.

НА ПІВДНІ

Тут, на корячкуватій гілці
Утому я заколисав,
В гніздечку з птахом тим у спілці,
Невинним ґаздою тубільцем,
Що вдалеч цю мене зазвав!
В лілейнім морі багряніє
Вітрило, спокій навкруги,
Над портом вежа бовваніє,
По скелях вівці, фіги спіють —
Ідиліє, мене поглинь!
Карбованим німецьким кроком
Плуганити я не хотів:
Піднісся з вітряним потоком,
У птаства брати став уроки,
У вирій з ними полетів.
Розсудливість — то прикра справа!
Веде одразу до мети!
Моя повітряна виправа

Збудила кров і плоть тужаву,
Смак до життя й нової гри...
На самоті слід міркувати,
Але співати, звісно, ні!
Свій борг вам піснею віддати
Нагоду маю, пташенята,
Кружком сідайте, й цить мені!
Лукаві, юні, пустотливі
Мене ви любите, можливо;
В забавах час у нас мина!
На півночі кохав, зізнаюсь,
Стару шкиринду — досі каюсь —
Звалася «Істина» вона...

ПОБОЖНА БЕППА

Як гожа й не кощава,
Я Божа найвпевніш:
Бог до жінок ласкавий
До файних — найлюбіш.
Бог милому ченцеві
Простить, як пробачав
Отцеві, що клинці, був,
До мене підбивав.
Не старець він змарнілий,
А юний здоровань,
Рожевий, хоч з похмілля,
І схильний ревнувать.
Я не люблю занудних,
А він — старих бабів:
Як дивно і премудро
Господь цей світ створив!
Нам церква пробачає,
Бо тямить у житті,
Нам твердо обіцяє
Спасіння в каятті:

Помимри похилившись,
Навколішки поний,
І за гріхом свіжішим
Забудеться старий.
Господь, як був на долі,
Теж мав к жіноцтву хіть,
Сам зна той гріх, що зволив
У серце нам вмістить.
Як гожа й не кощава,
До Бога я тулюсь,
А стану як та жаба,
До чорта придивлюсь!

ТАЄМНИЧИЙ ЧОВЕН

Поночі світ цілий спав,
Доки вітерець непевний
У провулку ледь зітхав.
Сон мене однак не брав,
Попри опій, чи сумління,
Що я чистим, ніби, мав.
Тож струснувся я й подався,
До піщаних берегів;
Там, у місячному сяйві,
Човняра в човні уздрів,
Що, відтак, в дрімотнім трансі
В море заспане відплив.
Сплинув час — година, дві?
Може, й рік? Аж тут раптово
Тонуть в грузькім мареві
Всі думки мої й свідомість,
Далі — прірва без країв
Там розверзлась, і — по всьому!
Зранку хвильки ледь хитали
Човен таємничий знов...

Сотні голосів питали:
Що там сталось? Що це? Кров?
Ні, не сталося! Ми спали!
Сон міцний усіх зборов!

ОСВІДЧЕННЯ ЛЮБОВІ

(*під час якого поет упав у яму*)

О диво! Він летить?
Підноситься, не рушачи крилом?
Що пне його в блакить?
Яке тієї сили джерело?
Де вічність і зоря,
Живе в височині, понад життям,
Де заздрощі згорять —
Хто бачить лет його, десь лине й сам!
О альбатросе! Так,
Вись пориває, щойно уявлю:
У небі вільний птах;
Сльоза в очах — люблю тебе, люблю!

ПІСНЯ ТЕОКРИТИЧНОГО[1] КОЗОПАСА

Клопи мене жеруть,
Я в лихоманці.
По той бік люду нурт!
Там світло, танці...
Божилась: «Я прийду.
Не спи тут! Слухай!».

[1] «Теокритичного» — саме так у автора. За ім'ям Теокрита (III століття до Р.Х.), що вважається засновником пасторальної поезії; водночас, «Тео-критичний» — це, буквально, «критичний до Бога» (пор. «козопас», як пастор, тощо).

Я жду, як вірний пес
Її ж — ні духу.
Невже збрехать могла?
Чи цій пронозі
Начхать — аби козла,
Як моїм козам?
Гордячко, де тепер?
Мигтиш спідничкою?
Є інший кавалер
Десь понад річкою?
Отрутою в кишках
Плутня коханки!
У млосну ніч отак
Ростуть поганки.
До змори доведе
Ота дівуля;
У пельку харч не йде —
Навіть цибуля!
Місяць за море сів
Зірки померхли,
Ранок ледь засірів,
Я хочу вмерти.

«ЦІ НЕВИЗНАЧЕНІ ДУШІ»

Ці невизначені душі —
Лють на них бере.
Їхня шана серце сушить,
Бо за нею сум'яття саме.
А що не у них на шворці
Час долаю я,
То у заздріснім їх оці
Розпачу трутизна медяна.
Хай би в лоба обзивали,
Кпили, чи кляли!
Очі боязко ховають,
Знаку їх не буде на мені.

ДУРЕНЬ У ВІДЧАЇ

Все те, що здуру на столі
Я написав — ще й на стіні —
Хіба ж те все не прикрашає?..
А ви на те: «Дурний каляє!
І стіл і стіни[1] підлягають
Очищенню від базгранин тих!»
Нехай! Я перший поможу:
Я впевнено квача держу —
Й мітлу — бо я весляр і критик.
Але по тому, подивитись
Дозвольте, як ви стіни зали
Премудростями обдрист…

RIMUS REMEDIUM[2]

Або: Чим розраджують себе хворі поети

Чаклуне Часе,
З твоїх слинявих вуст
Години капають попасом.
Дарма, з огидою озвусь:
«Проклін на пащу,
Вічносте, твою!»
Світ із руди:
До крику хтивий бик глухий.
Навзмах кинджалом пише біль
У мене на хребті:
«Не має серця світ,
Тим не журись — не будь дурний!»
Лий, лихоманко, мак!
Весь опій лий, труї мій мозок!

---

[1] Автор використовує тут німецьке прислів'я «Narrenhande beschmieren Tisch und Wande»: букв., «дурні руки каляють стіл і стіни», тобто незграби спричиняють безлад.

[2] Вірші як засіб зцілення (*лат.*).

Випробувала ти вже всмак.
Питаєш про платню прогнози?
Прокляття, хвойдо! Так!
Клятьба й погрози!
    Ні! Повернись!
Там холодно, і дощ, я чую —
Я мав до тебе буть ніжніш?
Бери! Бач, золото — зблиснуло!
    Звертатись як, сама назвись?
Га? «Щастя»? Не почулось?
    Тут навстіж двері!
Мені на ліжко дощ і град!
В кімнаті наче у печері!
Хто римам тут не дав би лад,
    Б'юсь об заклад,
Не жив би, гад!

МОЄ ЩАСТЯ

Я знову бачу голубів Сан-Марко:
В ранковій тиші площа наче спить.
Пісні летять у свіжий безмір шпарко
Мов зграйка голубина у блакить —
    За мить назад їх кличу вже,
Щоб рим-пір'їн додати в їхню хмарку
    — Блажен! Блажен!
Ти, мовчазне світне шатро шовкове,
Над розмаїттям пишним мурувань —
Люблю страшуся, заздрю гарячково...
Його б я душу випив без вагань!
    Назад жадатимеш невже? —
О ні, мовчи, мій краю милувань!
    — Блажен! Блажен!
Сувора веже, що стрибком левиним
Звелася дибки у височиню
Вкриваєш площу в передзвін перлинний:

Французькою — її accent aigu?[1]
Не відпускай мене лишень,
З тенет, що м'яко так мене обвинуть...
— Блажен! Блажен!
Цить, музико! Хай спершу тіні згуснуть
У сутінків брунатний оксамит!
Не час будить луну тисячоусту,
Ще жаром сухозлітка не блищить:
Час віршувати ще,
Блукать, шептать, аж ніч габу опустить
— Блажен! Блажен!

ДО НОВИХ МОРІВ

Путь моя — туди; я вірю
Тільки в себе і свій чин.
Каравели ніс націлю
В царство синє глибочин.
Подих мандрів полуденний
В часі й просторі застиг:
Жаско дивляться на мене
очі нескінченности!

ЗІЛЬС МАРІЯ[2]

Тут я сидів, чекав — чекав дарма,
поза добром і злом: мене то тьма,

---

[1] Ніцше порівнює дзвіницю на площі Сан-Марко з графічним знаком т. зв. «гострого наголосу» (франц. Accent aigu, читається «аксан еґю»), підкреслюючи делікатність, легкість вертикального акценту, який споруда надає площі (пор. як альтернативу «Accent grave», себто «важкий акцент»).

[2] Зільс Марія — село у Швейцарських Альпах, де перечікував спекотне літо хворий Ніцше, мешкаючи у будиночку, що зберігся донині. (Село стало широковідомим завдяки поставленому у 2014 році режисером Олів'є Ассаясом фільму, який претендував на «Золоту Пальмову Гілку» 67-го Канського фестивалю, але ніяк не пов'язаний з ім'ям німецького філософа.)

то світло вабило — то тільки гра
була і море, й полудень, пуста мара.
Враз, подруга! Два стало з одного —
І Заратустра вийшов з тла мого...

ДО МІСТРАЛЯ
(*Танцювальна пісня*)

Тугу й хмари розганяєш,
Душу й небо замітаєш,
Буйнику небачений!
Двоє ми з одного лона,
Шлях один обом до скону
Долею призначений!
Стріч тобі біжу я плаєм,
Танцем я тебе вітаю,
Ти — співаєш і свистиш:
Волі найвільніший брате,
Без весла й судна — крилато —
Через море буйне мчиш.
До бескеття на світанні
Лину на твоє волання,
Де над морем скель бурштин.
Осьде й ти! Стримиш відчайно
Діамантово осяйним
Переможцем з верховин.
Громаків твоїх я бачу,
Що по вишній тверді скачуть,
Бачу колісниці біг,
Бачу змах руки стрімливий,
Що на спини розпашілі
Мече блискавку — батіг,
Бачу, як у видноколі
Ти сторчма стрибаєш долі
У безодню з висоти —
І стрілою крізь троянди,

Наче рано на світанні
Перший промінь золотий.
Танок утинай на хвилях —
Хвилі тисяч, хвилі схилів —
Слава мудрим танцювать!
Танці на манір довільний,
Нам мистецтво — воля вільна,
Нам наука — звеселять!
З квіту кожного по квітці
Нам на славу взять годиться,
Два листочки на вінок!
Трубадури, тамбурини —
Між блудницями й святими,
Небом, долом — всі в танок.
Хто з вітрами танцювати
Незугарний, скутий, стятий,
Чи слабий на параліч,
Лицемірні і пихаті,
Фарисеї й чванькуваті,
З нашого едему — пріч!
Куряву здіймаймо в очі:
В носі й горлі хай лоскоче
Здохлякам — нехай ідуть!
Звільним берег від ядушних
Від мармиз пісних немужніх!
Не для них Містралю дуть!
Розженімо чорні хмари,
Не дамо їм світ затьмарить,
Висвітлімо небеса!
Гугонімо... Воля вільна!
Тут свобода наша спільна,
Щастя буря навісна. —
— Щоб увічнити це щастя
Щоби спомин запопасти,
Цей вінок ти підхопи!
І драбиною, вітрище,
Занеси його чимвище,
І на зорі почепи!

ЗМІСТ

Передмова до другого видання 5

Глузи, лукавство і помста.
Віршована прелюдія по-німецьки 12

Книга перша. 27

Книга друга 71

Книга третя 111

Книга четверта 162

Книга п’ята 210

Додаток.
Пісні князя Фоґельфрая 272

Літературно-художнє видання

Серія «Зарубіжні авторські зібрання»

НІЦШЕ Фрідріх

ВЕСЕЛА НАУКА

Переклад з німецької

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мєшкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 06.04.20. Формат 84×108 $^{1}/_{32}$.
Умов. друк. арк. 15,12. Облік.-вид. арк. 11,81.
Тираж 500 прим. Замовлення № .

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016